

მაცნე

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

2.1972

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საზოგადოებრივ მეცნიერებათა
განყოფილება

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
Отделение общественных
наук

თბილისი-1972-ТБИЛИСИ

გაცნე

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

2.1972

ს ა რ ე დ ა კ ტ ო რ კ ო ლ ე გ ი ა: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), **შ. მესხია,** გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор), **Ш. А. Месхиа,** Л. А. Чилашвили, Г. С. Читаев

პასუხისმგებელი პდივანი ე- ვაშაძე
Ответственный секретарь Э. Вацадзе

შ ი ნ ა რ ს ი

წერილები

ხ. ჩხეტიანი, სოფლის ინტელიგენციის საზოგადოებრივი როლი	7
ა. ლემიანაშვილი, გადმონაშთების პრობლემა ეთნოგრაფიაში	18
ჟ. გვასალია, საქართველოს სამხედრო გზის ისტორიისათვის	30
ბ. შამხელიშვილი, თუშების ტერიტორიული განსახლება და ჩენჩეთ-ინგუშეთთან დამაკავშირებელი გზა-ბილიკები	45

ცნობები და შენიშვნები

ა. ხარაძე, თრიალეთის ძველი ქართული ტომონიშები	62
თ. ტიშაძე, რუსი ელჩების მიერ 1597—1598 წწ. საქართველოდან მოსკოვში გაგზავნილი დამოწმებული ცნობა	72
ზ. ალექსიძე, „ნაწილი სომხთისაჲ“ არსენი საფარელის ტრაქტატში „განყოფისათვის ქართლისა და სომხთისა“	75
ბ. პაიჭაძე, ა. ს. პუშკინის ერთი ცნობის გამო	79
კ. ფირფილაშვილი, ქეის გამოყენება სამკურნალო მიზნით ქართულ ხალხურ მედიცინაში	81

პუბლიკაცია

ბ. ვასპინანი, სვანეთის საეკლესიო კრებათა მეორე მატთან	101
ვ. ჯაფარიძე, სოფელ ბალიჭის სარკოფაგი ქართული ასომთავრული წარწერით	124
ა. შანიძე, ბალიჭური სარკოფაგის წარწერა	137
თ. ბარნაველი, ბალიჭური ქვისამარხის წარწერის წაკითხვისათვის	144

პრეტიკა და ბიბლიოგრაფია

მ. შილაბაძე, რ. ლ. სადოკოვი, ძველი ხორეზმის მუსიკალური კულტურა	148
ქ. ანჟოსი, ზოგიერთი შენიშვნა მ. რუდენკოს შრომაზე ქურთი-იეზიდების შესახებ	150

ქრონიკა და ინფორმაცია

აბ. კვიციანი, შ. შუპკანი, მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი	155
ნ. მურღულია, ბიზანტინოლოგთა XIV საერთაშორისო კონგრესი	161

საისტორიო მანერების მოღვაწენი

ბ. პაიჭაძე, მ. ა. პოლიევქტოვი (დაბადების ასი წლისთავი)	166
შოთა მესხია (ნეკროლოგი)	174

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Х. ЧХЕТИАНИ, Общественная роль сельской интеллигенции	7
А. ЛЕКИАШВИЛИ, Проблема пережитков в этнографии	18
Дж. ИВАСАЛИА, К истории военно-грузинской дороги	30
А. ШАВХЕЛИШВИЛИ, Территориальное расселение тушинцев и связывающие с Чечено-Ингушетией дороги-тропинки	45

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

К. ХАРАДЗЕ, Древнегрузинские топонимы Триалети	62
Т. ТИВАДЗЕ, Зашифрованное донесение русских послов, отправленное из Грузии в 1597—1598 гг.	72
З. АЛЕКСИДЗЕ, «Нацили Сомхитисай» в трактате Арсения Сапарского «О разделении Картли и Армении»	75
Г. ПАЙЧАДЗЕ, Об одной заметке А. С. Пушкина	79
П. ПИРПИЛАШВИЛИ, Применение камней в лечебных целях в грузинской народной медицине	81

ПУБЛИКАЦИЯ

Г. ГАСБИАНИ, Вторая летопись церковных соборов Сванети	106
В. ДЖАПАРИДЗЕ, Саркофаг с древнегрузинской надписью «асомтаврული» из села Баличи	124
А. ШАНИДЗЕ, Надпись Баличского саркофага	137
Т. БАРНАВЕЛИ, К чтению надписи Баличского саркофага	144

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

М. ШИЛАКАДЗЕ, Р. Л. Садоков, Музыкальная культура древнего Хорезма	143
К. АНКОСИ, Некоторые замечания к работе М. Руденко о курдах-езидах	150

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Ак. КВИЦИАНИ, Ш. ШУКВАНИ, Краеведческий музей в Местиа	155
П. МУРГУЛИА, XIV Международный конгресс византистов	161

ДЕЯТЕЛИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Г. ПАЙЧАДЗЕ, М. А. Полиевктов (100-летие со дня рождения)	166
Ш. Месхиа (некролог)	174

ხათუნა ჩხატიაძე

სოფლის ინტელიგენციის საზოგადოებრივი როლი

(სვანეთის ინტელიგენციის კონკრეტულ სოციოლოგიური გამოკვლევის
მასალების მიხედვით)

სოფლის ინტელიგენციას მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს საბჭოთა საზოგადოების სოციალური ფენის — ინტელიგენციის შემადგენლობაში. სოფლის ინტელიგენციის, ისევე როგორც მთელი საბჭოთა ინტელიგენციის სოციალური განვითარების პრობლემები მეცნიერული კვლევის აქტუალურ სფეროს განეკუთვნებიან, რაშიც ერთ-ერთი მთავარი და საპატიო ადგილი ინტელიგენციის საზოგადოებრივი როლის, მისი საზოგადოებრივი აქტივობის პრობლემას ეთმობა.

სოციალისტურ საზოგადოებაში ინტელიგენციის საზოგადოებრივ აქტივობას განსაკუთრებული შინაარსი აქვს. რადგან საზოგადოებრივი აქტივობა საზოგადოებრივი როლიდან გამომდინარეობს, ინტელიგენციის საზოგადოებრივ აქტივობაში ძირითადად საგულისხმებელია შემდეგი კომპონენტები: აქტიური მონაწილეობა საზოგადოებრივი წარმოებისა და ეკონომიკის განვითარებაში, მოსახლეობის კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესების ღონისძიებათა განხორციელებაში, სოციალურად აქტიური ახალგაზრდობის აღზრდაში, მოსახლეობაში კომუნისტური იდეოლოგიის გავრცელებაში, მონაწილეობა პარტიულ, საბჭოთა და საზოგადოებრივი ორგანიზაციების მუშაობაში. ინტელიგენციის საზოგადოებრივი აქტივობა მჭიდროდ არის დაკავშირებული ინტელიგენციის სისტემატურ ზრუნვასთან საკუთარი თეორიული ღონის ამადლებისა და პროფესიული დაოსტატებისათვის.

ჩვენს მიზანს შეადგენდა საქართველოს ერთ-ერთი მაღალმთიანი კუთხის — სვანეთის ინტელიგენციის ცხოვრებისა და შემოქმედებითი შრომის, სოფლის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მისი მონაწილეობის საკითხების შესწავლა.

კვლევაში გამოვიყენეთ დოკუმენტური და სტატისტიკური მასალები, ასევე უშუალო დაკვირვებისა და როგორც ზეპირი, ისე წერილობითი გამოკითხვის მონაცემები.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის, რომ საანკეტო გამოკითხვას დიდი ინტერესით შეხვდა სვანეთის ინტელიგენცია. ანკეტის კითხვებზე გაცემული პასუხები ადასტურებენ ინტელიგენციის სერიოზულ დამოკიდებულებას საკვლევი საკითხებისადმი, რაც აიხსნება იმით, რომ ადგილობრივი ინტელიგენციისათვის სვანეთის სოციალ-ეკონომიური განვითარების საკითხები სერიოზული დაფიქრების საგანს წარმოადგენს. უნდა აღინიშნოს, რომ სვანეთში საანკეტო გამოკითხვა კონკრეტული სოციოლოგიური გამოკვლევის მიზნით პირველად ჩატარდა. მიუხედავად ამისა, ანკეტებზე გაცემული პასუხები გამოირჩევა მა-

ღალი დონით, რაც სვანეთის ინტელიგენციის მაღალი შეგნებითა და პასუხის-
მგებლობის გრძნობით უნდა აიხსნას.

სვანეთის ინტელიგენცია ამ მხარის მთლიანი მოსახლეობის 12, 19 პრო-
ცენტს შეადგენს¹. მართალია, ინტელიგენციას სვანეთის მოსახლეობის სტრუქ-
ტურაში მცირე პროცენტი უჭირავს, მაგრამ მისი ადგილი და როლი სვანეთის
საზოგადოებრივ ცხოვრებაში განუზომლად დიდია.

ჩვენს ინტერესს წარმოადგენდა შეგვესწავლა სვანეთის ინტელიგენციის
ფასეულობითი ორიენტაციის² სტრუქტურა, რომელშიც ერთ-ერთი წამყვანი
ადგილი დაიჭირა ადგილობრივი ინტელიგენციის საზოგადოებრივი მოღვა-
წეობის ორიენტაციებმა.

ფასეულობითი ორიენტაცია არის პიროვნების ცენტრალური დახასიათე-
ბა, რომელიც უპირველეს ყოვლისა გამოიხატება პიროვნების დამოკიდებუ-
ლებაში საზოგადოებისადმი, სოციალური ჯგუფებისადმი და თვით თავისი თა-
ვისადმი, როგორც სოციალური ფენომენისადმი³.

პიროვნების ფასეულობითი ორიენტაცია განიხილება ფართო ცნებით
ფსიქოლოგიური კატეგორიების — განწყობის, ურთიერთობის, მოთხოვნილე-
ბის და ინტერესების თანხლებით⁴ მისი ფორმირება დამყარებულია ინდივი-
დუალურ ფსიქოლოგიურ საფუძველზე და მიმდინარეობს მოცემული ინდივი-
დუმის სოციალური ინფორმაციის ინდივიდუალურ-ფსიქოლოგიურ ფონზე,
რომელიც ორი ძირითადი გზით ხასიათდება:

1. პირველადი სოციალიზაცია განსაზღვრულ წრეში⁵. ამ გზით პიროვნე-
ბას გადაეცემა წინა თაობათა, სოციალური ჯგუფებისა და ფენების სოციალუ-
რი გამოცდილებანი, ისტორიულ-სოციალური ინტერესები. აგრეთვე, იმ ჯგუ-
ფის ამ ფენის გამოცდილება, რომელშიც მოღვაწეობს პიროვნება. ასევე იმ
ჯგუფის კულტურა, რომელშიც ის საქმიანობს. აქ ხდება აგრეთვე ნაციონალუ-
რი ხასიათის ჩამოყალიბება.

2. ინდივიდის საკუთარი გამოცდილება. აქ თავა იყრის პირდაპირი და
ადექვატური შემეცნებები, რომლებიც ასევე ნაწილობრივ ხასიათდება გარ-
შემორტყმულ სოციალურ წრეში ინდივიდის დაუფიქსირებელი თვითშემეც-
ნების ადაპტაციით. აქ მთავარ როლს ასრულებს როგორც კანონზომიერი, ისე
შემთხვევითი გარემოებანი. თითოეულ პიროვნებაში ხდება როგორც სოცია-
ლურ-ტიპური, ისე სპეციალურ-ინდივიდუალური ფასეულობითი ორიენტა-
ციების ფორმირება⁶.

¹ მაღალმთიანი რაიონების ეკონომიურ-გეოგრაფიული ნარკვევი, თბილისი, 1970, გვ. 75—76.

² ვინაიდან საბოლოოდ არაა დადგენილი ტერმინს „ценностная ориентация“ — ქართუ-
ლად ფასეულობითი ორიენტაცია ეწოდოს, თუ ღირებულებითი ორიენტაცია, ჩვენ პირობა-
თად ვხმარობთ „ფასეულობით ორიენტაციას“. ამ ცნების მხოლოდობითი და მრავლობითი
რიცხვით.

³ В. В. Водзинская, Понятие установок, отношения и ценностной ориентации
в социологическом исследовании, „Философские науки“, 1968, № 2.

⁴ Человек и его работа, М., 1967, გვ. 238.

⁵ З. И. Фейнбург, „Ценностные ориентации личности в некоторых социальных
группах социалистического общества“, „Личность и её ценностные ориентации“, М.,
1969, გვ. 62.

⁶ იქვე.

ფასეულობითი ორიენტაცია უაღრესად რთული პრობლემაა. იგი წარმოადგენს საკითხთა მრავალფეროვან სისტემას, რომელიც ყოველთვის იცვლება და ვითარდება. ამიტომაც მისი შესწავლა უაღრესად დიდ სირთულესთან არის დაკავშირებული. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც შევეცადეთ თვალი გაგვედევნებინა სევანეთის ინტელიგენციის ფასეულობითი ორიენტაციის საკითხებისათვის. კერძოდ, შევეცადეთ გამოგვეკვლია ინტელიგენციის საწარმოო შრომითი საქმიანობისადმი დამოკიდებულება, პროფესიით კმაყოფილება, სამუშაოთი კმაყოფილება, მატერიალური უზრუნველყოფა, პირადი ცხოვრების ზოგიერთი მხარეები და სხვა.

სევანეთის ინტელიგენციის ფასეულობითი ორიენტაციების სტრუქტურიდან ამ ნაშრომში გამოვყავით ინტელიგენციის საზოგადოებრივ მოღვაწეობასთან დაკავშირებული ორიენტაციები და აქ ხაზგასმით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ეს ორიენტაციები რესპონდენტთა ერთმა ნაწილმა მისი პირადი ბედნიერების ნიშნადაც კი დაასახელა. კერძოდ, ჩვენს კითხვაზე „რა მიგაჩნიათ ბედნიერების მთავარ ნიშნად“ — 25,5 პროცენტმა სხვადასხვა ორიენტაციებთან ერთად მიუთითა საზოგადოებრივ სასარგებლო შრომაზე, 30,5 პროცენტმა საზოგადოებრივი დავალებების შესრულებაზე, ხოლო 30,5 პროცენტმა — საზოგადოების მხრივ დაფასებასა და სიყვარულზე. მეორე პლანზე დადგა ისეთი ორიენტაციები, როგორიცაა მატერიალური უზრუნველყოფა, — მასზე მიუთითა გამოკითხულთა 15,5 პროცენტმა, ყოველი დასახული მიზნის მიღწევაზე — 11 პროცენტმა, დროსტარებასა და მხიარულებაზე — 1,5 პროცენტმა.

კვლევამ გვიჩვენა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ინტელიგენციის მონაწილეობის ორი მხარე: საზოგადოებრივ საქმიანობაში მონაწილეობა სხვისი დავალებით და მონაწილეობა პირადი ინიციატივით. პირად ინიციატივას უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს თანამედროვე საზოგადოების მშენებელი ადამიანის ფორმირების საქმეში. გამოკითხული ინტელიგენციის შედარებით მცირე ნაწილი (27%) ამ მიმართებით ავლენს აქტიურ, ხოლო უმეტესი ნაწილი (53%) პასიურ დამოკიდებულებას, სამაგიეროდ სხვისი დავალებით ასრულებს საზოგადოებრივ დატვირთვას 78 პროცენტი, აქედან 69 პროცენტი სიამოვნებით ასრულებს ამ დავალებებს.

პირადი ინიციატივის გრძნობა დაბალია სევანეთის ინტელიგენციის ყველა პროფესიულ ჯგუფში. მაგალითად, პედაგოგიური ინტელიგენციიდან პირადი ინიციატივით ასრულებს საზოგადოებრივ დავალებებს 28 პროცენტი, სხვისი დავალებით 68 პროცენტი. ანალოგიური სურათია სხვა პროფესიულ ჯგუფშიც.

ვიხილავთ რა ინტელიგენციის საზოგადოებრივ როლს, საზოგადოებრივი როლის ცნებაში შემავალი ყველა კომპონენტიდან გვინდა გამოვყოთ ერთ-ერთი: ინტელიგენციის როლი საზოგადოებრივად აქტიური ახალგაზრდობის აღზრდის საქმეში. აქ კი უშუალოდ გვინდა შევეხოთ სევანეთის პედაგოგიური ინტელიგენციის საზოგადოებრივ როლს ამ მხრივ.

სხვადასხვა დარგის ინტელიგენციის საზოგადოებრივ როლს თავისი სპეციფიკური თავისებურებები ახლავს. ეს თავისებურებები ვლინდება პროფესიული ნიშნის მიხედვით. პედაგოგიური ინტელიგენციის საზოგადოებრივი როლი სხვა დარგის ინტელიგენციის საზოგადოებრივი როლიდან მნიშვნელოვნად განსხვავდება და ხასიათდება საზოგადოებრივად აქტიური ახალგაზრდობის აღზრდის ფუნქციით.

გამოკვლევის საწყის ეტაპზე ჩვენ ასეთი ჰიპოთეზა გაგვიჩნდა: საზოგადოებრივად აქტიური პედაგოგი ზრდის საზოგადოებრივად აქტიურ ახალგაზრდას. გამოკვლევამ ეს ჰიპოთეზა დაადასტურა.

პირველ ყოვლისა გვაინტერესებდა გაგვეგო რას გულისხმობდნენ პედაგოგები ინტელიგენციის საზოგადოებრივი აქტიურობის ცნებაში. ეს კითხვა ძალიან ფართო გაგებისაა, მაგრამ აქ შემთხვევით არ მომხდარა ის, რომ პედაგოგთა ნაწილი (35%) ამ კითხვაზე პასუხის გაცემის დროს გამოვიდა პედაგოგის ინტერესებიდან და უპასუხა, რომ ინტელიგენტის საზოგადოებრივი აქტიურობის ცნებაში გულისხმობს კომუნიკატორი საზოგადოების აქტიური მშენებელი ახალგაზრდობის აღზრდაში უშუალო მონაწილეობას, 27 პროცენტი თვლის აქტიურ მონაწილეობას საზოგადოებისათვის სასარგებლო საქმიანობაში, 10 პროცენტი — აქტიურ მონაწილეობას საზოგადოებრივად მავნე მოვლენების აღმოფხვრაში, ხოლო 10-მა პროცენტმა ამ კითხვაზე პასუხი არ გასცა.

დიდი მნიშვნელობა აქვს პედაგოგის პირადი მაგალითის ძალას ახალგაზრდობის საერთო აღზრდაში. პირადი მაგალითის ცნებაში უნდა ვიგულისხმოდეთ არა მარტო პროფესიული კვალიფიკაციის ამაღლებისაკენ სწრაფვა და საკუთრივ სპეციალური ცოდნის ახალგაზრდობისათვის გადაცემის პედაგოგიური პროცესი, არამედ პირადი და საზოგადოებრივი ცხოვრების ისეთი მხარეებიც, რომლებიც გამოიხატება საზოგადოებრივად სასარგებლო ყველა საერთო საქმისადმი აქტიურ დამოკიდებულებაში.

პედაგოგი თვითონ უნდა იყოს საზოგადოებრივად აქტიური, რომ აღზარდოს აქტიური ახალგაზრდა. რესპოდენტთა 60 პროცენტს აღმოაჩნდა მუდმივი საზოგადოებრივი დავალება, 32 პროცენტს ერთდროული, ხოლო 8 პროცენტს არ აღმოაჩნდა არავითარი დავალება.

დაგვაინტერესა ამ დავალებათა სასიათმა. პარტიულ დავალებებს ასრულებს რესპოდენტთა 32 პროცენტი. პროფკავშირულს — 28 პროცენტი, სხვადასხვა სახის დავალებებს — 24 პროცენტი.

აღნიშნულ დავალებებს საკუთარი ინიციატივით ასრულებს რესპოდენტთა 28 პროცენტი, სიამოვნებით — 58 პროცენტი, ხოლო უხალისოდ — 3 პროცენტი. დავალების უხალისოდ შესრულების მიზეზად ისინი ასახელებენ თავისუფალი დროის უქონლობას. რომელიც ოჯახური გადატვირთულობითაა გამოწვეული (როგორც თვითონ აღნიშნავენ).

აქ უდაოა, რომ პედაგოგთა ის ნაწილი, რომელიც თვითონ ვერ ასრულებს საზოგადოებრივ დავალებებს ხალისითა და მონდომებით, ვერ ჩაუენერგავს ამ ჩვევებს მოწაფეებს.

წერილობითი გამოკვლევის ძირითად მიზანს შეადგენდა იმ ხერხებისა და მეთოდების გამოვლენა, რაც პედაგოგებს ჰქონდათ გამოიმუშავებული ახალგაზრდობაში სოციალური აქტიურობის აღზრდისათვის.

ანკეტის კითხვაზე, — „როგორ აჩვენებ ახალგაზრდობას საზოგადოებრივ აქტიურობას, რა ხერხებსა და მეთოდებს იყენებ ამისათვის“, — რესპოდენტთა 39 პროცენტმა დაასახელა მოსწავლეებისათვის კლასგარეშე დავალებების მიცემა და სისტემატური კონტროლი მათი შესრულებისადმი, 16 პროცენტმა მხატვრულ ნაწარმოებთა დადებითი გმირების საქმიანობის გაცნობა-განხილვა. 27 პროცენტმა დაასახელა პირადი მაგალითის ცნება, ხოლო 18 პროცენტმა ამ კითხვას პასუხი არ გასცა, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ამ მიმართებით არაერთარ მუშაობას არ ეწევიან. პროცენტულ მონაცემებში ეს არც თუ ისე პატარა

ციფრია და თუ მხედველობაში მივიღებთ იმასაც, რომ ეს ის ხალხია, რომელთაც აკისრიათ უდიდესი მოვალეობა — ადამიანის ფორმირება. მაშინ გასაგებია გახდება ამ ფაქტის მეტად უარყოფითი შედეგი.

ფასეულობითი ორიენტაციების კატეგორიების ერთობლიობაში ერთ-ერთი ადგილი დაიკავა აგრეთვე პროფესიით კმაყოფილების ორიენტაციამ. გამოკითხული ყველა პროფესიული ჯგუფის ინტელიგენციის 99 პროცენტს მოსწონს და უყვარს თავისი პროფესია. აქედან 67 პროცენტი თვლის, რომ მისი პროფესია საზოგადოებრივად სასარგებლოა, 52 პროცენტი აღნიშნავს, რომ შინაარსით საინტერესოა. მხოლოდ 1 პროცენტი მიუთითებს, სულერთია რა პროფესია ექნებოდა. ჩვენ მიერ ადრე გამოკვლეული სხვადასხვა დარგის ინტელიგენციაში პროცენტული მონაცემები ინტელიგენტებისა, რომელთათვისაც სულ ერთი იყო რა პროფესია ექნებოდა, შერყეობდა 3 პროცენტიდან 15 პროცენტამდე. აქ ე. ი. სვანეთში ეს რიცხვი მხოლოდ 1 პროცენტს იძლევა.

სვანეთის ინტელიგენციაში ძალიან დიდია შვილებისათვის უმაღლესი განათლების მიღების საჭიროების ჩანერგვა. ოჯახები შვილებს უქმნიან საამისო ჰირობებს, აძლევენ სახსრებს და თავისუფალ დროს განურჩევლად იმისა, თუ რამდენი შვილი ჰყავთ. აქ ყურადღება მისაქცევია ის, რომ გამოკითხული ინტელიგენციის 79 პროცენტს სურვილი აქვს მისცეს თავის შვილებს ექიმის, ინჟინრის ან პედაგოგის პროფესია, რადგან თვლის, რომ საერთოდ და სვანეთის კონკრეტულ პირობებშიც ყველაზე მეტად ეს პროფესიებია დაფასებული, 7 პროცენტს მიაჩნია, რომ ყველა პროფესია (უმაღლესი კვალიფიკაციის) კარგია და დაფასებული. ხოლო ნაწილს (14%) მოსწონს ეკონომისტის, აგრონომისა და სხვადასხვა ტექნიკური პროფესიები. ჩვენ გვაინტერესებდა გავვერკვია, თუ რა როლს ასრულებდნენ მშობლები შვილების პროფესიის არჩევის საქმეში, აღმოჩნდა, რომ 61 პროცენტი პირადად ურჩევს შვილებს აირჩიონ ესა თუ ის პროფესია, 36 პროცენტს მიაჩნია, რომ ახალგაზრდამ თვითონ უნდა აირჩიოს თავისი პროფესია. ამდენად, ინტელიგენტთა ძირითადი ნაწილი თვითონ ღებულობს აქტიურ მონაწილეობას შვილების ინტელიგენტად ფორმირების საქმეში. ხოლო რაც შეეხება მუშურ პროფესიებს (მაგალითად ხარატი, ზეინკალი და სხვა) ჩვენ მიერ გამოკითხულ არცერთ ინტელიგენტს არ წარმოუდგენია, რომ მისმა შვილმა შეიძლება მიიღოს ასეთი სპეციალობა.

გამოკვლევის საწყის ეტაპზე ჩვენს ინტერესს წარმოადგენდა შეგვესწავლა საკითხი: სვანეთი — სვანი ინტელიგენციის შეგნებაში. ამ საკითხს საზოგადოებრივ მნიშვნელობას ეძლევა და ეხილავთ. როგორც სვანეთის ინტელიგენციის საზოგადოებრივი როლის ერთ-ერთ გამოხატულებას. დავსვით ასეთი კითხვა: სად გასურთ მუდმივად იცხოვრონ თქვენმა შვილებმა? აქ ერთმანეთის გვერდით დადვა როგორც ფასეულობითი, ისე სოციალური ორიენტაციები. გამოვლინდა, რომ ინტელიგენციის 38 პროცენტს სურვილი აქვს შვილებმა მუდმივად იცხოვრონ ქალაქ თბილისში, 32 პროცენტმა აღნიშნა, რომ მათი შვილების მუდმივი საცხოვრებელი უნდა იყოს სვანეთი, ხოლო 30 პროცენტი მიუთითებს — იცხოვრონ იქ, სადაც მათი სურვილი იქნებოდა. ასევე საინტერესოდ მივიჩნიეთ გავვეგო ჰქონდათ თუ არა თვითონ მათ (ე. ი. ჩვენს რესპონდენტებს) საცხოვრებელი ადგილის გამოცვლის სურვილი. გამოირკვა, რომ სვანეთში ცხოვრება გადაწყვეტილი აქვს 25 პროცენტს, თბილისში ცხოვრების სურვილი აქვს 21 პროცენტს, სოჭუმში ცხოვრების სურვილი — 4 პროცენტს, ხოლო 50 პროცენტმა თავი აარიდა პირდაპირი პასუხის გაცემას და

აღნიშნა, რომ არა აქვს გადაწყვეტილი საღ იცხოვროს, ისე კი ფიქრობს სვანეთიდან წასვლას.

ისინი, რომლებსაც სურვილი აქვთ როგორც თვითონ ისე იმათმა შვილებმა იცხოვრონ თბილისში, ძირითადად ერთიდაიგივე რესპოდენტები აღმოჩნდნენ, განსხვავება მოგვცა 13 პროცენტმა, რომლებსაც სურვილი აქვთ თვითონ დარჩნენ სვანეთში, მხოლოდ შვილებმა იცხოვრონ თბილისში.

სვანეთიდან, ისევე, როგორც საქართველოს მთის სხვა კუთხეებიდან ყოველთვის ხდებოდა ჭარბი მოსახლეობის ბარში ჩამოსვლა და ეს პროცესი უდაოა, ახლაც უნდა გრძელდებოდეს, რადგან სამოსახლოდ ვარგისი ტერიტორია დიდი ხნიდან მაქსიმალურად არის ათვისებული. ასეთ პირობებში ბუნებრივია, რომ სვანეთის მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი ჩამოდის ბარში და იქ სახლდება. მაგრამ უკანასკნელ პერიოდში საგრძნობლად შეინიშნება საქართველოს მთის მოსახლეობის დაჩქარებული მიგრაციული პროცესები, რაც სვანეთზეც ვრცელდება.

თუ უკანასკნელი 80 წლის მანძილზე სვანეთის მოსახლეობის განუწყვეტელ ზრდასთან გვექონდა საქმე, 1939—1959 წლებში ზრდის ტემპი შემცირდა 1926—1939 წლებთან შედარებით 41 პროცენტიდან 14 პროცენტამდე. ხოლო 1959 წლიდან დღემდე მოსახლეობამ განუწყვეტელი კლება იწყა⁷. 1960—1966 წლებში სვანეთიდან წასულთა რიცხვი 2277 კაცს შეადგენდა⁸. უკანასკნელი 10 წლის მანძილზე შემცირდა აგრეთვე ბუნებრივი მატებაც (თუმცა აღანიშნავია, რომ სიკვდილიანობის პროცენტმაც იკლო).

სვანეთის მოსახლეობის კლება განსაკუთრებით 1959 წლიდან გამოწვეულია როგორც მიგრაციული პროცესებით, ასევე ახალგაზრდობის უმაღლესი განათლებისაკენ ლტოლვით, რომელთა დიდი ნაწილი სასწავლებლებში მოუწყობლობის შემთხვევაშიც უკან აღარ ბრუნდება.

თუ ჩვენი კვლევის კონკრეტულ მასალებსაც გადავხედავთ, როგორც უკვე აღინიშნა, სვანეთის ინტელიგენციის დიდი ნაწილიც ემზადება სვანეთიდან წამოსასვლელად. იგივე ორიენტაცია იგრძნობა სვანეთის მოსახლეობის სხვა სოციალურ ფენებშიც, მაგრამ არა იმდენი, რამდენიც ინტელიგენციაში (ამაზე დავრწმუნდით მათთან ზეპირი გასაუბრებით).

სვანეთის მოსახლეობის მიგრაციული პროცესები ჩვენი კვლევის საგანს არ წარმოადგენს. ჩვენ მას ვეხებით იმდენად, რამდენადაც გვაინტერესებს ინტელიგენციის დამოკიდებულება ამ პროცესებისადმი.

სვანეთის ინტელიგენცია მიგრაციის შემცირების მიზეზად ასახელებს როგორც დასაქმების სფეროს გაფართოების აუცილებლობას. ასევე კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პირობების სოფლისათვის შესაფერისი თანამედროვე ღონის შექმნას.

ჩვენ სავსებით ვეთანხმებით სვანეთის ინტელიგენციის საზოგადოებრივ აზრს. საჭიროა უფრო გონივრულად იქნას მოფიქრებული და განხორციელებული საქართველოს მთიანი ნაწილის სოციალ-ეკონომიური დაგეგმვა. აქ სრულიად უნდა იქნეს გამორიცხული რაიმე სახის ხელოვნური ღონისძიებები.

შეიმჩნა, რომ სვანეთის მატერიალური და სოციალური კეთილდღეობის დღევანდელ ღონეს მტკივნეულად განიცდის ადგილობრივი ინტელიგენცია

7 საქართველოს მაღალმთიანი რაიონების ეკონომიური ნარკვევი. 1970. გვ. 68.

8 იქვე.

(განსაკუთრებით ზემო სვანეთის ინტელიგენცია) არ დარჩენილა ჩვენ მიერ გამოკითხული არც ერთი ინტელიგენტი. რომ არ გამოეთქვა თავისი კონკრეტული შეხედულება ამ საკითხებთან დაკავშირებით.

ზემო სვანეთის ინტელიგენცია ერთხმად მოითხოვს კეთილმოწყობილ გზებს, ასევე ერთხმად მოითხოვენ სვანეთის ბუნებრივი წიაღისეული სიმდიდრის (მარმარილოს, ბარიტის) ადგილზე დამუშავებას და ამ საქმეში ადგილობრივი მუშახელის დასაქმებას. გამოკითხული ინტელიგენციის 70 პროცენტი ითხოვს მხარის მთლიან ელექტროფიკირებას, 65 პროცენტი ითხოვს სატელეფოზო ქსელის მშენებლობას. 40 პროცენტი საჭიროდ მიიჩნევს სვანეთში საჰაერო მშენებლობის გაშლას და მინერალური წყლების ჯანმრთელობის სამსახურში ჩაყენებას (რომლებსაც როგორც სპეციალურმა შესწავლამ გამოაუღინა, მართლაც უაღრესად მაღალი სამკურნალო თვისებები აქვთ).

გამოკითხული ინტელიგენციის ერთი ნაწილი (23%) მიიჩნევს სვანეთში სხვადასხვა პროფილის საწარმოების მოწყობის აუცილებლობას, კერძოდ ხეტიყის ადგილზე დამუშავებას, რასაც მართლაც კარგი პერსპექტივა აქვს და, სადაც დასაქმებული იქნება ადგილობრივი მოსახლეობა.

სვანეთის ორივე ნაწილის ინტელიგენცია კრიტიკულ დამოკიდებულებას იჩენს მხარის სამეურნეო-საწარმოო ფუნქციის მიმართ. ეს აზრი ასახავს შეხედულებას მოცემულ კონკრეტულ ბუნებრივ-სამეურნეო გარემოში წარმოების უკეთ მოწყობის შესახებ. რაც შემდგომში მდგომარეობს: სვანეთის კოლმეურნეობათა და საბჭოთა მეურნეობათა ძირითადი საწარმოო პროფილია მეცხოველეობა და მემინდვრეობა. გამოკითხულ ინტელიგენციას საჭიროდ მიაჩნია მეცხოველეობის დარგის კიდევ მეტად განვითარება, რომ მხარის მეურნეობის ეს დარგი რენტაბელური გახდეს.

გარდა ამისა ვხედებით ისეთი ხასიათის მოთხოვნებს, როგორიცაა: მექანიზაციისა და ტექნიკის უახლოესი მიღწევების დანერგვა სოფლის მეურნეობაში (ამას განსაკუთრებით ლენტეხის რაიონის ინტელიგენცია მოითხოვს) მეცხოველეობის განვითარება, ზეხილის ბაღების გაშენება, ყველა სოფლის რადიოფიკირება, სასურსათო და სამრეწველო მალაზიების უკეთ მომარაგება, კულტაგანმანათლებლო დაწესებულებების მშენებლობა და ბოლოს ადგილობრივი ხელმძღვანელობის მეტი ზრუნვის აუცილებლობა მხარის სოციალ-ეკონომიური განვითარების საქმეში.

ზემო სვანეთთან შედარებით ქვემო სვანეთის ინტელიგენცია ნაკლებ მოთხოვნებს აყენებს, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ეს რაიონი უკეთესი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო უკეთაა კეთილმოწყობილი, ეკონომიურად უფრო შემოსავლიანია, თუმცა გზის კეთილმოწყობას ამ რაიონის ინტელიგენციაც კატეგორიულად მოითხოვს.

გამოვიკითხეთ სვანეთიდან წამოსული ინტელიგენციის საზოგადოებრივი აზრიც ზემოაღნიშნულ საკითხებთან დაკავშირებით. ადგილობრივი და წამოსული ინტელიგენციის ორივე რეფერენტ ჯგუფის წევრების საზოგადოებრივი აზრი იდენტურ ხასიათს ატარებს.

მიუხედავად იმისა, რომ სვანეთის ინტელიგენცია აქტიურად ავლენს საზოგადოებრივ აზრს სვანეთის სოციალ-ეკონომიური განვითარების საკითხებისადმი, ერთი ნაწილი ინდიფერენტულია ამ საკითხების პრაქტიკულად მოგვარების საქმეში. გამოკითხვით დადგინდა, რომ რესპოდენტთა 30 პროცენტი არ იღებს უშუალო მონაწილეობას სვანეთის მატერიალური და სოციალური

კეთილდღეობის ამადლების ღონისძიებებში. ინტელიგენციის ზემოაღნიშნული ზოგიერთი მოთხოვნები და სურვილები შორეული მომავლის პერსპექტივაა, ზოგიერთი კი დაუყოვნებლივ გადაჭრას საჭიროებს. მიგვაჩნია, რომ სათანადო ორგანოებში გადასინჯოს სვანეთის ინტელიგენციის მეტად საყურადღებო მოთხოვნები მხარის სოციალ-ეკონომიური განვითარების საკითხებთან დაკავშირებით. აქ არ გამოვირიცხავთ სვანეთის ინტელიგენციის უფრო მეტი ინიციატივის აუცილებლობასაც დასმული ამოცანების გადასაჭრელად.

ინტელიგენციის საზოგადოებრივი როლი მკიდროდ არის დაკავშირებული როგორც ზოგადთეორიული ცოდნის გაღრმავებასთან, ასევე პრაქტიკულ დაოსტატებასთან, რომლის ერთ-ერთ პირობასაც წარმოადგენს ინტელიგენტის თავისუფალი დრო.

შესწავლილ იქნა საკვლევი გარემოს ინტელიგენციის თავისუფალი დრო და მისი გამოყენების კულტურა.

სვანეთის ინტელიგენციის 60 პროცენტს ძირითადი სამსახურებრივი საქმიანობის შემდეგ რჩება თავისუფალი დრო 7 საათი. 21 პროცენტს — 5—6 საათი, ხოლო 19 პროცენტს 3—4 საათი. აღნიშნული 60 პროცენტი ძირითადად პედაგოგები და ჯანმრთელობის დაცვის სპეციალისტები არიან. ისინი თავისუფალი 7 საათიდან ორ, ორნახევარ საათს ანდომებენ ძირითადად კითხვას, კინოში სიარულს, არასისტემატურად 4 საათამდე ანდომებენ (ქალები) საოჯახო საქმეებსა და ბავშვების მოვლას, დანარჩენ დროს ფიზიკურ შრომას. მამაკაცები 3 საათამდე ანდომებენ ფიზიკურ შრომას, 2 საათამდე საოჯახო საქმეებს, დანარჩენ დროს კითხვას.

ზემოაღნიშნული 21 პროცენტი სოფლის მეურნეობის სპეციალისტია, რომელთა ძირითადი ნაწილი მამაკაცია. ეს ჯგუფი დღეში ორ საათს ანდომებს კითხვას, რადიოს მოსმენას, კინოში სიარულს (არასისტემატურად), დანარჩენ დროს — ფიზიკურ შრომას.

გამოკითხული ინტელიგენციის 36 პროცენტი აღნიშნავს, რომ საზოგადოებრივი საქმიანობის შესრულებას ანდომებს დღეში 1 საათს, ხოლო 28 პროცენტი — ორ საათამდე დღეში.

მესტიისა და ლენტეხის რაიონების ინტელიგენციის თავისუფალი დროის სტრუქტურაში შეინიშნება ცვლილებები. მესტიის რაიონის ინტელიგენციის უმრავლესობას მეტი თავისუფალი დრო რჩება, ვიდრე ლენტეხის რაიონის ინტელიგენციას, სხვაობას საშუალოდ $1-1\frac{1}{2}$ საათი იძლევა, რასაც ჩვენი აზრით იწვევს ერთი მხრივ ორივე რაიონისათვის საკარმიდამო ნაკვეთების განსხვავებული სამეურნეო ეფექტი და მეორე მხრივ კულტურული კომუნიკაციების არაერთგვარობა.

სვანეთში (ძირითადად მესტიის რაიონში) ნაკლებად არის კულტსაგანმანათლებლო დაწესებულებები, სადაც შეიძლება თავისუფალი დროის შინაარსიანად გატარება. ზემო სვანეთის ინტელიგენციის 72 პროცენტი, ხოლო ქვემო სვანეთის ინტელიგენციის 43 პროცენტი თავისუფალი დროის კულტურულად გამოყენების ხელშემშლელ პირობად ასახელებს კულტსაგანმანათლებლო დაწესებულებების კეთილმოწყობლობასა და ზოგიერთ სოფლებში მათ უქონლობას, კინოფილმების დავიანებით ჩვენებას, შედარებით უკეთესი პირობებია ლენტეხის რაიონში. აქ ტელევიზორებიც აქვთ.

თითქმის ყველა გამოკითხული ინტელიგენტი ამჟღავნებს უკმაყოფილებას კულტსაგანმანათლებლო მუშაობის დაბალი ღონის გამო. მათი საყვედური

სმართლიანია, მაგრამ აქ არ გამოვრიცხავთ თვით ინტელიგენციის პასიურ საზოგადოებრივ როლს ამ მხრივ. როგორც ზეპირმა ინტერვიუმ გამოავლინა, ინტელიგენცია სუსტად მონაწილეობს კულტსაგანმანათლებლო მუშაობაში. სოფლის ინტელიგენციის საზოგადოებრივი ვალია კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესების ღონისძიებათა განხორციელებაში აქტიური მონაწილეობა. სოფლის ინტელიგენცია უპირველესი გამავრცელებელი და ასპულარიზატორია ქალაქის მოწინავე კულტურისა და განათლების. ამიტომ, სვანეთის ინტელიგენციას მეტი ინიციატივა მართებს ამ მხრივ. აქ არ გამოვრიცხავთ აგრეთვე ადგილობრივი ხელმძღვანელობის მეტი ზრუნვის აუცილებლობასაც აღნიშნული ნაკლის გამოსასწორებლად.

მეცნიერების, ტექნიკისა და კულტურის თანამედროვე განვითარება ინტელიგენციისაგან ითხოვს სამეურნეო და კულტურული მშენებლობის ყოველმხრივ და ღრმა ცოდნას. ინტელიგენცია სისტემატურად უნდა ეცნობოდეს ყოველგვარ სიახლეს და ნერგავდეს მათ თავის საქმიანობაში, აღმოჩნდა, რომ გამოკითხული ინტელიგენციის 82 პროცენტი სისტემატურად კითხულობს სპეციალურ ჟურნალ-გაზეთებს, სპეციალურ ლიტერატურას, ხოლო 87 პროცენტი — ასევე მხატვრულ ლიტერატურას.

ანკეტების პასუხებში მრავლად ვხვდებით როგორც მხატვრულ ნაწარმოებთა იდეურ-მხატვრული დონის შემფასებელ კვალიფიკაციებს, ასევე სპეციალურ ლიტერატურაში გაშუქებული საკითხების ირგვლივ თავიანთ მოსაზრებებსაც. ამას განაპირობებს ის, რომ სვანეთი (განსაკუთრებით ზემო სვანეთი) მოკლებულია კულტურულ კომუნიკაციებს (ტელევიზია, კინოფილმების ჩვენება, ზოგჯერ რადიოგადაცემები) და ინტელიგენცია ძირითადად პრესაზე და ლიტერატურაზეა დამოკიდებული. წერილობით და ზეპირ ანკეტა-ინტერვიუზე გაცემული პასუხებით გამოვლინდა აქაური ინტელიგენციის დაინტერესება საზოგადოებაში დღეს მომდინარე სხვადასხვა სოციალური პროცესებით. გამოკითხულთა 85 პროცენტმა გამოავლინა დამოუკიდებელი აზროვნების მაღალი დონე. ამას ემატება ისიც, რომ ინტელიგენტთა 72 პროცენტი აქტიურადაა ჩაბმული პოლიტსწავლების ქსელში, 22 პროცენტი — წიგნზე და მოუკიდებლად მუშაობს. ისინი მონდომებითა და დიდი დაინტერესებით სწავლობენ პოლიტიკურ-ფილოსოფიურ საკითხებს.

ჩვენ სვანეთში მუშაობის დაწყებამდე გამოკვლეული გვქონდა თბილისთან ახლო მდებარე სამგორის სოფლების ინტელიგენციის ცხოვრებისა და შრომითი საქმიანობის ანალოგიური საკითხები. ორივე რეგიონის ინტელიგენციის შესწავლის მასალების შედარებამ მეტად საინტერესო სურათი მოგვცა, კერძოდ: თუ ჩვენ ერთმანეთს შევადარებთ სვანეთისა და სამგორის სოფლების⁹ ინტელიგენციის თავისუფალი დროის სტრუქტურას, შემდეგ სხვაობებს შევნიშნავთ:

სამგორის სოფლების ინტელიგენციის ძირითადი ნაწილი (71%) თავისუფალი დროის დიდ ნაწილს უთმობდა საკარმიდამო ნაკვეთში მუშაობას, რაც გამოწვეული იყო საკუთარი საკარმიდამო ნაკვეთების თვალაჩინო სამეურნეო ეფექტით და, რის გამოც აქაურ ინტელიგენტს დროის საჭირო ნაწილი აღარ რჩებოდა ზოგადთეორიული და სპეციალური ცოდნის გაღრმავებისა-

⁹ აღნიშნული გამოკვლევა წარმოებაშია და ახლო მომავალში გამოსცემს მას გამომცემლობა „მეცნიერება“.

თვის, სვანეთში ეს ასე არ არის. რთული ბუნებრივი პირობების გამო სვანეთის ინტელიგენტის ფიზიკური შრომა უფრო მეტად სეზონური ხასიათისაა, ვიდრე სისტემატური, თუმცა ეს უქანასკნელიც არაა გამორიცხული. საკარმიდამო ნაკვეთებში მუშაობაზე აქაურ ინტელიგენტს სამგორის სოფლების ინტელიგენტისათან შედარებით ნაკლები დრო ეხარჯება. სვანი ინტელიგენტი თავისუფალი დროის მეტ ნაწილს ანდომებს საოჯახო საქმეებს, ზოგადთეორიული და სპეციალური ცოდნის გაღრმავებას. ასევე საზოგადოებრივ საქმიანობაში მონაწილეობას.

მართალია, საკარმიდამო ნაკვეთებისადმი ლტოლვა ერთი შეხედვით აძლიერებს ადამიან-მომხმარებელს, ხოლო მეორე მხრე გამოდის ფიზიკური და გონებრივი შრომის ჰარმონიული შეხამების პირობად¹⁰, მაგრამ თავისუფალი დროის დიდი ნაწილის ფიზიკურ შრომაზე დახარჯვა იწვევს თავისუფალი დროის სტრუქტურის დარღვევას. ინტელიგენცია ვეღარ იყენებს საჭირო თავისუფალ დროს საკუთარი თეორიული და პროფესიული ცოდნის გაღრმავებისათვის.

საზოგადოებაში ხშირად შევხვედრივართ აზრს, თითქოს ბარის სოფლის თუნდაც საშუალო სპეციალური განათლების მქონე ინტელიგენტი ზოგადთეორიული და სპეციალური განათლების დონით შედარებით მაღლა დგას, ვიდრე უმაღლესი კვალიფიკაციის მქონე მთის ინტელიგენტი. ასეთ აზრს ვერ დავეთანხმებით.

სვანეთის კონკრეტული სოციოლოგიური გამოკვლევის მასალები ამის მაგალითს არ იძლევა. პირიქით, სვანეთის ინტელიგენციის ძირითადი ნაწილი როგორც ზოგადთეორიული, ისე სპეციალური ცოდნის მხრივ და საზოგადოებაში დღეს მიმდინარე სოციალურ-პოლიტიკური მოვლენების გააზრების საკმაოდ მაღალი დონით გამოირჩევა.

მართალია, სამგორის სოფლები შეიძლება ტიპური არ იყოს საქართველოს ბარის ყველა სოფლისათვის ისევე, როგორც სვანეთი საქართველოს ყველა მთიანი ნაწილისათვის, მაგრამ ინტელიგენტის მიერ საკარმიდამო ნაკვეთებში თავისუფალი დროის დიდი რაოდენობით ხარჯვა ზოგადდება ყველა ანალოგიურ შემთხვევაში.

ზემოაღნიშნულიდან შეიძლება დავასკვნათ, რომ სვანეთის გამოკითხული ინტელიგენტის 78 პროცენტმა გამოავლინა სოფლის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში აქტიური მონაწილეობა. ამ მხრივ დადასტურდა სურვილებისა და შესაძლებლობების მაჩვენებლების თანმთხვევა. გამოვლინდა აგრეთვე ინტელიგენტის ერთი, მცირე ნაწილის ინდიფერენტული დამოკიდებულება საზოგადოებრივ ცხოვრებაში უშუალო მონაწილეობისადმი, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ინტელიგენტის ეს ნაწილი ვერ ასრულებს თავის სოციალურ ფუნქციებს, აქტიურად ვერ მონაწილეობს საწარმოო ძალთა განვითარებაში, კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესების ღონისძიებებში და სხვა.

¹⁰ К. И. Мамасева, Социальная природа и общественная роль сельской интеллигенции, социологическое изучение села: социальная структура, труд, управление, М., 1968, გვ. 63.

გამოცთულთა საზოგადოებრივმა აზრმა გამოავლინა ინტელიგენციის ერთადი ნაწილის მაღალი ინტერესი სვანეთის სოციალ-ეკონომიური განვითარების საკითხებთან დაკავშირებით. შეიმჩნა, რომ მთის ზოლის მოსახლეობის სოციალ-ეკონომიური განვითარების სპეციფიკურმა პირობებმა სვანეთის ინტელიგენციის წინაშე დააყენა მისი საზოგადოებრივი ფუნქციის მეტი აქტიურობის აუცილებლობა. რეფერენტ-ჯგუფის წევრებმა წამოაყენეს პრაქტიკული წინადადებები სვანეთის სოციალ-ეკონომიური და კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პირობების განვითარების სფეროში, რომელთა კომპლექსური შესწავლა, დასაბუთება და ჩართვა სოციალური განვითარების ადგილობრივ გეგმებში უოელად მიზანშეწონილად და საჭიროდ მიგვაჩნია.

ანდრია ლეკიაშვილი

გადმონაშთების პრობლემა ეთნოგრაფიაში

1. ედუარდ ტაილორის მოძღვრება გადმონაშთების შესახებ

გადმონაშთების პრობლემა ეთნოგრაფიული მეცნიერების ურთულეს პრობლემათა რიგს განეკუთვნება. საბჭოთა ეთნოგრაფიამ იმთავითვე განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიანიჭა კულტურის განვითარების ადრინდელი საფეხურების გადმონაშთების შესწავლას, რაც პრობლემის თეორიული ასპექტის კვლევა-ძიებასაც მოიცავდა. მიუხედავად ამისა, გადმონაშთების რაობის გარკვევის თვალსაზრისით ზოგი რამ კიდევ მოითხოვს საბოლოოდ დადგენასა და დაზუსტებას. ეს გარემოება კი საგრძნობლად აძნელებს კონკრეტული კვლევის დროს გადმონაშთებისადმი დიფერენცირებულ მიდგომას და მათ მართებულ ინტერპრეტაციას. რაც შეეხება საზღვარგარეთულ ეთნოგრაფიას, აქ კარგა ხანია გადმონაშთების პრობლემა ცხარე დავისა და პოლემიკის საგანს წარმოადგენს. სხვადასხვა მიმართულებების მკვლევართა შორის საცილობელია როგორც გადმონაშთების რაობის გაგება, ისე მათი მეთოდოლოგიური ღირებულების საკითხი. ხოლო ზოგი სკოლის წარმომადგენელი სულაც უარყოფს მათ არსებობას, რითაც ფაქტურად ისტორიზმის პრინციპს უპირისპირდება.

ეთნოგრაფიის ამ კლასიკური პრობლემის შესწავლა ედ. ტაილორით იწყება. ტაილორმა, ევოლუციური სკოლის ერთ-ერთმა ფუძემდებელმა, თითქმის ერთი საუკუნის წინ თავის წიგნში, „პრიველუოფილი კულტურა“ ჩამოაყალიბა მოძღვრება გადმონაშთების შესახებ, რომელშიც დაახასიათა გადმონაშთების რაობა და ცხადყო მათი შესწავლის განსაკუთრებული მნიშვნელობა კულტურის ისტორიული რეკონსტრუქციის თვალსაზრისით.

გადმონაშთების მოძღვრება ტაილორის ევოლუციური თეორიის ორგანული ნაწილია, მისი მეთოდოლოგიის ქვაკუთხედი, და ბუნებრივია, თუ ამ მოძღვრებას ტაილორის ევოლუციონიზმის სისტემასთან კავშირში განვიხილავთ.

ტაილორის ევოლუციური თეორია აგრძელებს მისი ეპოქის მეცნიერული აზრის ძირითად ტენდენციებს. ჯერ კიდევ მეფრამეტე საუკუნიდან მოყოლებული ბუნებისმეტყველების სხვადასხვა დარგებში, და მათ შორის ბიოლოგიაში, გზა გაიკვლია ევოლუციურმა თვალსაზრისმა, რომელიც დარვინის ბიოლოგიური მოძღვრებით დაგვირგვინდა. ევოლუციის იდეა არც საზოგადოებთმცოდნეობისათვის იყო უცხო. უკვე მეფრამეტე საუკუნიდან ფხვს იკიდებს კაცობრიობის კულტურის პროგრესული განვითარების თვალსაზრისი, რომელიც ევოლუციურ სქემებში მოაქცევს აფრიკის, ამერიკისა და ოკეანის ჩამორჩენილი ხალხების კულტურებს, ამ ხალხებში ხედავს კულტურის განვითარების ადრინდელ საფეხურს, რომელიც ცივილიზებულმა საზოგადოებებმა განვლეს. ეს ტენდენცია კიდევ უფრო გაღრმავდა მეცხრამეტე საუკუნეში, რასაც

ბიძეს აძლედა ეთნოგრაფიული ცოდნის გაფართოებასთან ერთად, პრეისტორიის არქეოლოგიის წარმატებები. სამოციანი წლებისთვის უკვე სერიოზული ნაბიჯები აქვს გადადგმული კულტურულ ევოლუციონიზმს: სისტემატურ ხასიათს ღებულობს ეთნოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე რელიგიის, სოციალური ინსტიტუტებისა და მატერიალური კულტურის საწყისებისა და ადრინდელი საფეხურების კვლევა-ძიება, პირველყოფილებას რეკონსტრუქციის ცდები. კულტურული ევოლუციონიზმის შემდგომი განვითარება წილად ხდება ტაილორს.

უკვე ტაილორის პირველ წიგნში „გამოკვლევები კაცობრიობის ადრეულ ისტორიაში“ (1865 წ.) მოცემულია მისი ევოლუციური კონცეფციის მონახაზი, რომელიც კიდევ უფრო გაღრმავდა და გამოიკვეთა მის კლასიკურ თხზულებაში, „პირველყოფილი კულტურა“ (1871 წ.)². ავტორი კაცობრიობის კულტურის სხვადასხვა სფეროში ხედავს ერთსა და იმავე ტენდენციას თანდათანობით, პროგრესული და ერთხანზოვანი განვითარებისა: კულტურის ყოველი ნივთიერი ელემენტი, სოციალური ინსტიტუტი, თუ რწმენა-წარმოდგენა თანათან იზრდება, ვითარდება უეცარი ნახტომების, კატაკლიზმების გარეშე; ეჭობესდება და სრულყოფილი ხდება, გადადის მარტივი ფორმიდან რთულზე, დაბალი საფეხურიდან მაღალზე; კულტურის ევოლუცია ყველგან ერთნაზონად წარიმართა, განვლო ყველგან განვითარების ერთი და იგივე საფეხურები.

კაცობრიობის კულტურის მთელი ისტორია ტაილორს ესახება, როგორც ჰაერალციზოვანი რიგი ცალკეული ელემენტების პარალელური ხაზებისა. მას აკლდება აინტერესებს მოვლენათა კონკრეტული ისტორია, მათი წარმოშობის დრო და ადგილი, მისთვის მთავარია გვიჩვენოს კულტურის განვითარების აერთო ხაზი, მისი ევოლუციის ზოგადი სურათი, სქემა.

ამ სტემის თანახმად კაცობრიობის კულტურის საწყისი საფეხურია პირველყოფილი სამყარო, რომელსაც განასახიერებენ თანამედროვე „ველური“ ხალხები. აქედან დაიწყო კულტურამ თავისი პროგრესული მსვლელობა ცივილიზაციისაკენ. ტაილორმა ევოლუციური თვალსაზრისი დაუპირისპირა იმ დროსათვის გაბატონებულ რეგრესის თეორიას, რომელიც მსოფლიოს ჩამორჩენილ ხალხებში ხედავდა „ცივილიზებულ ადამიანთა გადაგვარებულ შთამოხელებს“.

ტაილორის კონცეფციას საფუძვლად უდევს კულტურის ისტორიის ნატურალისტური გაგება, რომელიც დასაბამს პოვებს ოგიუსტ კონტის პოზიტივიზმში. და რომელიც კულტურისა და საზოგადოების მიმართ ბიოლოგიის კანონების მექანიკურ გადმოტანას გულისხმობს. ტაილორის თანახმად, „კაცობრიობის ისტორია ნაწილია ბუნების ისტორიისა“; ადამიანთა „აზრები, მოქმედებანი და სურვილები ექვემდებარება ისეთსავე გარკვეულ კანონებს, როგორც ცხოველთა ზრდა“. კერძოდ ტაილორმა კულტურის ისტორიას მიუყენა ბიოლოგიური ევოლუციის პრინციპი. კულტურის განვითარებას განსაზღვრავს

¹ E. Tylor, *Researches into the Early History of Mankind*, London, 1865; E. Tylor, *Доисторический быт человечества и начало цивилизации*, М., 1868.

² E. Tylor, *Primitive Culture*, 1871; Э. Тэйлор, *Первобытная культура*, М., 1939. ქვენს წერალში ამ თარგმანის მეხედვით ეუთოებთ ტექსტს.

იგივე კანონზომიერებანი, რომლებიც ცხოველური და მცენარეული სამყაროს მიმართ დაადგინა დარვინმა. ისევე, როგორც ბიოლოგიის სფეროში. კულტურის განვითარებასაც წარმართავს არსებობისათვის ბრძოლის მექანიზმი, კულტურულ ფორმათა განუწყვეტელი ჰიდილი, რომლის შედეგადაც მარტივ ფორმას დევნი უფრო რთული ფორმა, ნაკლებად განვითარებულს — უფრო სრულყოფილი.

ტაილორის კონცეფციის მეთოდოლოგიურ საფუძველში ნატურალზმს ეკლექტურად ერწყმის ფსიქოლოგიზმი. კაცობრიობის ფსიქიური ერთობა — აი, რა უდევს საფუძვლად კულტურის ევოლუციის ერთიან პროცესს. „ადამიანის გონების იგივეობით“ უნდა აიხსნას „განსხვავებული რასის ადამიანთა მიერ სხვადასხვა დროსა და ადგილებზე გადადგმული მსგავსი ნაბიჯები“ — ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მსგავსი კულტურული მოვლენების. კულტურული პარალელების წარმოშობა და მათი ერთნაირი თანამიმდევრობით განვითარება. ტაილორი აგრძელებს გერმანელი ეთნოგრაფიდან, ა. ბასტიან-დან მომდინარე ხაზს კულტურის განვითარების ფსიქოლოგიური ახსნისა. ბასტიანის კვალდაკვალ ტაილორიც იცავს ადამიანთა ფსიქიური ერთობის პროგრესულ იდეას, მაგრამ დგება იდეალისტურ პოზიციაზე, როდესაც ფსიქიკას მიაწერს წარმართველ როლს კაცობრიობის კულტურაზე ევოლუციაში. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ თუმცა ტაილორი არ უარყოფდა კულტურის მოვლენათა სესხების გზით გავრცელებას. დიფუზიას, მაგრამ მას ძალზე უმნიშვნელო როლს ანიჭებდა კულტურის ევოლუციის პროცესში. კულტურის დიფუზიის ფაქტორის უგულვებელყოფა საერთოდ ევოლუციონიზმის ერთ-ერთ სერიოზულ ნაკლად უნდა მივიჩნიოთ!

როგორია კვლევის ის მეთოდები, რომელთაც ემყარება ტაილორის თეორია?

კულტურის ისტორიული რეკონსტრუქციის ერთ-ერთი უმთავრესი იარაღი შედარებითი მეთოდი. უკვე მეთვრამეტე საუკუნიდან მიმართავდნენ კულტურათა ისტორიულ შედარებებს. ო. კონტმა შედარებითი მეთოდი სოციოლოგიის უმთავრეს საშუალებად დასახა. ამასთან, მოითხოვდა კვლევის დროს შედარებისა და ისტორიზმის შერწყმას, რაც შესაძლებელს ხდიდა მოვლენათა თანამიმდევრობის, განვითარების საერთო მსვლელობის რეკონსტრუქციას. ასე გაიგეს შედარებითი მეთოდი ევოლუციონისტებმა და კერძოდ ტაილორმა, რომელმაც „პირველყოფილ კულტურაში“ მისი არსის გადმოცემაც სცადა.

კულტურათა შედარებით შესწავლას საფუძვლად უდევს მათი დანაწილება შემადგენელ ელემენტებად, რაც კულტურის მოვლენათა მიმართ ნატურალისტურ მიდგომას ემყარება. ტაილორი კულტურას განიხილავს, როგორც ერთმანეთისაგან იზოლირებული მოვლენების მექანიკურ ერთობლიობას. ამა თუ იმ ხალხის კულტურა ისევე შეიძლება დაიყოს ცალკეულ ფორმებად, როგორც რომელიმე რაიონის ფლორა და ფაუნა სახეებად. ეთნოგრაფისათვის მშვილდისარი თუ რომელიმე წეს-ჩვეულება შეადგენს ისეთსავე სახეს. როგორც ნატურალისტისათვის მცენარეული თუ ცხოველური სახე. ამგვარი მიდგომით სხვადასხვა ხალხთა კულტურებში გამოიყოფა ცალკეული კულტურული ფორმები (მაგ. იარაღი, ქსოვის წესები, წყლის ტრანსპორტი, მითები, რწმენა-წარმოდგენები, რომლებიც თავის მხრივ დანაწილდება უფრო მცირე ერთეულებად (მაგ. იარაღში გამოიყოფა — შუბი, შურღული, მშვილდ-

ისარი.... ქსოვის წესებში წვნა, რთვა, ქსოვა... წყლის ტრანსპორტი — ტივი, ნეი და ა. შ.).

კვლევის შემდგომი ნაბიჯია განსხვავებულ კულტურებში გამოყოფილი ელემენტების შედარება მსგავსი მოვლენების, ანალოგების დადგენის მიზნით. ტაილორი მოითხოვს, რომ ამგვარი შედარების დროს განსაკუთრებული ყურადღება მიექცეს მსგავსებას და ნაკლები მნიშვნელობა მიენიჭოს „ქრონოლოგიურ დათარიღებას ანდა გეოგრაფიულ მდებარეობას“. ამას მოსდევს მსგავსი კულტურული ფორმების დაჯგუფება სერიებად, რიგებად. თითოეული რიგი შედგება განსხვავებული კულტურული ფორმებისაგან. — განვითარების განსხვავებული საფეხურებისაგან. როგორი თანამიმდევრობით შეიძლება მათი დალაგება? მარტივი ფორმები წინ უსწრებს უფრო რთულ ფორმებს, თუ პირიქით? ამ უკანასკნელთა დეგრადაციის შედეგია მარტივი ფორმები? საკითხის გადასაჭრელად უნდა ვიხელმძღვანელოთ ადამიანის გონებისა და ქცევის თანდათანობითი განვითარების. გაუმჯობესების პრინციპით. ამის შესაბამისად ყოველი სერიის საფეხურები შეიძლება დალაგდეს მხოლოდ აღმავალი ხაზით. „თანდათანობითი განვითარების სტადიებად, რომელთაგან თითოეული არის პროდუქტი წარსულისა და თავის მხრივ გარკვეულ როლს ასრულებს მომავლის ფორმირებაში“. ასე მიიღება კულტურის ელემენტთა ევოლუციური განვითარების სერიები. თუ მათ სიღრმეში გავყვებით, მივადგებით ერთსა და იმავე საწყის სტადიას. ასე მაგ.: რკინისა და ბრინჯაოს იარაღებიდან მივალთ ქვის იარაღებთან; ნავიდან — ტივთან; თითისტარის გამოყენებიდან — ხელით დართვასთან. ერთობლიობაში ესაა კაცობრიობის პირველყოფილი სტადია. რომელსაც განასაზიერებენ თანამედროვე ჩამორჩენილი ხალხები. ისევე როგორც პრეისტორიის არქეოლოგიური მონაცემები.

ამ მეთოდის გამოყენებასთან არის დაკავშირებული ევოლუციონისტთა პირველი წარმატებები, რომელიც კაცობრიობის კულტურის განვითარების ერთიანი პროცესის წარმოჩენაში გამოიხატა. მაგრამ ამასთან, ეთნოგრაფიულმა მეცნიერებამ კარგა ხანია გამოავლინა ტაილორისა თუ სხვა ევოლუციონისტთა ისტორიულ-შედარებითი კვლევის ნაკლოვანებები. კულტურათა შედარებითი შესწავლა გულისხმობდა მხოლოდ გარეგნულად მსგავს მოვლენათა შეპირისპირებას. თანაც მათ ამოგლეჯას სოციალურ-ისტორიული კონტექსტიდან — აქედან — მიღებული განზოგადებათა სქემატიზმი, რომლის მიღმა რჩებოდა ცალკეულ კულტურათა ინდივიდუალობა და სპეციფიკა, კაცობრიობის კულტურის ევოლუციური პროცესის მრავალფეროვნობა. შედარებითი კვლევის პროცედურა აპრიორიზმისაგანაც არ იყო თავისუფალი: კონკრეტული ფაქტები ხელოვნურად ექვემდებარებოდა წინასწარ შემუშავებულ ლოგიკურ სქემებს, კემარბიტი ისტორიზმის სანაცვლოდ და საზიანოდ.

ტაილორის კონცეფციის თანახმად კულტურის ისტორიის რეცონსტრუქციის მეორე ეფექტური საშუალებაა გადმონაშთების მეთოდი — კულტურის ადრინდელი საფეხურებიდან შემორჩენილი კულტურული ფორმების შესწავლის მეთოდი. უნდა ითქვას, რომ ეს იდეა არქაული ფორმების მიხედვით კულტურის წარსული ვითარების აღდგენისა არ იყო სრულიად ახალი, ორიგინალური. ამ მხრივ ტაილორს ჰყავს წინამორბედი — შოტლანდიელი სწავლულის, მაკლენანის სახით. მაკლენანმა, მის ცნობილ გამოკვლევაში, „პირველყოფილი ქორწინება“ მიაქცია ყურადღება კულტურის „სიმბოლიურ ანუ განცალკევებულ ფორმებს“. — „ცალკეულ ქმედებებს, ან ნიშნებს, გართობა-

თამაშობებს ან სასაცილო საქციელს, რაიმე აშკარა მნიშვნელობას მოკლებულს“. ასეთი ფორმები მან წარსულის ნაშთებად აღიარა. როგორც ცნობილია, მაკლენანმა ერთ-ერთი ამგვარი ჩვეულება — პატარძლების მოტაცების, მიიჩნია სიმბოლოდ, რომლის ანალიზის საფუძველზე აღადგენდა ქორწინების ერთ-ერთ უძველეს საფეხურს³. თვით ტაილორი არ უარყოფდა მაკლენანის პრიორიტეტს, თუმცა საკუთარ დამსახურებასაც გახაზავდა. როდესაც ტაილორისთვის შეუნიშნავთ, რომ მისი იდეა გადმონაშთების შესახებ არ იყო ახალი, ამაზე მას შემდეგი პასუხი გაუცია: „ერთია — ზოგადი ხასიათის თამაში მიხედვრები და მეორე — საფუძვლიან კვლევა-ძიებაზე დამყარებული განზოგადოებანი“.

უკვე „კაცობრიობის უძველეს ისტორიაში“ ტაილორი ყურადღებას აქცევს ცივილიზებულ ხალხებში შემორჩენილ სხვადასხვა ირაციონალურ წეს-ჩვეულებებს და მათი ანალიზის საფუძველზე ცდილობს აღადგინოს კულტურის განვითარების უძველესი ვითარება. ამგვარი მოვლენების აღსანიშნად მას აქ გამოყენებული აქვს ტერმინი superstitions „ცრურწმენა“. მოგვიანებით „პირველყოფილ კულტურაში“ მან უპირატესობა მიანიჭა ტერმინს survivals „გადმონაშთი“, რომელიც ბიოლოგიიდან გადმოიღო.

„პირველყოფილი კულტურის“ პირველ თავში გადმონაშთების შემდეგა განსაზღვრებაა მოცემული: „ესენია ის წეს-ჩვეულებები, შეხედულებები და სხვა, რომლებიც ჩვეულების ძალით გადმოტანილია კულტურის ერთი სტადიიდან, მათი პირველსამყოფელიდან, — მეორეში, უფრო გვიანდელ სტადიაში და რჩებიან აქ, როგორც საბუთები და ნიმუშები კულტურის ადრინდელი ვითარებისა“. სხვაგანაც არაერთგანაა მითითებული გადმონაშთების დამახასიათებელი თავისებურება: გადმონაშთი წარსულიდან ინერციით შემორჩენილი ელემენტია, ის სიძველის მკაფიო დაღს ატარებს და ამდენად აღარ შეეფერება ახალ, შეცვლილ გარემოს. გადმონაშთების სახით საქმე გვაქვს კულტურის დეგრადაციის ფაქტებთან. მართალია, კულტურის ძირითადი ტენდენცია მის პროგრესულ განვითარებაში მდგომარეობს, მაგრამ კულტურის რთულ ქსელში ჩართულია აგრეთვე რეგრესის პროცესი. ტაილორი არამცთუ უარყოფს კულტურის დეგრადაციას. არამედ მას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს ისტორიული პერსპექტივის წარმოსადგენად. რამდენადაც გადმონაშთები „პროდუქტია რომელიღაც უფრო ძველი მდგომარეობისა“ მათი შემწეობით შეიძლება აღდგეს კულტურის განვითარების წინარე საფეხურები. ტაილორის ფიგურალური დახასიათებით გადმონაშთები თავისებური საგზაო ნიშნებია, კულტურის განვითარების გრძელ გზაზე გაფანტულნი. საჭიროა მხოლოდ მათი წარწერების ამოკითხვა შეგვეძლოს. ამგვარი ფაქტები უნდა დამუშავდეს როგორც „ისტორიული ცოდნის საბადოები“.

ტაილორის თანახმად კულტურის მოვლენათა გადმონაშთურ ბუნებას ზოგადად მათი ირაციონალური ხასიათი გამოავლენს. მან გარკვევით მიუთითა ის ძირითადი ნიშანი, რომლითაც გადმონაშთები გამოირჩევა. მეტწილად გადმონაშთი ყოველგვარ აზრსა და მნიშვნელობას მოკლებული და მამასადამე სრუ-

³ S. Mac-Lennan, Primitive Marriage, Edinburg, 1865.

იტალიელი ფოლკლორისტი გ. კოკკია ტაილორის წინაპირობებად მიიჩნევს აგრეთვე მეთერთმეტე საუკუნის ფრანგ მკვლევარს, ფონტენელს, — Ж. Коккьяра, История фольклористики в Европе, М., 1960, გვ. 89, 401.

ლიად უსარგებლო ელემენტია კულტურისა. ესაა იდეა თუ ჩვეულება, რომელსაც მისდევნ, მაგრამ მისი აზრი არ გაეგებათ, რომელსაც ახსნა არ მოეძებნება საზოგადოების შეხედულებებსა თუ რწმენა-წარმოდგენებში. ესაა ჩვევა თუ მატერიალური კულტურის ელემენტი, რომელსაც პრაქტიკული თვალსაზრისით არავითარი დანიშნულება, ფუნქცია არ უჩანს. გადმონაშთის, როგორც სრულიად უსარგებლო, ყოველგვარ დანიშნულებას მოკლებული ელემენტის იდეა ტაილორის მოძღვრების ცენტრალური მომენტია. გადმონაშთების გამოსაცნობად მითითებული ფუნქციონალური კრიტერიუმი ტაილორის მოძღვრების უმთავრეს ღირსებად არის აღიარებული.

გადმონაშთების წრე მოიცავს აგრეთვე ფუნქციის მქონე ელემენტებსაც. რომელთაც გარკვეული პრაქტიკული სარგებლიანობაც გააჩნიათ. მათ უმრავლესობას ტაილორი პრიმიტიულობის ნიშნით გამოარჩევს. და ამის საფუძველზე მათაც უაზრო და ირაციონალურ მოვლენებთან, „ცრურწმენებთან“ აიგივებს. მისთვის ამგვარი ცრურწმენაა რომელიმე პრიმიტიული ტექნიკური ხერხი თუ ჩვევა, რომლის პრაქტიკული გამოყენება რაციონალურ გამართლებას ვერ პოვებს.

გადმონაშთების რაობის ტაილორისეულ გაგებას განსაზღვრავს ზოგადი თვალსაზრისი, რომელიც მეთვრამეტე საუკუნის რაციონალიზმიდან მომდინარეობს და რომელსაც უტილიტარიანიზმის პრინციპიც ერწყმის. ტაილორისათვის კულტურა ადამიანის გონების პროდუქტია: ყოველ იდეას ან აქტს აქვს რაციონალური საწყისი, ანდა რაიმე სასარგებლო მიზანს ემსახურება. კულტურის მოვლენების უმრავლესობა „თავის წარმოშობას უნდა უმადლოდეს საღად განსჯას და პრაქტიკულ სიბრძნეს“. იგივე საფუძველი უდევს კულტურის გარკვეულ სტადიებზე მათ დამკვიდრებას, ცხოვრების დამახასიათებელ ნიშნად ქცევას. თვით რელიგიური წეს-ჩვეულებების შემოღებას იმთავითვე მათი პრაქტიკული სარგებლიანობა აპირობებდა. მაგრამ კულტურის მოვლენებიდან ყველა როდის ინარჩუნებს მათ თავდაპირველ ხასიათს. დროთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილებების შედეგად თვით უმნიშვნელოვანესი შეხედულებები და ქმედებანი თანდათან კარგავენ აზრსა და მნიშვნელობას, რაციონალურსა, და სწორედ ესაა, მათ სიძველესა და გადმონაშთურ ბუნებას რომ გამოავლენს.

რატომღა შემორჩება გადმონაშთი — ეს უაზრო და უსარგებლო ელემენტი კულტურისა? რატომ არ დევნის მას სალი აზრი და პრაქტიკული უტილიტარიზმი? აქ კლინდება ჩვეულების, ტრადიციის ჩრდილოვანი მხარე. ჩვეულება, რომლის წყალობითაც ხორციელდება კულტურის განუწყვეტლობა, ინახავს წარსულის ისეთ მოვლენებსაც, რომლებიც სულაც არ არის შემორჩენის ღირსი. ამას გამოავლენს უშუალო დაკვირვება ცოცხალ ფაქტებზე ჩამორჩენილ ხალხთა ცხოვრებიდან. ასე მაგალითად, როცა ბორნეოს მკვიდრნი. დაიაკები გაეცნენ ტყის ვაკაფის ევროპულ წესს, რომელიც ტრადიციულ წესთან შედარებით აშკარად უფრო ეფექტური იყო, მათ არამცთუ გადაიღეს ეს სიანჯლე. არამედ ჯარიმაც კი დააწესეს იმათთვის, ვინც ევროპულად მოჭრიდა ტყეს. ასე უპირისპირდება და სძლევს მამაპაპური ავტორიტეტი საღ აზრს.

რა თქმა უნდა. პრაქტიკული თვალსაზრისით ჩვეულებისადმი ამგვარი ერთგულება დასავლობია. მაგრამ ეთნოგრაფი კი მას უნდა უმადლოდეს წარსულის ისეთი ფაქტების შემორჩენას. რომელთა მეშვეობითაც მას შეუძლია

ივალე გაადევნოს კულტურის ისტორიულ მსვლელობას. როგორღა უნდა წარმოართოს ამ მიზნით გადმონაშთების კვლევა?

გადმონაშთების კვლევა უნდა დაემყაროს ისტორიზმის ზოგად პრინციპს, რომლის გარეშე შეუძლებელია საერთოდ კულტურის მოვლენათა რაობის გარკვევა. იმისათვის, რომ გავიგოთ ჩვენი საკუთარი ყოფა-ცხოვრების ხასიათი, უნდა ვიცოდეთ ის თანამიმდევრული საფეხურები, რომლებიც მას წინ უძღოდა. ტაილორი იმოწმებს კონტს, რომლის თანახმად „არც ერთი იდეა არ გაიგება მისი ისტორიის გარეშე“. ამგვარი ისტორიული მიდგომა მით უფრო აუცილებელია ამჟამად გაუგებარი და ირაციონალური მოვლენების გასაგებად. კულტურის არა ერთი მოვლენა გვეჩვენება შემთხვევითი, ნებისმიერი და უსაფუძვლო (უმოტივო), ვიდრე არ გავითვალისწინებთ წინარე ისტორიას. „ყოველთვის სახიფათოა კულტურის მოვლენის მოწყვეტა მასთან დაკავშირებულ წინარე მოვლენებისაგან, მისი იზოლირებული განხილვა“. ტაილორი განაზღაურებს იმ გარემოებას, რომ ისტორიული მიდგომის გარეშე გადმონაშთურ ფაქტს შეიძლება შეცდომით სხვა ახსნა მოეძებნოს. ამის მაგალითად ტაილორს დასახელებული აქვს ინგლისელი მკვლევრის, ბლესტონის მოსაზრება, რომლის თანახმად ფეოდალურ ინგლისში მეთემეთა უფლება სათემო საძოვრებზე საქონლის ძოვებისა წარმოშობილია თვით ფეოდალურ სისტემაში: ეს უფლება შედეგია მეიჯარადრებისადმი ფეოდალთა დამოშობისა. ტაილორისათვის მიუღებელია ასეთი, თითქოსდა გონივრული დასკვნა, ვინაიდან არ ითვალისწინებს მანამდე ინგლისში გაბატონებულ სათემო მიწათმფლობელობის სასტემის არსებობას. სწორედ ამ სისტემის „ნაშთია“ ფეოდალიზმის ხანაში არსებული სათემო მფლობელობის ფორმები.

ამრიგად, გადმონაშთების კვლევის მეთოდი გულისხმობს კულტურის მოვლენათა აწინდელი და წინარე ვითარების შეპირისპირებას: ის რაც უაზროა და შეუსაბამო ამჟამად, — აზრისეულია და მიზანშეწონილი აღრინდელ საფეხურზე. ისევე, როგორც კულტურის ევოლუციის დასადგენად შედარებითი მეთოდის მომარჯვებისას, ამჟერადაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ცივილიზებული ხალხებისა და „ველური“ ხალხების კულტურათა შეპირისპირებას: რამდენადაც დაწინაურებული ხალხების მრავალ წეს-ჩვეულებას თუ შეხედულებას მხოლოდ ჩამორჩენილ ხალხთა კულტურებში მოეძებნება ახსნა. ეს კი არა პირდაპირი გზით კაცობრიობის კულტურის უძველესი ვითარების რეკონსტრუქციას შეგვაძლებინებს. ამასთან კვლევის დროს რაც უფრო მეტ ანალოგიას მოვიშველიებთ, მით უფრო სანდო იქნება ამგვარი რეკონსტრუქციის შედეგები.

გადმონაშთების მოძღვრება მრავალრიცხოვან კონკრეტულ მაგალითებზეა განხილული. ტაილორი დაწვრილებით აანალიზებს კულტურის სხვადასხვა სფეროდან მოტანილ ფაქტებს, მათ წარმოშობასა და თავდაპირველ მნიშვნელობას ადგენს.

ტაილორის ყურადღების ცენტრშია პირველყოფილი აზროვნების გადმონაშთები — ცივილიზებულ ხალხებში შემორჩენილი ირაციონალური რწმენა-წარმოდგენები და წეს-ჩვეულებები. ცივილიზებული საზოგადოების შეხედულებებით სრულიად შეუძლებელია აიხსნას მაგალითად, ევროპის ხალხთა დიდი ფენებში გავრცელებული რწმენა მაისის თვეში ქორწინებათა ცუდბედიანობის შესახებ ანდა რწმენა-წარმოდგენა, რომელიც კრძალავდა წყალში დამხრჩვალ ადამიანის შევლას. პრაქტიკული თვალსაზრისით ასევე სრულიად

უაზრო და გაუგებარი მიცვალებულთა მოსახსენებელი ქელების, ადამიანთა დღეგრძელობისა თუ ცხვირის დაცემინებისას დალოცვა-მისალმების წეს-ჩვეულებები. ამგვარი ირაციონალური წეს-ჩვეულებისა და რწმენა-წარმოდგენების წარმოშობა ირკვევა პრიმიტიულ ხალხთა შესაბამის მონაცემებთან შეპირისპირებით. მრავალი მათგანი უკავშირდება პირველყოფილ რელიგიურ აზროვნებას — ანიმისტურ მსოფლგაგებას, რომელიც სულების არსებობის რწმენას ემყარება. ასე მაგალითად, სასაცილო ჩვეულება ცხვირის დაცემინებისას დალოცვა-მისალმებისა გამოძახილია ანიმისტური რწმენა-წარმოდგენისა, რომლის თანახმად დაცემინებას იწვევენ ადამიანში შეღწეული კეთილი ან ბოროტი სულები. სწორედ მათ გულის მოგებას ან მათგან თავის დაცვას ისახავს მიზნად დაცემინებასთან დაკავშირებით დალოცვა-შელოცვის სხვადასხვა ფორმულების წარმოქმნის ჩვეულება. ხოლო წყალწაღებულის შველის საწინააღმდეგოდ მიმართული ცრურწმენა თავისი წარმოშობით უკავშირდება უძველეს რწმენას წყლის სულის არსებობის შესახებ. წყალში შემთხვევით ჩავარდნილი ადამიანი ამ სულის ბუნებრივი ნადავლია, მისი მსხვერპლია და ამის გამო წყალწაღებულის მშველელს წყლის ღვთაების გულისწყრომა ემუქრება.

ამგვარი რელიგიური გადმონაშთების ანალიზის საფუძველზე ტაილორს გამოაქვს ზოგადი დასკვნა: პირველყოფილი ადამიანის უმნიშვნელოვანესი რწმენა-წარმოდგენები უაზრო ცრურწმენებად შემორჩა ცივალისებულ ხალხებს.

ამგვარ ცრურწმენებს ტაილორი მიაკუთვნებს გადმონაშთების ისეთ კატეგორიას. რომელთაც უცვლელად შემოინახეს თავდაპირველი სახე. დროთა განმავლობაში მხოლოდ მათი ოდინდელი აზრი და მნიშვნელობა დაიკარგა და გაჰოიფტა. მათ ისევე უცვლელად აღუბეჭდავთ შორეული წარსულის კვალი. როგორც განათხარ ქვის იარაღებს. როგორც ზემოთაც გვქონდა მითითებული. ამგვარი უაზრო და გაუგებარი ცრურწმენების შემორჩენას ტაილორი კულტურის ინერციას მიაწერს. ტაილორთან არც კი დგება მათი სიცოცხლისუნარიანობის საკითხი: ეს მოვლენები იქნებ იმიტომ შემორჩენ, რომ რაღაც აზრი და მნიშვნელობა ენიჭებათ, რაღაც სასარგებლო ფუნქცია აკისრიათ. უნდა აღინიშნოს, რომ ტაილორის მოძღვრების ეს მხარე შემდგომში განსაკუთრებული კრიტიკის საგანი გახდა.

ანალოგიური ხასიათის უცვლელი გადმონაშთები ტაილორს მრავლად ეგულება ცივილიზებული ხალხების მატერიალური კულტურის. ტექნიკისა თუ სამეურნეო საქმიანობის სფეროშიც. თუმცა თავის მოძღვრებაში მხოლოდ გაკვრით მოიხსენიებს ზოგიერთ მათგანს. სათანადო მაგალითები უხვადაა გაბნეულ „პირველყოფილი კულტურისა“ და სხვა თხზულებათა ფურცლებზე. ამგვარი გადმონაშთების უმრავლესობას ძველი ფუნქცია შერჩენილი აქვს. მიუხედავად ამისა მათი გადმონაშთური ხასიათი ტაილორისთვის ექვს არ იწვევს: ეს ელემენტები (ტექნიკური ხერხები თუ შრომის იარაღები) პრიმიტიულობით გამოირჩევიან და აშკარა სიძველეს ამჟღავნებენ: მათ ანალოგები მოეპოვებათ კულტურის განვითარების ადრინდელ საფეხურებზე. მით უფრო უდავოა ისეთი ელემენტების გადმონაშთური ხასიათი. რომელთაც პრაქტიკული დანიშნულება არ უჩანთ. ამათ რიცხვს განეკუთვნება მაგალითად, სრულიად უსარგებლო ნაკერები, ღილები და სხვა ნაწილები თანამედროვე ტანსაცმელზე. კერძოდ ამგვარი „წარსულის ნამსხვრევია“ თანამედროვე ცილინდრული შლაპის ირგვლივ შემოყოლებული ბაფთა. ოდესღაც ეს იყო „ნამდვი-

ლი თასმა, რომელიც შემოეჭირებოდა ქეჩის მრგვალ ნაჭერს — პირველყოფილ ქუდს“.

ტაილორის მოძღვრებით, გადმონაშთების წრე არ ამოიწურება მხოლოდ ამგვარი უცვლელი, გაქვავებული მოვლენებით. „უბრალო შემორჩენა ძველი ჩვეულებისა არის მხოლოდ ერთი მხარე. ძველიდან — ახალ, შეცვლილ დროებაში გადასვლისა“. გადმონაშთების განსხვავებულ კატეგორიას ქმნის „მრავალრიცხოვანი შემთხვევები, სადაც ძველი ჩვეულებიდან შემორჩა საკმაოდ ბევრი, იმისათვის, რომ შესაძლებელი იყოს მისი წარმოშობის შესწავლა, თუმცა თვით ჩვეულებამ სახე იცვალა და იმდენად შეეგუა ახალ გარემოს, რომ განაგრძობს არსებობას საკუთარი მნიშვნელობის ძალით“. როგორც კონკრეტული მაგალითებიდანაც დავრწმუნდებით, ამ სახის გადმონაშთებმა დროთა განმავლობაში თავდაპირველი ფუნქცია შეიცვალეს, გამოყენების ერთი სფეროდან მეორეში გადაინაცვლეს.

ამგვარი გადმონაშთების ერთ ჯგუფს ქმნის საბავშვო გართობა-თამაშობანი. რას წარმოადგენს თავისი ბუნებით საბავშვო თამაშობანი? — მეტწილად, უფროსების სერიოზული საქმიანობის მიბადვას. ასეა როგორც ცივილიზებულ ხალხთა ყოფაში, ისე ჩამორჩენილ ხალხებთან. ასე მაგ. ესკიმოსი ბავშვები მშვილდისრის სროლით ერთობიან, ავსტრალიელ ბავშვთა სათამაშოებია მინიატურული ბუმერანგები და შუბები. იქაური გოგო-ბიჭები არცთუ იშვიათად თამაშობენ „პატარძლის მოტაცებას“, რითაც თავისებურად ბაძავენ მათ უფროსებს, რომლებიც ქალების ძალმომრეობით ცოლად წაყვანის პირველყოფილ წესს მისდევენ.

ეს თამაშობანი უფრო დიდხანს შემორჩება, ვიდრე შესაბამისი საქმიანობანი. ასე მაგ. ოდესღაც ფართოდ გავრცელებული საომარი იარაღები — მშვილდ-ისარი და შურდული მოგვიანებით ხმარებიდან გადავარდა და უბრალო საბავშვო სათამაშოდ იქცა. ასევე სათამაშოს სახით შემოინახა თავი უძველესმა ხელსაწყომ — ცეცხლის გასაჩაღებელმა ბურღმა. ბავშვების თავშესაქცევ გართობა-თამაშობად გადავარდა დროთა განმავლობაში ზოგი ძველი რელიგიური წეს-ჩვეულებაც.

გადმონაშთების მეორე ჯგუფს განეკუთვნება ისეთი ელემენტები, რომელთაც საკულტო სფეროში შემოინახეს თავი. ამგვარი გადმონაშთების ზოგი მაგალითი მოტანილია „კაცობრიობის უძველეს ისტორიაში“. აქ განხილულია სხვადასხვა ხალხთა წეს-ჩვეულებებში ქვის დანის გამოყენება, ნაცვლად რკინის დანისა. ძველ ეგვიპტეში მუშიათა მებალზამეების მიერ გვამის დასერვა ქვის დანით, ძველ ებრაელებში ქვის დანით წინადაცვეთა და სხვ. ამ შემთხვევებში რკინის დანის მაგივრად ქვის დანის გამოყენებას „არავითარი გონივრული საფუძველი არა აქვს“. ეს წეს-ჩვეულებები, „ნაშთებია უძველესი ქვის ხანისა“. ტაილორი იმასაც კი დასაშვებად მიიჩნევს, რომ თვით წინადაცვეთის ჩვეულება ძველ ებრაელებში შესაძლოა ქვის ხანიდან მომდინარეობდეს¹.

საკულტო სფერომ შემოინახა გადმონაშთის სახით ცეცხლის გასაჩაღებელი ბურღიც. პრაქტიკული ცხოვრების სფეროში მან აღრიდანვე დაუთმო ადგილი უკეთეს საშუალებებს, განსაკუთრებით კი კვეს-აბედს. მაგრამ გვიანობამდე შემორჩა ცივილიზებულ ხალხთა რელიგიურ ცხოვრებაში. ინდუსი ქუჩუბები მას იყენებდნენ სხვადასხვა რიტუალების დროს წმინდა ცეცხლის

გასაჩაღებლად. ხოლო დასავლეთ ევროპაში თვით ტაილორის დროსაც კი ეპილეზიების შემთხვევებში ამ უძველეს ხელსაწყოს მიმართავდნენ „მატოცხლებელი ცეცხლის“ მისაღებად (პ. კ. 144).

აზარტული თამაშობანიც მკაფიო მაგალითია იმისა, თუ როგორ გადაგვარდა თავშესაქცევ გასართობად ის, რაც ოდესღაც სერიოზული გამოყენების საგანს შეადგენდა. ზოგი ამგვარი თამაშობა, მაგ. კოჭაობა, ყომახი... თავისი წარმოშობით დაკავშირებულია მკითხაობის, მისნობის ხელოვნებასთან, რომელსაც საფუძვლად უდევს „ველურთა“ რწმენა ზებუნებრივი ჩარევის შესახებ. მომავლის წინასწარმეტყველების მიზნით გამოყენებული საგნები — ქოქოსის კაკალი, კოჭები თუ კამათლები მოგვიანებით იქცენ სათამაშოებად. მათი სერიოზული გამოყენება წინ უსწრებს გასართობად გამოყენებას (პ. კ. 47—49).

დაბოლოს, გადმონაშთების ამავე კატეგორიას განეკუთვნება ანდაზათქმები და გამოცანები.

ანდაზები და თქმები, მეტწილად „ძველი მაგიისა და რელიგიის ნაშთებია“. მათ დაკარგეს ყოველგვარი აზრი ანდა გვიანდელი ზედაპირული მნიშვნელობა შეიძინეს. „ეთნოგრაფიული გასაღების“ მომარჯვება — ე. ი. ჩამორჩენილ ხალხთა ეთნოგრაფიული მონაცემების გათვალისწინება გამოავლენს ანდაზების თავდაპირველ ღრმა აზრს. მათ გენეტიკურ კავშირს ძველ ჩვეულებებსა და რწმენა-წარმოდგენებთან. თუმცა ანდაზები — მაშაპაპეული სიბრძნის ნაშთები — კიდევ განაგრძობენ არსებობას ცივილიზებულ ხალხთა ყოფაში. მაგრამ ახლების შექმნა „უსიცოცხლო მიბაძვა თუ იქნებოდა“ (პ. კ. 49—52).

ანალოგიურ ბუნებას ამჟღავნებს გამოცანები — „აზროვნების მითოლოგიური პერიოდის ნაშთები“. მათაც თავდაპირველად სერიოზული გამოყენება ჰქონდათ, მათ სერიოზული პასუხი უნდა გასცემოდათ. როგორც თავისებურად გააზრებულ გამოცანებს. მოგვიანებით კი იქცენ უბრალო სიტყვის თამაშად, ბავშვების გასართობად და საბავშვო ზღაპრებშიც გადავიდნენ (პ. კ. 53—54).

როგორც ვხედავთ, ამ ტიპის გადმონაშთებმა დროთა განმავლობაში ფუნქციის მიხედვით საგრძნობი დეგრადაცია განიცადეს: სერიოზული, პრაქტიკული გამოყენების სფეროდან ნაკლებპრაქტიკულ ან სრულიად არაპრაქტიკულ სფეროში გადაინაცვლეს. კულტურის აქტიური მოქმედი მოვლენებიდან მის უმნიშვნელო, პასიურ ელემენტებად იქცენ. ამგვარ გადმონაშთებს არსებითად ეცვლელად შემორჩათ ძველი ფორმა. და სწორედ ამ ნიშნის საფუძველზე შეიძლება მათი გამოცნობა და ინტერპრეტაცია.

გადმონაშთების ფორმისა და ფუნქციის მიმართების საკითხს ტაილორი აქ-იქ გავკრით კვლავ ეხება. კვლავ გახაზავს იმ გარემოებას, რომ დროთა განმავლობაში მეტწილად გადმონაშთების ფუნქცია განიცდის ცვლას. კერძოდ, რელიგიური წეს-ჩვეულებები მრავალ შემთხვევაში გარეგანი მხარე „მონურად განმეორდება საუკუნიდან საუკუნემდე, მაშინ როცა შინაგანი აზრი ზმირ ცვლას განიცდის“ ასე მაგ. მსხვერპლშეწირვა გადაიქცევა დღესასწაულად, ღვთაებისადმი განკუთვნილი ძღვენი — პატივისცემის ნიშნად.

თუმცა ზოგ შემთხვევაში ფუნქციასთან ერთად გადმონაშთი ფორმასაც იცვლის. მაგ. მსხვერპლშეწირვის ჩვეულებებში დროთა განმავლობაში იცვლება როგორც საწესო მხარე. ისე მათ საფუძველში არსებული მოტივები. ამგვარი ჩვეულებები ვიდრე სავსებით გაქრებოდნენ, ტოვებენ კვალს მეტ-ნაკლებად.

ბად შესუსტებული ფორმით და შეცვლილი მნიშვნელობით: მსხვერპლშეწირვა რეალური აქტიდან გადაიქცევა ფორმალურ ცერემონიად, შესაწირი თანდათან სულ უფრო და უფრო კნინდება. დაბოლოს ჩამოდის სრულიად უფასურ ნიშნებამდე თუ სიმბოლოებამდე (480).

ტაილორი ვახაზავს უცვლელ გადმონაშთებთან შედარებით ამ მეორე ტიპის გადმონაშთების წარმოშობის კვლევის სიძნელეს, მაგრამ აქაც ფართო შედარებითი შესწავლა, კულტურის სხვადასხვა საფეხურებზე: ამა თუ იმ ჩვეულების მაგალითების შეპირისპირება შესაძლებელს ხდის ამ სიძნელის დაძლევის და გადმონაშთის თავდაპირველი აზრის ამოცნობას.

დაბოლოს, ტაილორის მოძღვრებაში ერცლად განხილულია გადმონაშთების აღორძინების, რეციდივის საკითხი.

ზოგადად გადმონაშთების ისტორია. ესაა მათი გადაგვარებისა და დაკნინების ისტორია. კაცობრიობის გონებრივი წინსვლისა და კულტურული განვითარების შედეგად ძველი წეს-ჩვეულებები და შეხედულებები თანდათან ქრება ახალ, მათთვის შეუფერებელ გარემოში, ანდა გადადის ისეთ მდგომარეობაში, რომელიც უფრო შესაბამეა მათ გარემომცველ ახალ ვითარებას. არსებითად ასეთი ბედი ეწია უძველეს რწმენას მაგიისა და ჯადოქრობის ხელოვნებაში, რომელიც ემყარება იდეების, წარმოდგენების მცდარ ანალოგიასა და ასოციაციას. ეს „ველური ყოფის მუდმივი ელემენტი“ გამოხატულებას პოვებს მანძილზე ზემოქმედების სხვადასხვა ხერხებსა და წინასწარმეტყველების ნაირგვარ ფორმებში (მკითხაობა შიგნეულობათა მიხედვით, ქირომანტია, ასტროლოგია და სხვა). კულტურის უძველესი საფეხურიდან მომდინარე შეხედულებათა ამგვარი სისტემა კულტურულ ხალხებს უბრალო გადმონაშთის სახით შემორჩა. თუმცა მათი დაცემის, გადაგვარების ტენდენციამ შუა საუკუნეების ევროპაში უეცარი შემობრუნება განიცადა: მაგიურ-ჯადოქრული რწმენა ისევ გამოცოცხლდა და აღორძინდა უჩვეულო ძალით, რაც ამ ხანებში ჯადოქრების ფანტიკურ ღივანაში და მათ კოცონზე დაწვაში გამოიხატა. გადმონაშთების რეციდივის ანალოგიური მაგალითია მეცხრამეტე საუკუნეში ევროპაში სპირიტუიზმის გავრცელება. სპირიტისტული შეხედულებები და ჩვეულებები არსებითად წარმოადგენდნენ სულების არსებობის პირველყოფილ რწმენის გამოცოცხლებას.

თუ რითაა გამოწვეული გადმონაშთების ამგვარი აღორძინება. ამ კითხვაზე უპასუხოდ ტოვებს ტაილორი. მან მხოლოდ დასვა გადმონაშთის რეციდივის საკითხი, მაგრამ მისი გარკვევისაგან კი თავი შეიკავა.

ასეთია ძირითად ხაზებში ელუარდ ტაილორის მოძღვრება გადმონაშთების შესახებ, მისი უმთავრესი წვლილი ეთნოგრაფიის მეთოდოლოგიაში.

კულტურის ისტორიის შემსწავლელმა მეცნიერებამ იმთავითვე აიტაცა ტაილორის მოძღვრება. ეთნოგრაფები, რელიგიის მკვლევრები, ფოლკლორისტები უკან გაჰყვენ ტაილორს. რომელმაც „მიუთითა გზა საგანძურისაკენ, რომელიც სადღაც, ცხრა მთას იქით კი არ იყო გადაკარგული, არამედ უშუა-

ლოდ მათ ფესტქვეშ იმყოფებოდა“ (რ. მარტი). მათ გამოკვლევებში გადმონაშთების მეთოდი კულტურის ისტორიის რეკონსტრუქციის აღიარებულ მე-
ოდად იქცა. მაგრამ თანდათან ამ მიმართულებით კვლევა-ძიების პროცესში სა-
რძნობი სიძნელეებიც წამოიჭრა. თანდათან ცხადი გახდა ტაილორის მოძღვრე-
ბის ჩრდილოვანი მხარეები. ტაილორის ნააზრევის კრიტიკულ დაძლევას
მოჰყვა გადმონაშთების პრობლემის გაღრმავებული კვლევა. რაზედაც შემდგომ
წერილებში ვვექნება საუბარი.

ჯონდო გვასალია

საქართველოს სამხედრო გზის ისტორიისათვის

არაგვის ხეობასა და, კერძოდ, მთიულეთზე უძველესი დროიდან გადიოდა ჩრდილო კავკასია — სამხრეთ რუსეთის ამიერკავკასიასა და მახლობელ აღმოსავლეთთან დამაკავშირებელი გზა. ე. კრუპნოვის დაკვირვებით ჩრდილო და სამხრეთ კავკასიაში მცხოვრებ ტომებს შორის უკვე ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანიდან არსებობს მჭიდრო კულტურულ-ეკონომიური ურთიერთობა. ამ ურთიერთობის ერთ-ერთ არსს თერგი-არაგვის ხეობები წარმოადგენდა.

სკვითურ ხანაში, სკვითური ტომების შემოღწევა ამიერკავკასიასა და მცირე აზიაში კოლხიდა-მეოტიის, მამისონის და დერბენდის გზებთან ერთად დარიალ-არაგვითაც ხორციელდებოდა¹.

სტრაბონი ამ გზის შესახებ აღნიშნავდა: „ჩრდილოეთით მცხოვრები მომთაბარეებიდან დაახლოებით სამი დღის ძნელი ამოსასვლელია, ხოლო ამის შემდეგ არის საცალფეხო გზა მდინარე არაგვის ვიწრო ხეობაში, დაახლოებით ოთხი დღის (სავალი), ხოლო გზის ბოლო ძნელად ასაღები კედლით არის გამაგრებული“².

როცა რომაელები პირველად მოვიდნენ საქართველოში, მათ უკვე დარიალ იბერიის სამეფოს ხელში დახვდათ. ქართველებს ეს ხეობა მიუდგომელი კედლით ჰქონდათ გამაგრებული. თუ რა მიზანი ჰქონდა ამ სიმაგრეს, ამაზე პლინიუსი (1 ს.) მოგვითხრობს: „კავკასიის კარები უზარმაზარი ქმნილებაა ბუნებისა, მთების უეცარი გაპოვის შედეგი, თვით გასასვლელი მოზღუდულია რკინით შემოჭედილი დირეებით. მდინარის გამოღმა აგებულია კუმანიაღ წოდებული სიმაგრე, აშენებული იმ მიზნით, რათა დააბრკოლონ მრავალრიცხოვანი ტომების გადმოსვლა“³.

ვახუშტის აზრით, „დარიელას“ შეება კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოვსთათჳს, რათა უიმისოდ, ვერღარა ვიდოდნენ ზ. მეფემან მირვან“ (ე. ი. ძვ. წ. III ს-ში). ჭუანშერით კი, ვახტანგ გორგასალმა „დაიმორჩილა ოვსნი და ყივჩაყნი და შექმნა კარნი ოვსეთისანი, რომელთა ჩუენ დარიალისად უწოდით და აღაშენნა მას ზედა გოდოლნი მაღალნი და გაადგინნა მცველად მახლობელნი იგი მთიულნი. არა ხელეწიფების გამოსვლად დიდთა მათ ნათესავთა, ოვსთა და ყივჩაღთა, თჳნიერ ბრძანებისა ქართველთა მეფისა“⁴.

ამიერკავკასიაში არაბთა მფლობელობის დამყარების შემდეგ, დარიალის კარებს ურთიერთ ეცილებიან არაბები და ხაზარები. დარიალს იპყრობს, როგორც მურვან ყრუ, ასევე ხაზართა ხაკანის სპასალარი ბუღჩან.

¹ Е. И. Крупнов, О походах скифов через Кавказ, Вопросы скифо-сарматской археологии, М., 1954, გვ. 194.

² თ. ყ ა უ ხ ი ი შ ვ ი ლ ი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957, გვ. 129.

³ საქართველოს ისტორია, თბ., 1948, გვ. 77—78.

⁴ ქართლის ცხოვრება, 1, თბ., 1955, გვ. 156.

781 წელს ქართლიდან ლტოლვილმა ნერსე ერისთავმა „განვლო კარი იგი ოსეთისაჲ, რომელსა დარიალან ერქუმის“⁵.

მოხსენიებულ გზას და დარიალის კარს განსაკუთრებული მნიშვნელობა შექმდე საუკუნეებში ეძლევა, როცა სამხრეთის ხალხებმა ამიერკავკასიის და ჩრდილოეთის ქვეყნებთან (ხაზარეთი, ბულღარეთი, ყივჩაყეთი, რუსეთი...) ცხოველი სავაჭრო ურთიერთობა გააჩაღეს⁶.

XII საუკუნეში დარიალის კარს განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია დავით აღმაშენებელმა. 1118 წელს მან „აღიხუნა ციხენი დარიალასა და ყოველთა კართა ოვსეთისათა. და კავკასიისა მთისათანი და შექმნა გზა მშვიდობისა ყივჩაყთათვის და გამოიყვანა სიმრავლე ფრიად დიდი“⁷.

დავითის ამ ღონისძიების შესახებ ნ. ბერძენიშვილი შემდეგს აღნიშნავს: „გზა მშვიდობისა“ რა თქმა უნდა, მხოლოდ ყივჩაყთა ლაშქრის გადმოსაყვანად არ სჭიროდა დავითს. ასეთი პირობა საჭირო და აუცილებელი იყო იმ მნიშვნელოვანი კულტურული ურთიერთობისათვის, როგორიც საქართველოსა და ამიერკავკასიისა თუ „ჩრდილოჲს“ ქვეყნებს შორის არსებობდა ამ დროს. დავითის ეს საქმიანობა — დარიალის კარების ხელში აღება — იყო არა თავდაცვის აქტი ჩრდილოეთიდან მოწოლილ მომთაბარეთა შემოსევის წინააღმდეგ, არამედ ღონისძიება შეტევისა და გავლენის მიზნით კავკასიის მთიანეთსა და ამიერკავკასიის ხალხებზე. ეს ერთი ეპოქალური ტენილი იყო დარიალის გზის ისტორიაში... გზის ეს მშენებლობა იმ დროის საქმეა, როცა საქართველოში (ეს ადგილი სულ ისტორიულ საქართველოსი იყო) „კლდე-კარებსა“ და „გზაჭრილებს“ აკეთებდნენ, როცა დარიალით კარებს კი არ კეტავდნენ, არამედ ფართედ აღებდნენ...“⁸

XIII—XIV სს. დარიალის კარები ისევ ქართველ მეფეთა ხელში იყო. XV საუკუნეშიც დარიალის სავაჭრო გზა კვლავ ცოცხალია.

შემდეგში დარიალი ადგილობრივ სამომოსვლო გზათა რგებოდა. XVI ს-ის 90-იან წლებში დარიალის გზის მთიანეთი ნაწილი მხოლოდ ნაგზაურსა და წარმოდგენდა (რუსი ელჩების ცნობები).

მხოლოდ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან კვლავ გამოცოცხლდა დარიალის სავაჭრო გზა. თეიმურაზ მეფე მცხეთისადმი შეწირულობის 1755 საბუთში წერს: „ამას წინად არას დროსა და ჟამსა არა ქმნილიყო, რომ ოვსეთზედ ქარაგნის გზა ყოფილიყოს და ამ მთის გზაზედ ქარაგანი ვაჭარი და სოფდგარი მოსულიყო და ამ გზიდან ქალაქში სავაჭრო მოეტანათ და ან ღმერთმან ჩვენ გვიმრავლწყალობა და ამჟამად ოსეთის გზით ქარაგანმა იწყო სიარული“⁹.

შემდეგში, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XIX საუკუნეში დარიალარაგვის მაგისტრალის მნიშვნელობა სულ უფრო იზრდება.

ნ. ბერძენიშვილი ცდილობდა ამ მაგისტრალის ტრასის დადგენას. მისთვის ცნობილი იყო სამი საყრდენი პუნქტი: თბილისი, ჟინვანი, დარიალი. თბილისიდან ჟინვანამდე, ისტორიულ წყაროთა ჩვენების გათვალისწინებით, უპირატესობას აძლევდა ჯერ მტკვრის მარცხენა, ხოლო შემდეგ არაგვის მარცხენა სანაპიროზე გამავალ გზას. არაგვის მარჯვენა ნაპირზე გამავალი გზის პუნქტე-

⁵ წამება პაბოისი, 64, კ. კეკელიძის გამოცემა.

⁶ ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966, გვ. 55.

⁷ ქართლის ცხოვრება, 1, გვ. 336.

⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., 56—57.

⁹ Акты, II, გვ. 1113.

ბად მას ესახებოდა: მისაქციელი, წილკანი, მკადიჯვარი, ღუშეთი, ანანური. ათა გამორიცხული, რომ გზა არაგვის მარჯვენა ნაპირზე არაგვისპირს მიჰყვებოდა¹⁰. რაც შეეხება ჟინეანის ჩრდილოეთით გზის მიმართულებას ფასანაურამდე, იგი უნდა გაჰყოლოდა არაგვის ორივე ნაპირს (ამის შესახებ სხვა დროს უფრო დაწვრილებით ვისაუბრებთ), თუმცა მარჯვენა ნაპირის გზას რამდენადმე უპირატესობა უნდა ჰქონოდა. ანალოგიურ ვითარებასთან გვაქვს საქმე გზის მონაკვეთზე ფასანაურიდან ქვეშეთამდე. ფასანაურს ზევით გზა გადაჰყვებოდა ჩაპარუნის ხევს, ჩაივლიდა ამირთკარის, ჩოხელთ-კარის, ნალიბანთკარის, ნაღვარევისა და ქიმბარიაანის ძირობაზე. ქვეშეთიდან გზის ერთი ტოტი მიჰყვებოდა თეთრი არაგვის მარჯვენა ნაპირს, გაივლიდა არახვეთს. მივიდოდა მლეთასთან. მლეთაში გზა კვლავ იტოტებოდა. ერთი ტოტი გადადიოდა არაგვის მარცხენა ნაპირზე და დიდველის მთის სამხრეთ-დასავლეთი ფერდით აღიოდა დიდველზე. განსხვავებით თანამედროვე სამხედრო გზის ამ მონაკვეთის ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებისა, ძველ გზას ჰქონდა ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულება. დიდ ველზე მისი პუნქტები იყო: კაიშაური, სეთურნი, ქუმლისციხე, გუდაური, ჭვართვაკე, ჭვართა ყელი; ხოლო შემდეგ — ჩასაგალი, აღმასიანი, კობი, სიონი, გარბანი. აჩხოტი, სტეფანწმინდა (იხ. თანდართული სქემა).

გზის მეორე ტოტი მლეთიდან მიჰყვებოდა ღუდის ხევს. თეთრი არაგვის მარჯვენა ნაპირზე. მისი პუნქტები იყო: განისი, მიქეთი, ხატის სოფელი (იგივე ღუდა), ერეთი. ნეფის კალო; შემდეგ თრუსოს ხეობა (სოფლები აბანო, ოქროყანა, ნოაყუ). კობი.

გზის ეს მიმართულება XVIII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XIX საუკუნის დასაწყისში რომ გაცხოველებულია, ამაზე მიუთითებს გიულდენშტედტის მოგზაურობის მარშრუტი.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს: „მე უკვე აღვნიშნე, რომ 1771 წლის 11 სექტემბერს, ჩემი ამალით და ოსეთის მთავრის ახმეტის დაცვით, რომელსაც ჰყავდა 100 შეიარაღებული ოსი, ოსურ სოფელ ჩიმიდან გავემართე ზემოთ თერგის გასწვრივ, გადავიარე მაღალი, თოვლიანი ქედი და მშვიდობით მივედი ღუშეთში. ქართლის პროვინციაში“¹¹.

გიულდენშტედტი აქ ლაპარაკობს ზოგადად მთების გადმოლახვაზე, სხვაგან კი მარშრუტზე უფრო ვრცლად საუბრობს: „აქედან (ახმეტოვადან — ქ. გ.) თერგის აუოლებით ზევით ქედს გადადმა, სტეფანწმინდამდე — ყველაზე ჩრდილოეთ ქართულ პუნქტამდე თერგზე — 22-25 ვერსი, აქედან მიდის ჩვეულებრივი გზა კობში — 16 ვერსი. კობიდან ღუდაში (და არა „გუდაში“, როგორც აღნიშნულია ძველის ქართულ გამოცემაში — ქ. გ.) — 9 ვერსი, ანანურზე გავლით — 42 ვერსი, ღუშეთში — 11 ვერსი“¹².

სხვა ადგილას კი მლეთი-კობის მარშრუტი კიდევ უფრო დაკონკრეტებულია: „ლომისიდან 1 საათში გადავედით მლეთაში, სადაც დავრჩით.

3 ოქტომბერი, მლეთიდან ნოაყუამდე¹³ (მოუნდით) 3 საათი. გუფთამდე კი 1/2 საათი, ხოლო კობამდე — 1 1/2 საათი“¹⁴.

¹⁰ შეად. ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 60.

¹¹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. თბ., 1962, I, გვ. 3.

¹² იქვე, გვ. 5.

¹³ ნოაყუ და არა „ნოაყური“ როგორც წერს გ. გელაშვილი.

¹⁴ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. I, გვ. 179.

გიულდენშტედტის 1772 წლის 20 ნოემბრის მოხსენებიდან ჩანს, რომ აკადემიკოსი ლარგვისიდან ხევში მგზავრობისას, ლომისას გადავლით ჩავიდა მღეთში, საიდანაც ლუდას ხევის გაყოლებით, თრუსოს სოფ. ნოვაყაუდან კობსა და სტეფანწმინდაში მივიდა¹⁵.

გ. გელაშვილი გიულდენშტედტისეულ Guda (ლუდა)-ს არასწორად აღადგენს გუდა (მაყარა)¹⁶ და ასეთი აღდგენით გამოდის, რომ მღეთიდან ხევში გადამავალმა გზამ უსათუოდ ჟუდამაყრის ხეობაზე უნდა გაიაროს. ეს კი წარმოუდგენელია, რადგან ამგვარი დაშვებით გზის სიგრძე ათჯერ მაინც გაიზრდება; საჭირო იქნებოდა მთელი მთიულეთის ჩამოვლა, მთელი ჟუდამაყრისა და შემდეგ სნოს ხეობათა გავლა.

შეიძლება გვეფიქრა, რომ გზის მონაკვეთი მღეთი—ლუდა—კობი შემთხვევით ყოფილიყო გავლილი რომელიმე მოგზაურის მიერ, მაგრამ ასეთი დაშვების შესაძლებლობას გამორიცხავს აკადემიისადმი წარდგენილი გიულდენშტედტის ერთ-ერთი რაპორტი, სადაც აღნიშნულია: „25 ივნისს (გენერალ-მაიორ სუხოტინის — ჯ. გ.) კორპუსი მუხრანის ბანაკიდან ანანურისაკენ დაიძრა, ხოლო იქიდან არაგვის აყოლებით ლუდასკენ (და არა „გუდასკენ“ — ჯ. გ.). იქიდან (წაყიდნენ) კობისკენ თერგზე და, თერგზე დაშვებით, მის გადაღმა სტეფანწმინდის, ჩიმისა და ზაურგოის გავლით გელაქსანისა და მოზდოკისკენ, სადაც ივლისის ბოლოს მივიდნენ, ავეისტოს ბოლოს დაიწყო მსვლელობა სტეპების გავლით პირდაპირ ცარიცინისკენ, სადაც კორპუსი გაუშვეს და დაშალეს“¹⁷.

გიულდენშტედტის ცნობებს აზუსტებს ი. კლაპროტი, რომლის აღწერალობათა და რუკის მონაცემებით ერთ-ერთი გზის პუნქტებია: ლარგვი, ლომისა. მღეთი, ლუდა, სტირფარსკაუ, აბანო, ოქროყანა, ნოაყაუ, კობი, ძველი კობა და ა. შ.¹⁸

თვით XIX საუკუნის 30-იან წლებში, როცა შედგა სამხედრო გზის გაყვანის ორი ეარიანტი ჟუდამაყარ-ბურსაქილისა და დიდველის გავლით, ზოგის აზრით, უფრო ხელსაყრელი იქნებოდა გზის გაყვანა ლუდის ხეობით.

ერთი რუსი მოხელე ამის თაობაზე აღნიშნავდა: «Предполагаемое устройство новой дороги с Крестовой горы через Гудовское ущелье, объезд гор Гуд и Кайшаурской, много облегчит торговые сухопутные сношения Грузии с Россиею»¹⁹.

საინტერესოა, რომ ი. კლაპროტი ლუდას მთასა და ჯვრის მთას აიგივებს. უფრო ზუსტად, ისინი მას მიაჩნია ერთი და იგივე მთის სხვადასხვა სახელუბად. ამასთან, ლუდის წყალს უწოდებს ხადა-დონს (ხადის წყალს)²⁰. არც ეს უნდა იყოს უსაფუძვლო, რადგან ლუდა შედიოდა ფართოდ გავებული ხადას შემადგენლობაში.

მას შემდეგ, რაც XIX ს-ის 60-იანი წლებიდან სამხედრო გზამ გაიარა მღეთის აღმართით, ლუდის ხეობა მიყრუვდა, დღეს კი თითქმის გაუკაცრიელებულია, სადაც ცხოვრობს რამოდენიმე კომლი მოსახლე. ასეთი მიყრუებული და მივარდნილი ხეობის თავში თითქოს მოულოდნელი იყო ადრეფეოდალური ხა-

¹⁵ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, 1964, II, გვ. 157.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ იქვე, 229.

¹⁸ J. Klaproth, Voyage au Mont Caucase, II, 1823.

¹⁹ Обзорение российских владений за Кавказом, СПб, 1836, ч. II, гл. III—III2.

²⁰ J. Klaproth, იქვე, გვ. 47, 51.

ნის სამონასტრო კომპლექსის და იქნებ ციხე-სიმაგრის მიკვლევა. მაგრამ ლუდის ყველაწმინდას კომპლექსის სწორედ ამ ადგილას გაჩენა სავსებით კანონზომიერია.

სოფ. ხატისოფლის ჩრდილოეთით ქედია, რომელიც სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან მოჭრილია. იგი ხეობაში კუნძულოვით ამოზადულია. ქედის სიგრძე 200 მ-მდეა, სიგანე 40 მ-მდე. მასზე მრავალი ნაგებობის (საკნების?) ნანგრევებია. ქედის შუა ადგილას დგას ფლეთილი ქვით ნაგები მოზრდილი, გეგმაში სწორკუთხა, უაფსიდო ეკლესია. საკუთხეველთან შემორჩენილია ტრომპის-მაგვარი კონსტრუქციის ნაშთი. ცენტრალური ნაფი გვერდითებისაგან გამოყოფილია ორ-ორი წყვილი სვეტით, რომლებზეც ექლესიის გრძივი ღერძის მიმართულებით გადაღის სამ-სამი თალი. ექლესიის ნაგები თაღებით უნდა ყოფილიყო დადასტურებული. სამხრეთისა და დასავლეთის მხრიდან ეკლესიას აქვს გარშემოსავლელი. ცენტრალურ ნაგვს შემორჩენილი აქვს შირიმის ქვის იმპოსტი. ეკლესია რიგი ნიშნებით ანალოგიას პოულობს ქსნისა და არაგვის ადრე-ფეოდალური ხანის ძეგლებში.

ლუდის ღვთისმშობლის ქედს სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს შემორჩენილ აქვს გალავნის კედლის ნაშთი, რომელსაც კარი აღმოსავლეთით აქვს დატანებული. ამავე ნაწილში შეინიშნება კოშკის ნანგრევები.

ლუდას კომპლექსის თავდაპირველი სახის წარმოდგენაში გვეხმარება ამ მიდამოების ჩანახატები შესრულებული დიდი რუსი მწერლის მ. ლერმონტოვის მიერ. ლერმონტოვის ნახატზე იგი მოცემულია ციხე-დარბაზის სახით, სადაც გამოირჩევა ეკლესია, კოშკი და სხვა ნაგებობები, რომლებსაც გარს უვლის გალავანი²¹. მ. ლერმონტოვს ეს კომპლექსი აღწერილი აქვს პოემა „ღემონში“ თავად გუდალის ციხე-დარბაზის სახით.

ლუდას კომპლექსი ადრეფეოდალური ხანისათვის ხეობაში დაწინაურებული პირის რეზიდენციაა. აქედან არიან წარმოშობით ლუდუშაურები, რომლებიც გვიანფეოდალურ ხანაში ხევში ცდილობენ გაბატონებას. ისიც არაა შემთხვევითი, რომ ლომისობას დეკანოზის დამწყალობების დროს, ლუდას ღვთისმშობელი პირველ რიგში იხსენიებოდა.

ქვეშეთიდან გზა გადადიოდა არაგვის მარცხენა ნაპირზე. გზის ერთი ტოტი, როგორც აღვნიშნეთ, აღიოდა დიდგელზე; მეორე ტოტი მიუყვებოდა ხდას ხეობას. გზა აქაც ორად იყოფოდა. ერთის მიმართულება იყო: შარუმიანი — მიდელაურები — მრეველიანი (იქ სადაც ქოროლოს ღვთისმშობელია) — ქოროლო (ნასოფლარები სამი კოშკით) — ფიცარას „წვერცინე“ — საკოხის ყელი — საკოხე მთა — საძელიას მთა — ჯვართა ყელის მთა — ჩასაქალი. ეს გზა გადიოდა საკოხისა და საძელე მთების ფერდზე ისე, რომ ჯვართ-ეკეს და ჯვართა ყელს უშუალოდ არ გაივლიდა. გზა ჯვრის უღელტეხილს ზევით ჯაახლ. 200-250 მ-ზე გადიოდა.

ქოროლოდან გზა ფიცარას წვერცინისა და ფიცარას ქედის აღმოსავლეთ ფერდის გავლით მიდიოდა წკერის თავზე აღმართულ კვირაცხოვლის კომპლექსამდე და აქედან მილიონას გადასავლელით გადადიოდა კობში.

ხადის ხევზე გამავალი გზის მეორე ტოტი მიჰყვებოდა ხევის მარჯვენა ნაპირს (დღეს სამანქანო გზა ხადის ხევის მარცხენა ნაპირზე გადის) და სოფ. მი-

²¹ И. Андроников, Лермонтов (исследования и находки), М., 1968, გვ. 424—127. სურ. 34.

დელაურების პირდაპირ ფერდით გადადიოდა ხადის ხევის მარცხენა ნაპირზე. სოფ. მიდელაურების ძირში და მის მოპირდაპირედ, ხევის მეორე მხარეს, სადაც აღიოდა გზა, ზურგიანი კოშკების ნანგრევებია. შემდეგ გზა გაივლიდა ხადის-ქარის მინდორს, ბეგოთს. ბენიანს და აღიოდა წყერეში.

წყერედან გზა შემდეგი მიმართულებებით იტოტებოდა: 1) წყერე—ქულოს ძირის კუდები—ყუნჩიანის კუდები—ართხმო—სნო—სტეფანწმინდა; 2) წყერე—მილურეს მთა—მილურეს ყელი—საკოხეს მთა—გულაური—ჯვართ ვაკე—ჯვართა ყელი—კობი; 3) წყერე—მილიონა—კობი—სტეფანწმინდა.

ხადის ხეობაში გადმოდიოდა ლაკათხევიდან და შონჩო-ყოყონიდან მიმავალი გზა. მისი ტოტებია: ა. შონჩო—სანაიო ქელი—მიტაშეები (ხადის მთებია)—მილიონის ქელი—კობი; ბ. შონჩო—სანაიო ქელი—მიტაშეები—წყერე—მილურე—საკოხე—გულაური—ჯვართ ვაკე—ჯვარი—კობი.

შონჩო-ყოყონიდან ხადის-ხევის გაუვლელადაც გადადიოდა ხევში ორი გზა: 1. შონჩო—ველისაური (მთა)—სასადილო (მთა)—სადლობელა თავი—სნო; 2. შონჩო—კლდეკარი—ველისაური—სადლობელანი—ლითბე—ართხმო—სნო.

როგორც ავლნიშნეთ, გზა ფასანაურის ზევით მიუყვებოდა აგრეთვე თეთრი არაგვის მარცხენა ნაპირსაც. არაგვის მარცხენა სანაპირო, მის მარჯვენა სანაპიროსთან შედარებით უფრო კლდოვანია, ამასთან უფრო დახრამულიც, რის გამოც არახელსაყრელია ფართო გზის გაყვანისათვის. მაგრამ აქ გამავალ გზას არ უნდა ჰქონოდა მხოლოდ ლოკალური — ამ მხარეს განლაგებულ სოფელთა ღამაკეშირებლის ფუნქცია. არამედ უფრო ფართოც — გულამაყრის ხეობის ქვედა ნაწილის და თიანეთ-ფშავ-ხორხიდან არაგვის მარჯვენა ნაპირზე მომავალი გზების შემკვრელი ერთი რგოლის ფუნქცია. ყველა ამ გზების მიმართულებათა წარმოშობა და მათი დადგენა დიდი თემაა და სცილდება ჩვენი ამჟამინდელი მიზნის ფარგლებს²².

ფასანაურიდან არაგვის მარცხენა ნაპირზე მიმავალი გზა იწყებოდა გზოვანის ქედის ფერდიდან ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით. ჩაბარუნის ხევის არაგვის შესართავის მოპირდაპირე მხარეს ჩაუვლიდა ზურგიან კოშკს, რომლის ნანგრევებიღაა შემორჩენილი. შემდეგ მისი პუნქტები იყო: პატაშურები, ქავთარანი, ბიბლიანი, ხევშა, ჭიკიანი, კობიანთკარი, ძებოთკარი, მანასეული, სალაჯური. პეტრიანი, ხუციანი, სეფე, სასახლის მინდორი, ბედონი, ქალაქეთი. ამის შემდეგ გზა მიჰყვებოდა ხადის ხევის აღმოსავლეთ მდებარე ქედის ფერდს და ჟესოს გავლით წყერეში მივიდოდა; ან გადაკვეთდა ხადის წყალს და ზაქათხევით დიდევლზე ავიდოდა.

მეტად საგულისხმოა, რომ გზის მონაკვეთი შავი არაგვიდან ხადის ხევამდე იწყება გზოვანით და მთავრდება ქალაქეთით, ხოლო ტრასა ძვეს სეფეზე (იგი დღეს სოფლის სახელია, მაგრამ ვრცელ ტერიტორიას მოიცავს) და სასახლის მინდორზე. ეს უკანასკნელი ნაშთი უნდა იყოს სასახლის თემისა, რომელიც ვახუშტის მიხედვით 12 სოფელს მოიცავდა.

გზოვანის (გზონის, მგზოვნის) მთა ფასანაურის პირდაპირ მდებარეობს თეთრი არაგვის მარცხენა ნაპირზე. მისი ფერდი ჩრდილოეთიდან სამხრეთის მიმართულებით ტერასებად ეშვება თეთრი და შავი არაგვის ხერთვისისაკენ. ხევიდან დაახლ. 100 მ სიმაღლეზე პატარა ნიშია. მასზე წისქვილის დოლაბია წარ-

²² იხ. აგრეთვე, ჯ. გვასალია, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ წიგნის ლოკალიზაციისათვის, სქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 66, № 3, 1972, გვ. 749—752.

წერით, საიდანაც ჩანს. რომ ნიში ფუცის (ფუძის — ქ. გ.) ანკელოზის სახელობისაა. ნიშის ზევით 20 მ-ზე კლდეს ჩრდილოეთის მხრიდან ყელი აქვს მოჭრილი. მასზე გადის გულამაყრიდან მომავალი ბილიკი, რომელიც უხვევს თეთრი არაგვის ზედა ღინებისაკენ. უფრო ზევით 50 მ-ზე დულაბით ნაშენი ქვის წყობის ნაშთია, შესაძლოა კოშკისა (ზურგიანი?). მის ჩრდილოეთით კლდეა გაჭრილი 6 მ-ის სიგანეზე და 4 მ. სიღრმეზე. გაჭრილ ყელზე (კარზე) გზა მიდის გულამაყრის მხრიდან და უხვევს თეთრი არაგვისკენ. გზა აღის აგრეთვე ქედზეც. უფრო ზევით 50 მ-ზე ქედის აღმ. ფერდზე კლდეა ამოღებული და, ჩანს, გამოიყენებოდა საცხოვრებლად. მისი ჩრდილო და აღმ. კედლების ფრაგმენტებია შემორჩენილი. მის ზევით კიდევ დაახლ. 80 მ-ზე რაღაც შენობის (კოშკის?) ფუძეა, რომლის ძირზეც გადის გარშემომგლედი გზა. გზოვანის ქედის თავზე მოზრდილი დავაყება. ქედის ფერდებსა და ვაკეზე იზრდება მუხნარ-წიფლნარი. გზოვანის ქედს შესანიშნავი მდებარეობა აქვს: აქედან ხელისგულივით მოჩანს არაგვის ხეობა ანანურამდე, არაგვის ორივე ნაპირის ქედები. ფასანაური, ჩაბარუნი, თეთრი არაგვის თითქმის მთელი ხეობა, დიდვაკე, ჭვართა ყელი, მარცხენა სანაპიროს შემდინარე ხეივები, გულამაყრის ხეობის დიდი ნაწილი, განსაკუთრებით მისი მარჯვენა მხარე. ამის შემდეგ გასაგებია ქედზე მოთავსებული კომპლექსის სახელწოდება — გზოვანის წვერის ანგელოზი (წმ. გიორგი), ხატისა, რომელიც არაგვზე შესაყარ თითქმის ყველა გზას მეთვალყურეობდა (რამდენად უწევდა კონტროლს ეს სხვა საკითხია). გზოვანიდან შეიძლებოდა ქედ და ქედ ხევშას საღვთო მაღლის (წვერის ანგელოზის) გავლით გადასვლა ხაღაში.

გზოვანის ნიში მოთავსებულია ასწლოვანი მუხების ქვეშ. ნიში კლდის ფლეთილი ქვებითაა ნაგები. სიგრძე 2,2 მ-ია, სიგანე 80 სმ, სიმაღლე 1,5 მ. ნიშს პირი სამხრეთისაკენ აქვს. ამ მხარეს ორი თახჩაა. ერთის სიმაღლე 1 მ-ია, სიღრმე 0,5 მ., სიგანე 0,5 მ მეორისა — $0,4 \times 0,4 \times 0,4$ მ. ნიშის აღმოსავლეთით მუხაზე ირმის რქები ყოფილა მიმაგრებული. რომლის მხოლოდ ნაშთიღაა შემორჩენილი.

ნიშის ჩრდილოეთით 20 მ-ზე კლდის ფლეთილი ქვით ნაგები გალავანია, რომლის სამხრეთ კედელში კარია დატანებული. გალავანი, ჩანს, გარს უვლიდა ეკლესიას, რომელიც ძალიან ცუდადაა დაცული. ეკლესია ნაგებია კლდის ფლეთილი, უსწორმასწორო ლოდებით. ზოგი ლოდის სიგრძე 1,5 მ-ს აღწევს, ეკლესია სწორკუთხა უნდა ყოფილიყო. ეკლესიის ჩრდილოეთით სათავსებია, კირს მათი რაობის დადგენა. ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ქვის კედლებით ამოშენებული მიწაში სანახევროდ ჩადგმული შენობაა, მისი ზომებია 3,5 მ $\times$ 3 მ. დასავლეთ კედელში ორი თახჩაა. შემოსასვლელი ჰქონია ჩრდილოეთის მხრიდან მიდგმული ვიწრო დერეფნიდან, რომელსაც კარი მოთავსებული ჰქონდა აღმოსავლეთის მხარეს. სწორკუთხა სათავსს აქვს თაღოვანი გადახურვა.

გალავნის კედლის სისქე 1 მ-მდეა. მის შიგნით, სამხრეთის კედლის გაყოლებით, მიწაში ამოშენებული სწორკუთხა სათავსებია, ფართობი ძლიერ გატყუიერებულ-გაჯაგულია და არ ჩანს გარკვევით მათი რაობა. ალბათ. პატარა პატარა სენაკებია.

კომპლექსის სამხრეთით მოედანია, რომელზეც ასწლოვან მუხათა კორომია. მის სამხრეთით გზოვანის ქედზე კლდეა ამოკვეთილი და შექმნილია წვრილი სათავსები (სენაკები? საბეროები?).

ხალხური თქმულებით, ძველად გზოვანის წმ. გიორგი მთიულეთის უდიდესი ხატი ყოფილა. მას დიდი მამულები კუთვნებია და დიდძალი შესაწირიც

შესდიოდა. მის ხატობას „ასი ცალთვალა ივანე“ უნდა დასწრებოდა, მაგრამ საქართველოში ხორასნელების შემოსევისას ეს ხატი ხორასანში გაუტაცნიათ და შემდეგში კი ხატი იქიდან წამოსულა და ლომისას წვერზე დაბძანებულა, რომ „აქეთვენ არაგვისკენ ეცქირა და იქით ქსნისაკენ“.

ამ დროიდან გზოვანის ნაცვლად მთიულეთის უდიდეს სალოცავად ლომისა გამხდარა. ს. მაკალათიას ცნობით, გზოვანის წვერის ანგელოზობას ქავთარაძეები დღესასწაულობენ. ეს არის მათი საგვარეულო ხატი, რომლის მწვერვალის ქვეშ გაშენებულია ქავთარაძეთა სოფელი. 29 ივნისს ქავთარაძეები თავიანთი ღეკანოზების მეთაურობით გზოვანის წვერზე აღიოდნენ საკლავით, არაყით, პურით და ხატის ნიშთან ლოცულობდნენ. ღეკანოზი დროში ხელში ამწყალობდა ქავთარაძეების საგვარეულოს, საკლავს ხოცავდა, იღებდა კვერებსა და კელაპტრებს, მლოცველებს შარნებს ხსნიდა და ნიშში სდებდა. შემდეგ ხორცს ხარშავდნენ, კერძს ანაწილებდნენ და იმართებოდა საზოგადო პურობა, სადაც ქავთარაძეები მზარეულობდნენ²³.

თეთრი არაგვის მარცხენა ნაპირზე მიმავალი გზა ხადის ხეობაში გაივლის ადგილ ქ ა ლ ა ქ ე თ ს, რომელიც სოფ. სვიანანის მახლობლად ფერდს ეწოდება. არის გამოთქმული თვალსაზრისი, რომ ქალაქეთი ხადის ტერიტორიის უდიდეს ნაწილს ეწოდებოდა²⁴. ამ თვალსაზრისის გასამაგრებლად მითითებულია ეახტანგ ბატონიშვილის მიერ ბაბანა ჭილაშვილისათვის გაცემულ საბუთზე. რომელიც მილახვრად იყო დუშეთში²⁵.

ქალაქეთი უფრო კონკრეტულ ტერიტორიაზე ლოკალიზდება. აქ საკმაოდ მოზრდილი ნასახლარი ჩანს. შუაში მცირე ეკლესიაა და ოთხკუთხა კოშკის ნანგრევები, განაპირებში კი სამი ზურგანი კოშკი მდგარა.

ეკლესია მცირეა, უაფსილო. იგი გვიან ნაგები ჩანს, მისთვის გამოყენებულია სხვა ეკლესიის თაღოვანი კბილანა კარნიზის ფრაგმენტები. ისინი სულ შეიღია; კბილანები მალაღია და ოდნავ ნალისებური. კარნიზი საერთო ნიშნებით ადრეფეოდალური ხანის ბოლო პერიოდზე მიგვიითებ²⁶, ეკლესიის ახლოს მდგომმა ადრეფეოდალურმა კოშკებმა მეტ-ნაკლები დაზიანებით მოაღწიეს.

23 ს. მაკალათია, მთიულეთი, 1930, 164—165.

მთიულეთში ჩვენ მიერ შეკრებილი მასალებიდან ჩანს, რომ მთიულები ლომისის ხატის თვალსაზრისით ანუ „ნაყოვერ“ ადგილზე, გზოვანის გარდა, სთვლიდნენ ლაკათხევს, ხადსა და ა. შ. ადგილობრივ მცხოვრებთა რწმენით, მათი ხატება შემდეგში ლომისის მთაზე „გაფრენილან“. აქ საქმე უნდა გვქონდეს ლოკალურ—სასოფლო ხატთა (ქვართა) ერთად თავმოყრა-გაერთიანებასთან და მათ რელიგიურ (და იურიდიულ) დამორჩილებასთან ერთი (ამ შემთხვევაში ლომისის) ხატისადმი. ამ ფაქტის თარიღი ლეგენდაში დაახლოებით მინიშნებულია — „საქართველოში ხორასნელთა ლაშქრობის შემდგომი პერიოდით ანუ XIII ს-ით. მას მხარს უბამს „ძველი ერისთავთა“ ცნობა XIII ს. ბოლოს ქსნის ერისთავების მიერ მთიულეთის დიდი ნაწილის (ლუღადან ხანდომდე) ქსნის საერისთავოში შემოერთების შესახებ. ამ დროს უნდა ქცეულიყო ლომისა ქსან-არაგვის უდიდეს სალოცავად. საგულისხმოა, რომ როგორც გზოვანის, ასევე ლომისის ქედზე მოთავსებული ლომისის ხატის ერთ-ერთ მთავარ ეფენქციას გზების მეთვალყურეობა შეადგენდა.

24 რ. ხარაძე, ა. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძეგლად, 1965, გვ. 38—40.

25 შეად. დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, 1955, გვ. 166; საქ. უ. არქ. ფ. 1450, № 12—92, 91; გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV—XVIII სს., 1969, გვ. 93.

26 ვ. ზაქარაია, სიმაგრეთა ერთი უცნობი სახე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XXIII—B, თბ., 1962, გვ. 58.

ზურგიანი კოშკებიდან აღმოსავლეთით მდებარე კოშკი უკეთაა დაცული. იგი ქედზე დგას და ყველაზე მაღალი ადგილი უჭირავს. სხვა კოშკების მსგავსად აქაც კარ-სარკმლები სწორ კედელშია.

კოშკის ქვედა ნაწილი ყრუა. შესასვლელი მდებარეობს ოთხი მეტრის სიმაღლეზე. პირველ სართულს მხოლოდ შესასვლელი აქვს. მეორე, მესამე და მეოთხე სართულს იმავე მხარეს თითო ფანჯარა აქვთ, სართულების სიგანე არ აღემატება 1,5 მ-ს. სართულებშია გადახურვა ქვის ფილებისაგანაა შედგენილი. პირველი სართულის ქვეშ სარდაფია. კოშკის ფასადები ნაგებია ზედაპირმოსწორებული ქვებით. კარს ქვედა ნაწილში ჰქონია ერთი შვერილი, რომელზედაც მოაყრდნობდნენ ქვის კიბეს²⁷.

ფაქტია, რომ ქალაქეთი მნიშვნელოვან სამიმოსვლო გზაზე მდებარეობდა, მაგრამ ჰქონდა თუ არა მას სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრის ან საბაჟოს ფუნქცია ძნელი სათქმელია²⁸. თუ მას ასეთი გააჩნდა, უკვე აღრეფეოდალური ხანის მიწურულ პერიოდში უნდა ჰქონოდა. ასეთი თარიღის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ხადის ხეობის საფორტიფიკაციო ნაგებობები, კერძოდ, ცეცხლის ჯვრის კომპლექსი და ქოროლოს ღვთისმშობელი, რომლებიც ამავე ხანას განეკუთვნებიან.

გულამაყრის ხეობით მოემართებოდა მეორე მნიშვნელოვანი გზა ხევიდან, აჩხოტის ანუ სნოს ხევის გავლით. მის შესახებ ვახუშტი აღნიშნავდა: „ამ (აჩხოტის — ჯ. გ.) ხევიდან გარდავალს გზა გულამაყარს... გარდავალს ამ ხევიდამ გზა ძურძუქსა და ჭისტეთს, ძნელი, საჭირო. კვალად გარდავალს გზა გულამაყარსა“²⁹.

გზა იწყებოდა ფასანაურიდან და მიჰყვებოდა შავი (ანუ გულამაყრის) არაგვის მარჯვენა სანაპიროს, გაივლიდა წინამხარს, დიდებანთკარს და აღიოდა ათნოხში. აქედან გადაჭრიდა ბოსლის ხეცს, აღიოდა ღუმაცხოში და კვლავ გრძელდებოდა ბურსაჭილის წყლის მარჯვენა მხარეს. სოფელ და სიმაგრე ვანის კართან გზა გადმოდიოდა მდინარის მარცხენა ნაპირზე. ვანის კარის ზევით გზა კვლავ გადადიოდა მდინარის მარჯვენა ნაპირზე სოფ. ბურსაჭილში. აქედან საძოვარ წაფახოს და სალალოს ფერდობის ავლით („სალალოს“ ფერდობი აღწერილი აქვს ალ. ყაზბეგს „მოძღვარში“ — „ბურსაჭირის ფერდობი“), აღიოდა ბერსაჭილის გადასასვლელზე და კიბენისა და ქვენა მთის გადავლით ჩადიოდა ღუდუშაურის ანუ სნოს ხეობაში. ბურსაჭილიდან ქიდაქისა და როშკის გადასასვლელით გზა გადადის ხევსურეთში.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, არაგვის გზის გააქტიურებასთან დაკავშირებით, დღის წესრიგში დადგა სამხედრო გზის მშენებლობის საკითხი. შედგა როგორც დიდველის, ასევე გულამაყრის ხეობით სამხედრო გზის გაყვანის პროექტები. 1811 წელს სამიმოსვლო სამმართველოს ხელში გადადის საქართველოს სამხედრო გზის მშენებლობის საკითხი. ამავე ხანიდან იწყება გულამაყრის ხეობით სამხედრო გზის მშენებლობა. ამ მშენებლობის კვალი დღემდეა შემორჩენილი. მოსახლეობა ტრასის ფრაგმენტებს რუსების ნაგზაურებს ეძახის. გზის მშენებლობა ბოლომდე არ იქნა მიყვანილი. 1847 წელს ვორონცოვმა დაიწუნა ეს პროექტი და განახლდა გზის მშენებლობა დიდველის მიმართულებით. გზის ეს მონაკვეთი გაიარეს კლაპროტმა, პუშკინმა, ლერმონტოვმა და

27 პ. ზაქარაია, დასახ. ნაშრ., გვ. 58.

28 შეად. რ. ხარაძე, ალ. რობაქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 38—40.

29 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. თბ., 1941, გვ. 67.

სხვებმა. მხოლოდ 1855 წელს დაიწყო ინჟინერ სტატკოვსკის პროექტით ზემო მღეთის აღმართის ტრასის მშენებლობა, რომელიც 1861 წელს დამთავრდა. 1863 წელს გაიხსნა მოძრაობა სამხედრო გზის მთელ სიგრძეზე თბილისიდან ვლადიკავკასამდე³⁰. მღეთის აღმართზე მიმოსვლის გახსნით მნიშვნელობა დაკარგა დიდველზე გამაყალბა გზამ, დიდველი მიყრუვდა.

XIX საუკუნის მიწურულის და XX საუკუნის დასაწყისის ლიტერატურაში გულამაყარზე გამაყალ გზას უწოდებენ ძველ სამხედრო გზას („старая Военно-Грузинская дорога“)³¹, ალბათ, დიდველის გზასთან შეფარდებით, მაგრამ ეს „სიძველე“ მეტად პირობითია.

გულამაყარის ხეობის გვერდითი ხეობებით: ბაკურხევით (ეახუშტის „მახვილოს ხევი“) და ლუთხუბით გადადიოდა გზები ხევსურეთსა და ფშავეში.

ბაკურხევში გზა მიუყვებოდა ხევის მარცხენა მხარეს საჩალის ქალის წყლამდე. აქ გზა ორად იყოფოდა. ერთი ტოტი აყვებოდა საჩალის ქალის ხევს, გაივლიდა საახოვე გორს. საჩალის მაღალს, დათვისის მთას და ხევს და გადადიოდა ბარისახოში. დათვისიდან შეიძლებოდა გადასვლა ორწყალსა და ფშავეშიც.

გზის მეორე ტოტი გადადიოდა ბაკურხევის მარჯვენა მხარეს, ჭოჭოხში (თანამედროვე სიჯანანი). აქედან მიემართებოდა სოფ. გორულისა და საკერპოსკენ (ხევსურებით დასახლებული სოფლები) და ფხიტურის გადასასვლელით გადადიოდა უკანა ახოში (ხევსურეთში).

გზის ტრასაზე რამოდენიმე ნაკოშკარია („ნაციხვარი“) — თოთიაურის ციხე, განძაურის ციხე, გორულის „ნაციხვარი“, მაგრამ ყველაზე მნიშვნელოვანია მახვილოს ციხე, რომელიც ბაკურხევის მარჯვენა მხარეზეა მაღალ, მართლაც მახვილივით აზიდულ მთაზე და გაბატონებულია ბაკურხევში.

ამ გზით მიემართებოდნენ პირიმზე ფუძის ანგელოზობის — ახოობის დღეობის მონაწილენი ხევსურეთის ახოობაზე. პირიმზე ბექაურებისა და წიკლაურების ხატია. გადმოცემით ამ ორივე გვარის წინაპარი ხევსურეთიდან ყოფილა მთიულეთში გადმოხიზნული, მათ თავიანთი საგვარეულო ხატის — ახოს პირიმზის თაყვანისცემა მთიულეთშიაც დაუწყესებიათ და ამიტომ ეს ხატი მათი ფუძის ანგელოზად ითვლება. მლოცველები ხევსურეთის ახოში გადადიოდნენ საკლავით. ბექაურ-წიკლაურებს მათ საგვარეულო სალოცავეში მთიულეთის ყველა თემის მლოცველები მისდევდნენ. ხევსურეთის ახოს ხატისადმი მთიულთა თაყვანისცემის მიზეზი შეიძლება დავინახოთ ხევსურეთის საზაფხულო უმდიდრესი საძოვრებით მთიულთა სარგებლობის საჭიროებაში. ბაკურხევ-საკერპე-ფხიტურზე გამაყალი გზა იმავე დროს „ცხვრის გზაა“, რითაც მთიულთა ცხვარი დადიოდა და ღაღის ხევსურეთის საძოვრებზე.

ლუთხუბზე გადიოდა და გაღის ცხვრისა და ცხენის გზა. გზის მარშრუტია: ლუთხუბი — ჩხატურა ხევი — კეშა — ლიშანაის ქედი — ფშარავლის ნიში — წყაროთ ქედი — კავკავანი — ოქროყანა თავი — ჩირდილა სოფლის თავი — ფშარაო (ნაციხვარი, ნასახლარები) — კიშხევი — აფშო — ფშავის არაგვი — ბარისახო.

³⁰ В. Долидзе, Р. Шмерлинг, Военно-Грузинская дорога, 1956, გვ. 32, 33; ი. მაკალათია, მთიულეთი, 34—35, Н. Дункел-Веллинг, Военно-Грузинская дорога, газ. „Кавказ“, 1863, №№ 72, 75, 78.

³¹ Ляхов, Военно-статистическое описание Тифлисской губернии и Закатальского округа, I, Тифлис. 1902, გვ. 230—231.

ფშაროდან ცხვარი მიდიოდა მთა და მთა: კიშხევი—ფხიტური—საბერწყე (მთა)—ილია (მთა)—აბუღელაური (მთა)—როშის მთა—ბლოს თავი—არხოტი (არხოტის მთები: ცირცვლოვანა, შუა მთა)³².

ლუთხუბიდან ფშავში გადადიოდა შემდეგი გზები: 1. კალისოფელი—ფუნდუკის ძირი—სამალობა—სანიკია—ლოთეს საფლავი—ბაინდურას წყალი—სწორე მთა—გადასახედი ყელი—კაწალხევი—ჩარგალი; 2. კალისოფელი—წისკელით ხევი—კუდთა—მალაროს მთა.

ამ ტრასის ტოპონიმებს შორის ჰაინტერესო ჩანს ფუნდუკი. იგივე ტოპონიმა ლუთხუბის მთის მეორე, ფშავ-ხევსურეთისკენ მიმართულ მხარეს. ფუნდუკები, როგორც ჩანს, ამ ტრასაზე ასრულებდა მგზავრთა და მწყემსთა თავშესაფარის ფუნქციას.

გუდამაყრის ცხვარი ზაფხულში ხევსურეთში ჰყავდათ. საბალახეს აძლევდნენ 100 სულში 3—5 ცხვარს. ხევსურეთის მთებში ცხვარს მირეკაედნენ მაისის დამლევს. აგვისტოს ბოლოს ცხვარი ბრუნდებოდა ხევსურეთიდან და ჰყავდათ ფშავისა და ადგილობრივ მთებში. შემოდგომაზე საზამთროდ ცხვარი და ზოგჯერ ძროხა დაუდიოდათ შირაქში შემდეგი გზით: ფასანაური—ჟინვალი (ჟინვალის ხილით გადადიოდნენ არაგვის მარცხენა სანაპიროზე)—ბულაჩაური—საგურამო—აეკალა—გლდანის თავი—სამგორი—პატარაქელი—საგარეჯო—მანავი—მალარო (ბოდბის თავზე)—უზუნდარა—წითელი წყარო—შირაქი—ელდარი—დილიჩა (ესაზღვრება აზერბაიჯანს).

ლუთხუბიდან შირაქამდე შვიდი დღის სავალი იყო. მაგრამ, ჩანს, იყო უმოკლესი გზა, რომელსაც მხედარი ერთ დღეში დაფარავდა. ამაზე მოგვითხრობს ლუთხუბში ჩვენ მიერ ჩაწერილი ლექსი — გადმოცემა მეცხვარე ხახარას შესახებ. იგი ჩავიწერეთ ლუთხუბის ხევის მგელაანის უბნის მკვიდრის გიორგი ვასილის ძე წიკლაურისაგან (დაბ. 1905 წ.). წიკლაურთა ეს შტო კომობაზე მგელაანია. მათი გენეალოგია ასეთია: მგელა-ხახარა-გიორგი-ფოცხვერა-ვასილი-გიორგი.

თუ თაობათა შორის შუალედს 20—25 წელს ავიღებთ, ხახარას უნდა ეცხოვრა XIX საუკუნის დასაწყისში. ხახარას ბევრი (6000—7000) ცხვარი ჰყოლია, ყოფილა „მწყემსების უფროსი“. შეჰყრია ციმბირის წყალული („ბედნიერი“). გაზაფხულის პირს ელდარში ყოფნისას უგრძნვია სიკვდილის მოახლოება, უთხოვია შეეკაზმათ მისთვის „საფერხე“ (საკუთარი) ცხენი. დილით ელდარიდან წამოსული საღამოს ლუთხუბში მისულა და სახლში გარდაცვლილა.

ლექსის ნაწყვეტი მოგვითხრობს:

შირაქით ლუთხუბამდენა
შვიდი დღის სავალი არი,
დილით შაქდება ლურჯაზე,
საღამოს ლუთხუბში არი.

ამ ლექსიდან ჩანს, რომ XIX საუკუნის დასაწყისსა, თუ პირველ მეოთხედში (ყოველ შემთხვევაში პირველ ნახევარში) გუდამაყარსა და მთიულეთში არიან ცალკეული მეცხვარეები, რომელთაც 6000—7000 ცხვარი ჰყავთ და ზამთარში დაუდით შირაქის საძოვრებზე.

³² ჯ. გვასალია, მთიულეთის ისტ.-გეოგრაფიული დაზვერვების დღიური, 1971 წლის სექტემბერი, № 3; ინფ. გ. ვ. წიკლაური (66 წ.).

ჩირობითი ნიშნები:

○ დასახლებული პუნქტი

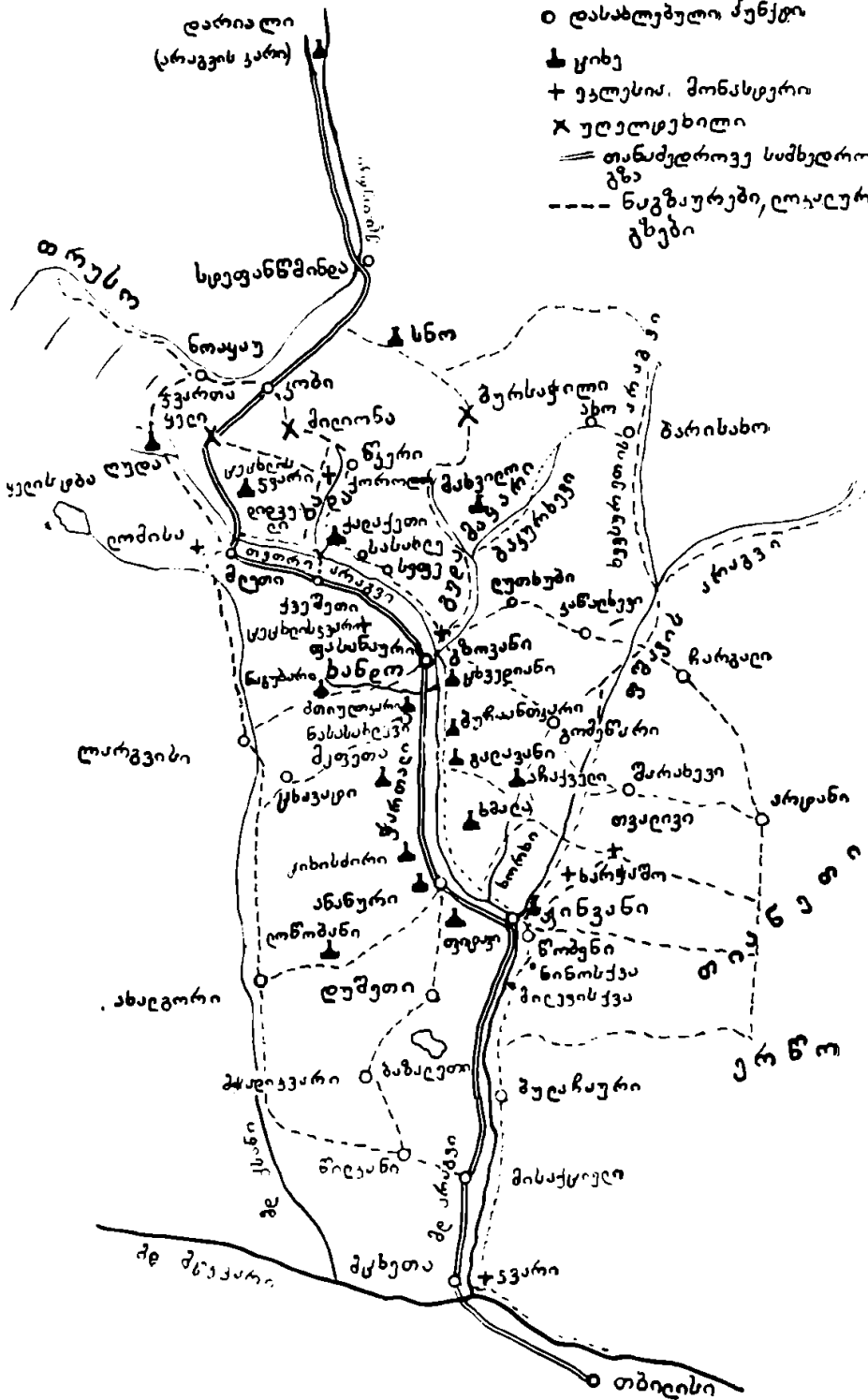
▲ ყიზი

+ ვალესია, მონასტერი

X უღელტეხილი

== თანამედროვე სამხედრო გზა

----- ნაგზაურები, ლოკალური გზები

ლუთხუბიდან შირაქამდე ნორმალური სავალი (ალბათ ცხვრის გზა) შეი-
ლი ღლისაა. ეს უნდა ყოფილიყო ჩვენ მიერ ზევით აღნიშნული გზა ფასანაურ-
ქინვალ-ბულაჩაურით რომ მიდიოდა. ამასთან, ყოფილა უმოკლესი გზაც, რომე-
ლიც ერთ დღეში დაიფარებოდა³³. სამწუხაროდ, ბალადაში არ ჩანს ამ გზის მი-
მართულება. უნდა ვიფიქროთ, რომ ის მიჰყვებოდა მდინარე იორს, აივლიდა
ერწო-თიანეთს, არტანს და აქედან სოფლიონისა და ახუნის მთების გადავლით
ჩავიდოდა ჩარგლის ხევში. შემდეგ კი გადავიდოდა ფშავეის არაგვის მარჯვენა
მხარეს და კაწალხევის ავლით გადავიდოდა ლუთხუბში.

ბალადაში ხახარას დაკარგვას სწუხს პირიმზის ფუძის ანგელოზი, რომლის-
თვისაც ხახარა „კარგი ყმაა“ და მისი სიკვდილით ყმასთან ერთად აკლდება ის
ღიდი შესაწირი, რომელიც მას მოჰქონდა ხატისთვის.

ქსნის ხეობიდან მთიულეთისკენ რამოდენიმე გზა მიიმართებოდა. ალევის
ხეობის აყოლებით, საფერშეთის მთების გავლით, გზა გადადიოდა ქართალში.
გადასავლელს ქსნის მხრიდან ჰქვია „ქართალის ყელი“, ხოლო ქართალელები
კი უწოდებენ საფერშეთის ან ქსნის ყელს. ამ გზით უძველესი დროიდან დღემ-
დე სარგებლობენ ქსნის ცხავატელი მეჭურჭლენი. აქედანვე იწყებოდა მათი გზა
კახეთისკენ.

გზა ჩრდილოეთით, მთიულეთისკენ მიჰყვებოდა ქართლისა და ალევის ხე-
ვის წყალგამყოფს (საფერშეთის ქედს), შემდეგ გლუვის მთებს, მუგუდის
მთებს. ნასანგრალის ქედს. ნასანგრალის ქედი, ერთი მხრივ, უერთდება გლუვის
ქედს (ქართლის ხევის თავზე), ხოლო მეორე მხრივ ხანდოს ხევის სამხრეთ-
დასავლეთის ქედებს (უღლის ქედის თავზე). ნასანგრალის ქედიდან იშლება
თვალსაწიერი გუდამაყრის, ხანდოს და არაგვის სამხრეთი დინების მიმართულე-
ბით. აქედან გზა გადადის ქსანზე მუგუდის ყელით და ქსნის ყელით (სოდევის
სამების დასავლეთით). ამ ყელს ქსნელები ხანდოს ყელს უწოდებენ. ქსნიდან
მომავალი გზა დაუყვება ნასანგრალის ქედის ჩრდილოეთ მხარეს და ხანდოს-
პირა სათიბის ქედით ეშვება ხაშუშასა, ხანდოს ჭალისა და არაგვის ჭალისაკენ.
ნასანგრალის ქედზე შესანიშნავი ფართო სათიბებია, ქვევით კი არაგვისაკენ
ფართო სახნავები, რომლებიც დღეს სათიბებადაა ქცეული. ნასანგრალის ქე-
დიდან მთის ორი ტოტი — მუგუდისა და ხაშუშის ეშვება არაგვისაკენ.

ნასანგრალის ქედზე მთავარანგელოზის ნანგრევებია. იგი მოთეთრო ფერის
კლდის ფლეთილი უზარმაზარი ბლოკებით (ზოგის ზომა 2 მ-ს აღწევს) ნაგები
კომპლექსია, გარშემორტყმული სწორკუთხა გეგმის მქონე გალავნით. გალავ-
ნის ფართობი 25 მ X 20 მ-ია. მის შიგნით დარბაზული ეკლესიაა (5 მ X 3,5 მ).
ნახევარწრიული აფსიდით. კარი დასავლეთ მხარესაა. ჩანს მხოლოდ გეგმა. ეკ-
ლესიის სამხრეთ-დასავლეთით ზურგიანი კოშკის საძირკველია (4 მ X 5 მ).
ბრტყელი ნაწილი არაგვისკენ, აღმოსავლეთ მხარესაა, ზურგი კი დასავლეთ მხა-
რეს. ნაგებობა ამ ტიპის კოშკთა ადრეულ სახეობას მიეკუთვნება.

ნასანგრალი „სამების“ ტიპის ძეგლია (დიდიანეთის სამება, ისროლისხევის
სამება და სხვ.), რომლებიც ალპურ საძოვართა ზონაში არიან განლაგებული
და იგი თავისი ადრეფეოდალური ხანის ზურგიანი კოშკით კარგად ათარიღებს
როგორც თავის თავს, ასევე მსგავსს ნაგებობებს.

სათიბი ქედის დაყოლებით მრავალი ნასახლარი ბუდეა. დგნალისა და ხა-
შუშის ქედებს შორის მოქცეულ უბეში — დიდვაკეზეა „დიდვაკის ნასახლარე-“

³³ შესაძლოა, ლექსში გზის სიმოკლე გაზვიადებულია. მაგრამ ცხადია, რომ სამოკლეო
გზა ცხვრის გზაზე გაცილებით ადრე გაივლებოდა.

ბი“, რომელიც უნდა იყოს ვახუშტის „ნასასახლევი მეფეთა“ მეცნიერ ბატონ-შვილს რომ კართლის ზევით ეგულება³⁴.

სათიბი ქედი სამხრეთ ნაწილში გადადის ნიშთ ქედში, რომელზეც ზურგიანი კოშკის საძირკველია შემორჩენილი. ზურგიანი კოშკის ჩრდილოეთით 10 მეტრის სიღრმეზე ყელია მოჭრილი. ჩანს, ნიშთქედთან ჩაივლიდა გზა (მომაველი ნასანგრალის ქედიდან, სათიბის ქედიდან, ხანდოს ხევიდან და ქსნიდან), რომელიც მიემართებოდა ხამუშას ციხისაკენ³⁵.

ნ. ბერძენიშვილი ეყრდნობოდა რა ვახუშტის გეოგრაფიის ჩვენებებს სასახლეთა განლაგების შესახებ. წერდა: „უინვანს. ზემოთ დარიალის გზა უფრო გარკვეულია. „ნასახლევი მეფეთა“ მთიულთ კარს, ნალვარეს, ციკარას აღმოსავლეთ და დარეილას ქვეით ამ გზის მიმართულების მაჩვენებელი პუნქტებია. მეფეთა ეს სასახლეები XI საუკუნეზე ადრინდელი და XV საუკუნეზე ნაკვიანვეი არ შეიძლება იყვნენ: ეს სასახლეები მას შემდეგ გაჩნდნენ, რაც არაგვი სახსო შეიქმნა, აფხაზთა მეფეებს საამისო ბრძოლა უკვე XI საუკუნეში დაუწყიათ და, შეიძლება ვიფიქროთ, დავით II დაასრულა ის (აბულეთისძენი... დემეტრეს მიერ მუხრანის აშენება...). თარიღთა ეს ფარგლები კიდევ უფრო შეიძლება შევიწროვდეს და ამ სასახლეთა (თუ ყველასი არა) დიდი უმრავლესობის აგება „XII საუკუნეს“ შეიძლება მიეკუთვნოს. ამას გვაფიქრებინებს ზოგადი ისტორიული მოსაზრებანი“³⁶.

1970 წელს დაზვერვითი სამუშაოების დროს ჩვენ მიერ მიკვლეულ იქნა ერთი ამ სასახლეთაგანი, კერძოდ, მთიულთ-კარის ახლოს განლაგებული ნანგრევები. ხამუშას ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 2 კმ-ზე, მალა მთაში, ხამუშას ხევის ჩრდილოეთით დიდი კომპლექსის ნანგრევებია. შენობები ნაგებია კარგად დამუშავებული კლდის ქვის კვადრებით. ზოგი შენობის კედელი ციკლოპური წყობითაა ნაგები. შენობები ოთხკუთხა გეგმისაა და რამოდენიმე იარუსად შეფენილია ფერდზე 200 მ-ის სიგრძეზე. ქედის აღმოსავლეთ ნაწილში მოთავსებულია მოზრდილი სასახლე, უფრო ზუსტად, ციხე-დარბაზი. აღმოსავლეთით, ყველაზე უკიდურეს ნაწილში, დიდი ოთხკუთხა შენობაა მაღალი კედლებით, მას კარი ჰქონია სამხრეთით. შენობის ფართობია 10 მ X 8 მ-ზე. მისი კედლები ნაგებია სწორკუთხად გათლილი კირქვის კვადრებით, წყობა თითქმის თარაზულია. შენობის SW კუთხის სამხრეთით მაღალი კედელია აღმართული, რომელიც შენობის კედელთან ერთად ჰქმნის კარს შიდა სათავსებისკენ. დასავლეთით ქედის შემალღებულ ნაწილზე პატარა დარბაზული ეკლესიაა, შიგნიდან მოპირკეთებული ფლეთილი ქვით. კვადრები თითქმის სწორკუთხოვანია. ეკლესიის სიგრძე 5 მ-ია, სიგანე 2,5 მ. კარი აქვს სამხრეთი მხრიდან, აფსიდა ნახევარწრიული. აღმოსავლეთ კედელში ვიწრო სარკმელია, რომელიც შიდა სივრცის მხარეს მეტადაა გაგანიერებული. სამხრეთ კედელზე შიგნიდან ვიწრო პილიასტრია. ჩრდილოეთი კედელი თითქმის მთლად ჩაქცეულია, ეკლესიის აღმოსავლეთი კედლის აღმოსავლეთით მაღალი სქელი დამატებითი კედელია აშენებული. ეკლესიას დასავლეთით მიშენებული აქვს სწორკუთხა სათავსი, რომელსაც ერთჟანობიანი სახურავი უნდა ჰქონოდა. სათავსს კარი დასავლეთ მხ-

³⁴ ვახუშტი, აღწერა, 65.

³⁵ ხამუშას ციხისა და მთიულთკარის იდენტიფიკაციის შესახებ იხ. ქ. გვასალია, მთიულეთის ისტორიული გეოგრაფიიდან (ცხავატა. წილანი, წანარნი). კავკასიის ეთნოგრაფიის კრებული, III, 1971, გვ. 207—208.

³⁶ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 62.

რეს აქვს. მის დასავლეთით, ყველაზე უფრო მაღალ კლდოვან ქარაფზე, სწორკუთხა გეგმის მქონე შენობის ნაშთია. მას შესასვლელი აღმოსავლეთიდან აქვს. შესაძლოა ეს იყოს სათვალთვალ კოშკის ნაშთი. მისი დასავლეთი მხარე დაშლილია და შესაძლოა მომარგვალბული იყო.

ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით დამრეც ფერდზე განლაგებულია სწორკუთხა გეგმის მქონე სათაფსები, რომელთა კუთხეები ჩრდილო მხარესაა მიმართული და მათი გარე კედლები ერთმანეთთან მართ კუთხეებს ქმნიან. იგივე კედლებით შექმნილია გალავნის სისტემა, ასე რომ ჩრდილოეთ მხარეს გალავანი ზიგზაგებად ეშვება ფერდზე. შესაძლოა, ასეთივე გალავანი იყო სამხრეთ ფერდზეც. მოსახლეობა ამ კომპლექსს „თამარის ხატს“, „თამარის სასახლეს“, უწოდებს. ეს უნდა იყოს ვახუშტის ნასახლავი მეფეთა, ქართლის ზეგით რომაა მოხსენიებული.

ხანდოში ქსნის ხეობიდან ორი გზა გადმოდიოდა. ერთი გზა მოდიოდა ზოდებ—თოხთა—მახიარეთიდან და გადივლიდა რა ქსნის ყელს, ჩამოდიოდა სოდევის ხევი. აქ ორად იტოტებოდა, ერთი ტოტი სოდევის სამების გავლით მიჰყვებოდა სოდევისა და უკანამხარის წყალგამყოფ ქედს და ბოჩეთის გავლით ჩადიოდა ხანდოს ხევის ქალაში წინამხარის მთავარანგელოზის პირდაპირ. მეორე ტოტი მოჰყვებოდა სოდევის წყლის სამხრეთით გაწოლილ ქედს. აქ არის დიდი ნაციხვარი (რიგი ნიშნებით. ზურგიანი კოშკი და სხვა, აღრეფეოდალური ხანისა უნდა იყოს) რომელსაც „ნაგუბრის ნაციხვარს“ უწოდებენ. გზა გაივლიდა ნაგუბარს, შემდეგ ჯულაურთ-კარს და წინამხართან ჩამოდიოდა ხანდოს ქალაში.

მეორე გზა ქსნიდან ხანდოში ცხრაძმისხევის სოფ. უკანუბნიდან გადმოდის. გზა გადმოდიოდა ყელზე. სადაც დგას მთავარანგელოზის ხატი, რომელშიც აღიოდნენ, როგორც ხანდოსხეველნი, ასევე ცხრაძმისხეველნი. ამ საერთო სალოცავში ერთ-ერთი დღეობის დროს ცხრაძმელებსა და ხანდოელებს ერთმანეთი უხოციან. ამის შემდეგ ხატი ხანდოში წამოუღიათ და სალოცავი მიუტოვებიათ, როგორც ხანდოელებს, ასევე ცხრაძმელებს.

ცხრაძმის ან ხანდოს ყელიდან გზა მოემართება ჯაჯა გულაზე. აქათ მზორეზე, ლაქიურაზე (მთა), მაღალ ღარქელთაზე (მთა), გვერიდგვერდაზე და ჩამოყლის უკანა მხრის წმ. გიორგის, რომელიც ნასოფლარ-ნაციხვარის დიდი კომპლექსია. აქედან გზა ხანდოს ხევის ორივე ნაპირს მიჰყვებოდა. გზის ერთი ტოტი აღიოდა დავითურებში, ჰაიდანაც დავითურთა წმ. გიორგის გავლით, ჩაბრუნის ხევის დასავლეთით გაწოლილი ქედით მიემართებოდა ჩადის ციხისკენ.

ქსნის ხეობიდან მთიულეთში გადმოდიოდა ლოკალური მნიშვნელობის გზები: ამირთკარში, ჩოხელში, ხარხეთში, ზამთრეულში, კიმბარიანში, არახეთში, განისში, მიქეთში, ერეტოში. ხატის სოფელში. მაგრამ ყველაზე მნიშვნელოვანი ამ გზებს შორის იყო ლომის-ოხირის გადასავლელებზე გამავალი გზა, რომელიც სცილდებოდა მხოლოდ ორი ხევის დამაკავშირებელი ლოკალური გზის მიშენელობას.

ღარიალის გზა მღეთა-ლომისას გავლით გადადიოდა ქსნის ხეობაში და, საერთოდ, შიდა ქართლში. გზის ერთი განშტოება გრძელდებოდა დასავლეთ საქართველოში (ეგრძოთ იმერეთში). ამ გზას ეწოდებოდა „გზაჲ ლომისის თავი-

სა... და აგრეთვე „გზა ქსნისა“. მის შესახებ ჩვენ სპეციალურად ვსაუბრობთ სხვა ნაშრომში და აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ³⁷.

როგორც ფიზიკურ-გეოგრაფიულმა და გზების მიმართულებათა მიმოხილვამ დაგვანახა, მთიულეთის ტერიტორიაზე მდებარეობდა მნიშვნელოვანი უღელტეხილები — ლუდის, ჭვართა ყელის, მილიონის, ბურსაჭირის, ფხიტურის, ლუთხუბის, ლომისის, რომლებზეც გადადიოდა ქვეყნის ცალკეული ნაწილებისა და მთელი ქვეყნის გარე სამყაროსთან დამაკავშირებელი გზები. ჩრდილო ქვეყნებთან საქართველოს დამაკავშირებელი ყველაზე მნიშვნელოვანი გზა მთიულეთზე გადიოდა; აქვე იკვეთებოდა ქვეყნის სხვა მნიშვნელოვანი მაგისტრალებიც. ამ გარემოებამ განსაზღვრა, ერთი მხრივ, მთიულეთის როლი შიდა ქართლისა და საერთოდ აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიაში და, მეორე მხრივ, მთიულეთის თავისებური სოციალურ-პოლიტიკური თუ ეკონომიური განვითარება.

37 იხ. ჯ. გვასალია, ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, III, 1967, გვ. 30—33.

თუშეთის ტერიტორიული განსახლება და ჩეჩნეთ-ინგუშეთთან დამაკავშირებელი გზა-ბილიკები

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთისა და ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ურთიერთობის საკითხების გაშუქებისათვის გარკვეული მნიშვნელობა აქვს გეოგრაფიულ ფაქტორებს, დამაკავშირებელ გზა-ბილიკებს, ხალხის განსახლების საზღვრებისა და დასახლებული პუნქტების ურთიერთდამოკიდებულებას.

ქვეყნის პოლიტიკურ და ეკონომიურ ცხოვრებაში მომხდარი ცვლილებების შედეგად გზა-ბილიკები, ხშირ შემთხვევაში თავის ძველ მნიშვნელობას ჰკარგავენ, რის გამოც სათანადო ყურადღებას მოკლებულთ ოდესღაც სასიცოცხლო ფუნქცია ეკარგებათ. ეს გარემოება ურთიერთობის ტრადიციულ ფორმებს არღვევს. ამაზე მიუთითებს 1912 წლის ს. წაროს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ბრინჯაოს სამაჯურები, საყურეები და სხვა¹. ზემოთ წარმოდგენილი მოსაზრების სასარგებლოდ უნდა ლაპარაკობდეს 1967—1969 წლებში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალაც, რომელიც პირიქით-თუშეთის სოფ. ჰელოს, ჭონთიოს და წოვა-თუშეთის, სოფ. საგირთასა და ინდურთაში იქნა მოპოვებული, საკუთრივ ბრინჯაოს სამაჯურები, ბეჭდები, საყურეები და სხვა ხასიათის მასალა².

ლ. მროველის ცნობით თუშეთი, როგორც გარკვეული ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეული. ოდითგანვე ცენტრალური კავკასიის ძირითადი ნაწილია³.

კავკასიაში მონღოლთა გამოჩენას და ამით გამოწვეულ შედეგებს საკუთრივ თუშეთის განსახლებაზე რაიმე არსებითი გავლენა არ მოუხდენია.

გიორგი ბრწყინვალის დროს (XIV ს.) თუშები სხვა ქართველ მთიელებთან ერთად საქართველოს ქვეშევრდომები იყვნენ.

XVI საუკუნეში თუშეთი დაყოფილი იყო ხევებად, სადაც ცალკეული თემები ბინადრობდნენ. ერთი ცნობის მიხედვით აქ თუშთა ორი ტომია ნაჩვენებო. ესენია: წოვა და ჩაღმა⁴.

ჯუანშერის ცნობით თუშეთს აღმოსავლეთიდან დიდოეთი და ხუნძახი ესაზღვრება. ეს ორი ურთიერთმეზობელი კუთხე გაერთიანებული იყო წუკეთის საერისთაოში⁵.

¹ ს. მაკალათია, თუშეთი, თბ., 1933, გვ. 18.

² ა. შავხელიშვილი, 1967 წლის თუშეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია. რე. 533-7.

³ ლ. მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, თბ. 1955, გვ. 126.

⁴ ექვთიმე თაყაიშვილი, ორი ქვაზე დაწერილი გუჯარი, ვაზეთი „ცნობის ფურცელი“, 1901, № 1362, გვ. 1—2.

⁵ ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, თბ. 1955, გვ. 243.

ისტორიკოსთა ცნობით ნათელი ხდება, რომ იმდროინდელი კახთა ბატონობის გამგებლობაში შემავალი თუშეთი, პირველ რიგში დიკლოს, შენაქოს, ომალოს, ხისოს, წოვათა გომეწრისა და პირიქითის ხეობებს მოიცავდა. ასე მაგალითად, ბერი ეგნატაშვილი აღნიშნავს: „ამა კახთა ბატონთა მას ჟამსა ეპყრა: გადმოღმართი ლეკის მთისა, ეპყრა თუშეთი, ზოლო დიდონი არა მორჩილებდეს ნებისაებრ მისისა“⁶.

ვახუშტი თუშეთის გეოგრაფიულ საზღვრებს შემდეგი სიტყვებით ახსიათებს: „ზოლო თუშეთი არს ლოპოტისა, თორღისა და პანკისის აღმოსავლით, კავკასიის მთის ჩრდილოთ კერძოთა შინა, და არს ორ ქევად და მდებარეობს ჩრდილო-დასავლეთის შუადად აღმოსავლეთ-სამკრეთს შორის, და უღის შორის მდინარე თვისი, და მიერთვის სონა მდინარეს, რომელი განვლის ჩაჩანს და მიერთვის ბორაღანს თერგის მდინარეს“⁷.

მკვლევარს თუშეთის სამხრეთ-დასავლეთ საზღვრად აღებული აქვს პანკისისა და ლოპოტის ხეგების წყალგამყოფი ქედი, რომელიც ნაქერალას მთაგრეხილის სახელითაა ცნობილი. თუშეთის თანამედროვე მდებარეობა გეოფიქრებინებს, რომ მოცემული გეოგრაფიული საზღვრები თუშეთის ტერიტორიას ოდითგანვე მოსდევს.

ვახუშტის ამ მითითებაში თუშეთის, როგორც ჩრდილო, ასევე აღმოსავლეთი საზღვარია ნაჩვენები. ეს უკანასკნელი კი პირიქით თუშეთის ალაზნისა და გომეწრის ალაზნის ბასეინებს გასდევს. საქართველოს მთიანეთის ამ კუთხის ვახუშტისეული აღწერილობა განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია იმიტომ, რომ აქ იგი გეოგრაფიული ნიშნების გარდა ეთნიკურ ელემენტებსაც ითვალისწინებს. ვახუშტი წერს: „... და მზღვრის ორსავე თუშეთს, აღმოსავლით კავკასი ჰავარსა, ჩაჩანსა და ამას შორისი; ... დასავლით მთა კავკასი. ამას და კახეთს შორისი; ჩრდილოთ კავკასი, ამას და ლლიღ-ქისტს შორის“⁸.

როგორც ჩანს, ვახუშტი ჩეჩენთ-ინგუშეთისა და დაღესტნელ მთიელებს კარგად იცნობს და ეჭვი არ ეპარება იმ გარემოებაში, რომ თუშეთის მიდამოებში სხვა ეთნიკური ელემენტია შემოჭრილი. ვახუშტის შეხედულებით იმ დროს თუშეთის მოსახლეობა ოთხი თემისაგანაა წარმომდგარი. ესენია: წოვათა, გომეწარი, ჩაღმა და პირიქითი⁹.

თუშების საზოგადოებრივ-ეკონომიური განვითარების შესახებ ვახუშტი საინტერესო მასალას იძლევა. მისი აზრით, ისევე როგორც ოსეთში, აქაც მაღალგანვითარებულია მატერიალური კულტურა, მესაქონლეობა, მიწათმოქმედება და ხელოვნება. ამ კუთხის ნიადაგი ნაყოფიერებით ყოფილა ცნობილი.

„... არამედ არს ქვეყანა ესე (ლაპარაკია თუშეთზე — ა. შ.) ყოველითავე ვითარცა აღწერეთ ოსეთი, სიმავრით, მოსავლით, პირუტყვით, ნაყოფიერებით და ქელოვნებით“¹⁰.

აღნიშნულთან ერთად ვახუშტი მოზინადრეთა სარწმუნოებასაც აქცევს ყურადღებას. მის დროს თუშეთის მოსახლეობა ძირითადად ქრისტიანული

⁶ ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, „ქართლს ცხოვრება“, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 348.

⁷ ე. ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომთურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 104.

⁸ ე. ბაგრატიონი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 104—105.

⁹ იქვე, გვ. 104.

¹⁰ იქვე, გვ. 105.

სარწმუნოებისა ყოფილა. როგორც ჩანს მათ სათანადო საკულტო ძეგლებიც ქონიათ და სარწმუნოების მქადაგებელნიც ჰყოლიათ. მასი სიტყვებით: „ხოლო სარწმუნოებითა და ენითა არიან ქართულითა, აჲ მწყისი ალავერდელი, მომტაცე ხარჭაშნიკისა, არს ეკლესია მცირე, აღმშენებელი ძველითვე“¹¹.

ამ დებულებას ადასტურებს აგრეთვე თეიმურაზის მეფობის ხანაში თუშების ტერიტორიაზე ეკლესიების მშენებლობა¹², რაზედაც ქვემოთ შევჩერდებით.

ამასთან ერთად ირკვევა, რომ თუშეთის გეოგრაფიული საზღვრები ხანგრძლივი ისტორიული პერიოდის მანძილზე ცვლილებას არ განიცდიან. თუშეთი დროებითაც კი არ ყოფილა უცხო ტომის ქვეშევრდომად, რაც ორი გაუმოვებელი უნდა ყოფილიყო გამოწვეული. პირველი და ალბათ არსებითი, ეს იყო ადგილობრივი ხალხის სიმამაცე, და თავდაცვისუნარიანობა, რომელიც საქართველოს ცენტრალურ ხელისუფლებას ეყრდნობოდა, ხოლო მეორე, თუშეთის გეოგრაფიული მდებარეობა და ბუნებრივი სიმაგრეებით შემოზღუდულობა და როგორც ჩრდილოეთიდან, ასევე ჩრდილო აღმოსავლეთიდან მტრისაგან მისადგომი ჭზების სისრულე. ამ მოსაზრების სასარგებლოდ მეტყველებს ის მასალებიც, რომლებიც მრავლადაა წარმოდგენილი, როგორც პერიოდულ გამოცემებსა და სპეციალურ გამოკვლევებში. ასევე საარქივო საბუთებში¹³.

გეულდენშტედტის¹⁴, ე. ბაგრატიონის¹⁵, ი. ელიოსიძის¹⁶, ივანე ცისკარიშვილის¹⁷, იოვ ცისკარიშვილის¹⁸ და სხვათა მონაცემებითაც დასტურდება, რომ საშუალო საუკუნეებში თუშეთი ოთხი ერთეულისაგან შედგებოდა. ეს ერთეულები ცნობილია პირიქითის, ჩაღმის, გომეწრისა და წოვათის სახელწოდებით. რომელთაც ჩრდილოეთიდან ჩეჩნეთის მთიანი ზოლის ჰაჩაროს, ხილდინაროსი და მაისტის ხეობები ესაზღვრება თავისი თეიფებით და მობინადრებით. ხოლო აღმოსავლეთიდან ზუშეთისა და ანდის ყოისუს ხეობის სათავეები დაღესტნის მთიანეთის სამხრეთ დასავლეთ აუზში, როგორც ირკვევა ჩეჩნეთისა და დაღესტნის მთიანი მხარეები თუშეთს უხსოვარი დროიდან ემიჯნებოდნენ გარკვეული სტაბილური ეთნიკური საზღვრებით, იგი ცენტრალური მთაგრეხილის გაყოლებით გასდევს ამ მასივს.

ძველად თუშეთის გეოგრაფიული საზღვარი ამავე დროს ეთნიკური ხასიათისაც იყო. იგი სადღეისოდაც ძირითადად ასეთივე მნიშვნელობის მქონეა. მაგრამ ისტორიული განვითარების პროცესში ამ საზღვრებს შორის მობი-

¹¹ ე. ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 105.

¹² Московский Государственный Архив феодально-крепост. эпохи, Архив древних актов, фонд Грузинских трактатов, т. III, № 10, გვ. 359.

¹³ ზ ე ი მ შ რ ა ზ ი, საქართველოს ისტორია, თბ., 1848, გვ. 143, ნ. უ რ ბ ნ ე ლ ი, ზეზვა და ბახტრაონის ციხე, „ივერია“, 1883, № 228, ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, მგზავრის დღიურიდან. „ივერია“, 1888, № 173—177, სპ. სსრ ცენტრალური არქივი, ფ. 254, ან. I, არქივის № 1273 და სხვ.

¹⁴ გეულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, თბ., 1962, გვ. 93.

¹⁵ ე. ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 104—105.

¹⁶ И. Элиосидзе, Записки о Тушетии (рукопись), Архив института востоковедения АН СССР, ф. 2, оп. 2.

¹⁷ И. Цискаров, Записки о Тушетии, газ. „Кавказ“, 1849, 10—12.

¹⁸ И. Цискаров, Записки о Тушетии, Архив института востоковедения АН СССР, ф. 2, оп. 2.

ნაღრე ტომებს საცხოვრებელი ადგილის შეცვლის შესაძლებლობა მიეცათ. მას შედეგად მოყვა საქართველოს ტერიტორიის გარკვეულ ნაწილში ჩეჩნურ-ინგუშური მოდგმის ხალხის მუდმივ საცხოვრებლად გადმოსვლა. ამასთან ერთად ჩეჩნეთის ზოგიერთი თეიფი ქართველური წარმომავლობის აღმოჩნდა.

აღნიშნული მოვლენა ისტორიულად სრულიად კანონზომიერი იყო კავკასიის ხალხებისათვის, რაც სპეციალური გამოკვლევებით კარგადაა ცნობილი¹⁹.

ამ რიგის მიგრაცია ჩეჩნეთიდან თუშეთში, თიანეთის რაიონსა და ღუშეთში საკმაოდ გავრცელებული იყო, რაც სპეციალური გამოკვლევებითა და საარქივო მონაცემებით დასტურდება²⁰.

აღნიშნული ეთნიკური ელემენტების მოძრაობა ჩრდილოეთიდან სამხრეთით და სამხრეთიდან ჩრდილოეთით ბუნებრივი საუღელტეხილო გზებითა და პილიკებით ხდებოდა. ეს მაგისტრალები ერთადერთი საშუალება იყო იმისა, რომ ამ ხალხებს შორის კულტურულ-ეკონომიური და პოლიტიკური ურთიერთობანი ყოფილიყო განმტკიცებული. მართლაც საქართველოსა და ჩეჩნეთის ურთიერთობა ხშირად თუშეთზე გამავალი საცხენოსნო და საცალფეხო გზა-ბილიკებით ხორციელდებოდა, მაგრამ საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიის ურთიერთობის საქმეში ძირითადი როლი ყოველთვის დარიალის სამხედრო გზას ჰქონდა განკუთვნილი. ამიტომ საქართველოს მთიანეთისა და ჩეჩნეთ-ინგუშეთის კულტურულ-ეთნიკური ურთიერთობის შესწავლასათვის უადრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ ორ ქვეყანას შორის არსებული როგორც ძირითადი, ასევე მეორეხარისხოვანი გზა-ბილიკების დეტალურად აღწერას²¹. რადგან ამ კომუნიკაციების მნიშვნელობა ხშირ შემთხვევაში კავკასიის ფარგლებს სცილდებოდა.

კავკასიის ძირითადი მაგისტრალების შესახებ მრავალ მასალას ვხვდებით ზერძენ და რომაელ ისტორიკოსთა შრომებში. ისტორიკოსის ცნობით ეს არის ბუნებრივი სიმაგრეებითა და მიუვალი კლდეებით შემოსილი გზა, რომელსაც ყოველთვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ქვეყნის პოლიტიკურ, ეკონომიურ და კულტურულ ცხოვრებაში.

ადრეფეოდალურ ხანასთან შედარებით კავკასიის მთავარ და მეორე ხარისხოვან გზა-ბილიკების მნიშვნელობა განსაკუთრებით იზრდება მეცხრე-მეთოთხმეტე საუკუნეებში. ამ დროისათვის ჩრდილო კავკასიის ხალხებსა და ამიერკავკასიის ხალხებს შორის კულტურულ-ეკონომიური და პოლიტიკური ურთიერთობა უფრო ინტენსიური ხდება. ამ პერიოდში საქართველოს გეოგრაფიული საზღვრები ფართოვდება. რაც ხელს უწყობს ქართული კულტურის ღრმად შეჭრას მეზობელი ხალხის კულტურასა და ყოფაში. ქართული კულტურის გავლენას ჩრდილო კავკასიაში, კერძოდ ჩეჩნეთ-ინგუშეთში შემთხვევითი ხასიათი არ ჰქონია. მას თავისი სოციალურ-ეკონომიური საფუძველი გააჩნდა და გარკვეული არტერიებით ხორციელდებოდა. ეს უმთავრესი გზები

19 რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძველად, თბ., 1965, გვ. 49—106.

20 ლ. მარგოშვილი. ოქტომბრის შუქი პანკისის ხეობაში, ჟურნ. „სკოლა და ცხოვრება“, თბ., 1968, № 12, საქ. სსრ ცენტრალური არქივი, ფ. № 254, ან. I, არქივის № 1, 76 და სხვ.

21 აღნიშნული მაგისტრალების შესახებ ზოგიერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ხასიათის მასალა წარმოდგენილა ჩვენს შრომაში: „Из истории взаимоотношений между грузинским и чечено-ингушским народами (с древнейших времен до XV века)“, Грозный, 1964).

ცნობილია ქერიგოს და ქაჩუს გადასასვლელების სახელწოდებით. არის მეორე რიგის გზა-ბილიკებიც, რომლებსაც შედარებით დასახლებულ მაგისტრალთან ნაკლები სოციალურ-პოლიტიკური და ეკონომიური მნიშვნელობა გააჩნიათ, ესენია: ჩილოს, ამუგოს, თებულოს, გირევისა და ჰუყერეჩოს გზები.

ვიდრე უშუალოდ დასმული საკითხის განხილვაზე გადავიდოდეთ საჭიროდ მიგვაჩნია განვიხილოთ ზოგიერთი წყარო, სადაც მსჯელობის საგნად ჩამოდგენილია ამ ორი ქვეყნის გეოგრაფიული საზღვრები.

XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ბოლოსათვის კავკასიით დაინტერესებული რუსეთის მოწინავე ინტელიგენცია მოეშურება აქეთ, რათა თავის ქვეყნის ფართო წრეებს გააცნოს კავკასია, მისი ბუნება, გეოგრაფიული მდებარეობა, აქ მცხოვრები სხვადასხვა ხალხის ყოფა, კულტურა და ეკონომიკა.

როგორც ითქვა ამიერკავკასიისა და იმიერკავკასიის ხალხების კულტურულ-ეკონომიური და პოლიტიკური ურთიერთობის საქმეში წამყვანი როლი ჟოელთების დარიალის გზას ეკუთვნოდა, რაც ქართულ წყაროებში ცნობილია რაგვის კარის²², დარიალის²³ და ოვსთა კარის²⁴ სახელწოდებით.

ლეონტი მროველის წარმოდგენით, წერს აკად. ნ. ბერძენიშვილი, დარიალს გზა, კავკასიონზე პირველად თარგამოსიანთ ე. წ. იაფეტილებმა გაიტანეს. ამიერკავკასია მისი აზრით, პირველად სამხრეთიდან მოშენდა მას შემდეგ, რაც თარგამოსმა ამიერკავკასია თავის შვილებს გაუწაწილა²⁵.

ლეონტი მროველის ცნობის მიხედვით, ჩრდილო კავკასიის მომთაბარე ტომების თუ ქართველი ხალხის ურთიერთობა ძირითადად ხორციელდებოდა დარიალის²⁶ და დარუბანდის²⁷ უღელტეხილებით.

ზემოთმოყვანილი მაგისტრალების შესახებ საინტერესო მასალას ვხვდებით იბნ-რუსტეს შრომებშიაც²⁸. ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრებით „მოხსენებელ გზას და დარიალის კარს განსაკუთრებული მნიშვნელობა შემდეგ საუკუნეებში ეძლევა, როცა სამხრეთის ხალხებმა ამიერკავკასიის და ჩრდილოეთის ქვეყნებთან (ხაზარეთი, ბულღარეთი, ყივჩაღეთი, რუსეთი...) ცხოველი სწავრო ურთიერთობა გააჩაღეს“²⁹.

კავკასიის ხალხების შესწავლის პროცესში პირველ რიგში ეცნობოდნენ ისი ცენტრალური ნაწილის მცხოვრებთ — თუშებს, ფშავლებს, ხევსურებს. ქინებს, ინგუშებსა და ლეკებს.

1841 წელს გამოქვეყნდა დ. ზურაბოვის წერილი³⁰, რომელშიც ავტორი უშეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული საზღვრების დადგენისას ზოგიერთ არაწორ დებულებებს ავითარებდა. იგი აღნიშნავდა, რომ თუშებს ჩრდილოეთით

²² ლ. მ რო ვ ე ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 12.

²³ იქვე.

²⁴ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, „ქართლის ცხოვრება“. ტ. I, გვ. 156.

²⁵ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში. იბ.,

54.

²⁶ ლ. მ რო ვ ე ლ ი, იქვე, გვ. 11.

²⁷ იქვე, გვ. 12.

²⁸ Ибн-Русте, Книга драгоценных камней. пер. Н. А. Караулова. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1908, стр. 51.

²⁹ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

³⁰ Д. З у р а б о в, Поездка в Кахетию, Тушетию, Пшавию, Хевсуретию и Джаро-Джанскую область. Русский Вестник, т. 4, СПб. 1841, стр. 520.

ესაზღვრებიან ქისტები, აღმოსავლეთით დიდოელები, დასავლეთით ფშავლები და სამხრეთით კახელები-ო. ნამდვილად თუშეთს დასავლეთით ესაზღვრება არა მხოლოდ ფშავი, არამედ ხევსურეთიც, კერძოდ ანდაქის ხეობა, სადაც უძველესი დროიდან ცხოვრობენ ხევსურები.

მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში ჩრდილო კავკასიის ცენტრალური ნაწილის — ჩეჩნეთის აღწერას ხელი მოჰქიდა კ. სამოილოვმა, რომელმაც უერნალ „პანთეონ“-ში გამოაქვეყნა წერილი, რომლის მიხედვით ჩეჩნეთს სამხრეთიდან ესაზღვრება ხევსურეთი³¹. სინამდვილეში კი ჩეჩნეთს სამხრეთიდან ესაზღვრება თუშეთი. დუბროვინის ცნობით თუშები ცხოვრობენ მდინარე ალაზნის³² ხეობაში. აქ საჭირო იყო ავტორს დაეზუსტებინა, რომ საერთოდ ცნობილია სამი ალაზანი: პირიქითის, თუშეთისა და კახეთის; თუშები ამ სამივე ალაზნის აუზში ბინადრობდნენ.

ანალოგიური არაზუსტი ცნობები აქვთ წარმოდგენილი ვერტეპოვს³³, პოლევის³⁴ და სხვებს.

საქართველოს და ჩეჩნეთ-ინგუშეთის გეოგრაფიული საზღვრების შესახებ არასწორ ცნობებს ვხვდებით გაზეთ „კავკაზ-ის“ ფურცლებზედაც, რომლებიც შემდგომმა მკვლევრებმა უცვლელად გაიმეორეს.

XIX საუკუნის დასაწყისიდან თითქმის ბოლომდე ოფიციალურ წყაროებში მრავლადაა გაფანტული ანალოგიური არაზუსტი დებულებები. ამის გამო ზოგიერთი საკითხის დაზუსტების გარეშე შეუძლებელია ჩეჩნეთ-თუშეთის ურთიერთდამაკავშირებელი გზა-ბილიკების განხილვა, რადგან ყველა ეს გზა-ბილიკი ისტორიულ-გეოგრაფიულად თუ კულტურულ-ეკონომიურად დაკავშირებულია მათ საზღვრებთან.

ზოგიერთი წყაროს კრიტიკული ანალიზის შედეგად შეგვიძლია თუშეთის გეოგრაფიული საზღვრები წარმოვიდგინოთ შემდეგი სახით: თუშეთს აღმოსავლეთიდან ესაზღვრება სოფელი ხუშეთი (დალესტნის ასსრ ავტონომიური ოლქი), დასავლეთით — ალაზნის თავი, ანდაქი (ხევსურეთი), ჩრდილოეთით ჩეჩნეთის მთიანეთის — ხილდინაროს, მაისტის და ჰაჩაროს „საზოგადოებანი“, რომლებიც უძველესი დროიდან მკიდრო კულტურულ-ეკონომიურ და პოლიტიკურ ურთიერთობაში იყვნენ კავკასიის მთიანეთის ცენტრალურ რაიონებთან. რაც შეეხება დასავლეთის საზღვარს, იგი გასდევს ალაზნის თავიდან მშავალ გზას, რომელიც გაივლის აბანოს უღელტეხილს, ანდარაზნის თავს, ფურთკალის თავს, ყადორის გადასასვლელს და ჩადის კახეთის ბარში.

ცნობილია, რომ XV—XVI საუკუნეებში საქართველო დაქუცმაცდა ცალკეულ სამეფოებად და სამთავროებად. ქართველი ხელისუფლები რუსეთთან კავშირს ეძებდნენ. ისინი თუშ-ფშავ ხევსურებისაგან შემდგარ ელჩებს გზავნიდნენ რუსეთის მეფესთან სპარსელების წინააღმდეგ მოსალაპარაკებლად³⁵.

³¹ К. Самойлов, журнал „Пантеон“, т. XXIII, СПб, 1855.

³² Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. I, № 2, СПб, 1871, гл. 279.

³³ Вертепов, Вгорах Кавказа, т. с. вып. VI. Пседавказ, 1903, гл. 5.

³⁴ Н. Полесовой, Записки о Тушетии, отд. VIII, 1849, БСЭ, т. 4, II изд., М., 1959, гл. 521.

³⁵ М. Полневков, Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, 1615—1640 гг. Тб., 1937, гл. 236.

ქართველი და რუსი მეფეების დიპლომატიურ ურთიერთობაში, რაც ელჩების ხშირ მიმოსვლას მოითხოვდა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს ცენტრალურ მთიანეთსა და ჩეჩნეთს შორის არსებულ გზებსა და ბილიკებს.

პოლიექტოვის მიერ გამოქვეყნებულ მასალებში აღწერილია ის გზა, რომლის საშუალებითაც რუსეთის ელჩები უკავშირდებოდნენ კახეთის მეფე თეიმურაზს. აი რას წერს ავტორი: „А приказывал де с ними Теймураз царь чтоб послы шли к нему в Грузии по весне неземешкав. А грузинского Теймураза царя посол Микифор и сотник Григорей послом князю федуру на дьячку Артемью сказали... Чтоб итти послом о Вознесеньева дни на Мундара, а с Мундара на Хавсу, а с Хавса на Туси, а не на те места, на которые места прежние послы в Грузин хаживали“³⁶.

აღნიშნული საბუთებიდან ირკვევა, რომ თეიმურაზის ბრძანებაში გათვალისწინებული ყოფილა თუშეთში გადმოსვლის დრო, ეს გარემოება, მეტყველებს გზის სირთულეზე, ხოლო მეორეს მხრივ საბუთი იმითაა საინტერესო, რომ რუსეთიდან ჩამოსული ელჩები ხავსაში (ე. ი. ჩერქეზეთში) უნდა გაჩერებულიყვნენ და აქედან ჩეჩნეთის გავლით კახეთში გადმოსულიყვნენ³⁷.

ამ დროს დარიალის გზით გავლა შეუძლებელი იყო გარკვეული პოლიტიკური ვითარების გამო. ამასთან საბუთში არ არის ნაჩვენები ხევსურეთისაკენ გადასასვლელი ასის ხეობა. ცხადია უნდა ვივარაუდოთ, რომ ერთადერთი მისასვლელი გზა თუშეთში ეს არის მთიანი ჩეჩნეთის ზოლი, რომელიც ცნობილია ქერიგოს და ქაჩუს გადასასვლელის სახელწოდებით³⁸.

რუსეთიდან მომავალი ელჩები, რომლებიც თეიმურაზ მეფესთან ურთიერთობის პერსპექტივებისა და კავკასიის მთიანეთის ცენტრალური ნაწილის გაცნობის მიზნით მოემგზავრებოდნენ ჩერქეზეთის გავლით ჩეჩნეთ-თუშეთის საუღელტეხილო გზებით, კახეთში უნდა გადმოსულიყვნენ. მოცემული გზები ამ ელჩებისათვის ხელსაყრელი აღმოჩნდა, რადგან აღნიშნულ ხანაში ჩეჩნეთი ჩერქეზი თავადების ზეგავლენის ქვეშ იყო³⁹, ხოლო მეორე მხრივ თეიმურაზ მეფის ინტერესებს ჩერქეზებიც უჭერდნენ მხარს. ამიტომ იყო, რომ როდესაც დარიალის გზაზე გავლის საშუალება შეიქმნა⁴⁰, საამისოდ თუშეთ-ჩეჩნეთის დამაკავშირებელი მაგისტრალები იქნა გამოყენებული. ამდენად იაონხალიდან ხილდიხაროს ხეობის მარცხენა მხარეზე ქერიგოს⁴¹ უღელტეხილით პირიქით

³⁶ М. Полневков, Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений 1615—1610 гг., Тб., 1937, გვ. 233.

³⁷ ა. შავხელიშვილი, 1967 წლის თუშეთ-ჩაჩნეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია, ტ. 2, გვ. 2.

³⁸ იქვე, გვ. 5—7.

³⁹ М. Полиевков, дасახ. ნაშრომი, გვ. 152.

⁴⁰ თ. ბოცუაძე, საქართველო ყაზარდოს ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI—XVII სს.), თბ., 1963. მისივე, საქართველო დაღესტნის ურთიერთობის ისტორიიდან (XV—XVIII სს.) თბ., გ. თოგოშვილი, საქართველო ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან (უძველესი დროიდან XIV ს. დამლევამდე) 1958; მისივე, საქართველო ოსეთის ურთიერთობა XV—XVIII სს. თბ., 1969 და სხვა.

⁴¹ თ. უთუბგაიძე, თ. ოჩიაური, „გო“ სუფიქსზე დაბოლოებულ ტოპონიმებს ნახურ წარმოშობისად თვლიან (ნახევში ისინი გულისხმობენ ჩეჩნებს, ინგუშებს და წოვა-თუშებს და ა. შ.) (იხ. თ. უთუბგაიძე, ქართული ენის მთის კილოთა ზოგი თავისებურება, 1966, გვ. 90—91; თ. ოჩიაური, მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს

თუშეთში გადმოდიოდნენ, რის შესახებ საარქივო მასალებიც მიუთითებენ⁴².

როგორც ჩანს, შეთანხმებისათვის ნიადაგი თუშეთშივე იყო მომზადებული. ელჩები ომალო-აბანოს გავლით სოფელ ლალისყურში⁴³ ჩასულან (სოფ. ლალისყური მდებარეობს მდინარე სტორის მარჯვენა მხარის სოფელ ფშავლის დასავლეთით, სტორს გაღმა).

თუშეთ-ჩეჩნეთის ურთიერთდამაკავშირებელი გზებით 1657 წელს კახეთის მეფის თეიმურაზის დავალებით თუშებისაგან შემდგარი დელეგაცია მიემგზავრება რუსეთში ალექსანდრე მიხეილის ძესთან ერთგულების ფიცის დადების მიზნით.

იმავე არქივის მეორე საბუთში (რომელიც გაგზავნილია ქართულ ენაზე) თუში ელჩები ზოსიმე მაქსიმოჩი, გრიგოლ სიდორიჩი, პავლე ივანიჩი სთხოვდნენ მეფე ალექსანდრე მიხეილის ძეს დახმარებას.

აი რას ვკითხულობთ საბუთში: „... როგორც თქვენი ბრძანება. ჩვენ იმის მოქმედნი ვართ. ჩვენ ერთი ღმერთი ვიცით და მეორე ხელმწიფე თეიმურაზი. ჩვენს მაგარს ალაგას ვართ და არას კაცს შევეპოვებით: ამდენი ხანი არის საქართველო საყუენოებს ებრძვის და ჩვენ, არც შემოგვიშვია — ყუენის კაცი და სადაც მოგვიხელებია მოგვიკლავს და მისი სარდალი გავგიქცევია და ლაშქარი გავგიწყვეტია. დიდი ხელმწიფე ჩვენი ხელმწიფე ყუენმა წააცდინა და ზურგი აღარა საღით გვექონდათ მზთისაგან ველოდებოდეთ, რომე ერთი შენი ბრძანება და კაცი მოგვსულიყო. ასე მოგვივიდა და შენი ბრძანებაცა და ჩვენის დედოფლის კაციც და თქვენი ბრძანება, გავგითავებია და შემოგვხვეწივართ და შენთვის თავი დაგვიკრავს გიმსახურე და მოვალაშქრე იმ დღეშიო შენი ყმაო შევექმნილვართ“⁴⁴.

ამ საბუთის მიხედვით ნათელია ის გარემოება, რომ თუშები საკმარისად დაწინაურებული და ნდობით აღჭურვილი ყოფილან მეფე-მთავრების წინაშე. აღნიშნული ფაქტი თუშეთის კულტურულ-ეკონომიურ და პოლიტიკურ დაწინაურებაზეც უნდა მეტყველებდეს.

ბახტრიონის აჯანყების დროს მთიელთა მამველი რაზმი ხევსურები თუ ფშავლები, ალაზნისთავის გზის საშუალებით დაუკავშირდნენ ბაწარის ზეობაში მდგომ თუშთა ლაშქარს. თუშეთ-კახეთის დამაკავშირებელი მთავარი გზა ნაქერალაზეც გადიოდა. იგი ომალოდან ჭანჭახოვანის ზეობით და მდინარე სტორით ლალისყურის ციხე-კოშკებს უერთდებოდა. აქედან კი სოფელ მალრაანისა და ფიჩხოან-ქორეთის ტყით ბახტრიონს გადიოდა.

პოიანეთში, 1967, გვ. 75). მოცემული მოსაზრება არ მიგვაჩნია მართებულად, რადგან აღნიშნული სუფიქსის მქონე ტოპონიმები გვხვდება მხოლოდ საქართველოს ტერიტორიაზე (ლორეთ — სახნავეი რაქაში, მორგლო — სამეგრელოში, ბაქალიგო — სოფელი ხევსურეთში, მთხანამუგო — ადგილი თუშეთში და სხვ.), ხოლო ჩეჩნეთ-ინგუშეთის მასალით „გო“-ზე დაბოლოებული ტოპონიმების არსებობა საერთოდ არ დასტურდება (იხ. А. Сулейманов, „Ламаншовд“, 1966, Грозный, ЧИАССР, ა. შაყხელიშვილი, 1970 წ. თუშეთ-ჩეჩნეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია, რვ. 5 გვ. 9).

⁴² Московский Государственный Архив феодально-крепост. эпохи. Архив древних актов. фонд Грузинских трактатов, ч. III, № 10, გვ. 339.

⁴³ М. Полиняктов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 254.

⁴⁴ Московский Государственный Архив феодально-крепост. эпохи, фонд грузинских трактатов, ч. II, д. 339. л. 9—10.

აღნიშნული გზა-ბილიკების საშუალებით ხორციელდებოდა კახეთ-თუშეთის ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობაც⁴⁵. მაგრამ საარქივო მასალებიდან და ლიტერატურული წყაროებიდან ცნობილია, რომ XVIII—XIX საუკუნეებში თუშეთში ხშირი იყო როგორც ქისტი ასევე დაღესტნელი აბრეგების თავდასხმები⁴⁶, მაგრამ ჩეჩნეთ-ინგუშეთისა და თუშეთის შშრომელ მოსახლეობას შორის მუდამ არსებობდა კეთილშეზობლური დამოკიდებულება. ეს უკანასკნელი სწორედ ამ კომუნიკაციების საშუალებით ხორციელდებოდა.

ასეთი მჭიდრო ურთიერთობა ხელს უწყობდა ეთნიკური ელემენტების მიმოქცევას.

1967—1970 წლების სავსელე ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ჩეჩნეთის ერთ-ერთი თეიფი, რომელიც ჭანთში ცხოვრობს, ქართული წარმოშობისა აღმოჩნდა. იგივე შეიძლება ითქვას მთიანი ჩეჩნეთის ითონხალის მობინადრეებზე, რაც სხვა წყაროებითაც კარგად მტკიცდება⁴⁷.

ჩეჩნეთის მთიანეთში ქართული ელემენტის შეჭრაზე მიუთითებს მელხისტის თეიფში შემორჩენილი ხაიაურების, მუხაურების, გადამაურების გვარები და სოფ. შუნდი-მოხჭისა და ცაცახის მობინადრეთა ნაწილის ქართული წარმომავლობა⁴⁸, რაც შეეხება ინგუშეთში მობინადრე მალსაგოეებს, რომლებიც ინგუშური ფოლკლორის მიხედვით უწინდელი „ძაუ“-ს (თანამედროვე ორჯონიკიძის) ფუძემდებლებად გვევლინებიან, მარსაგიშვილების ერთი შტოა. იგივე ითქმის ევლოეებისა და ევკოროეების შესახებაც.

მეორე მხრით მიმდინარეობდა ჩეჩნეთ-ინგუშური ეთნიკური ელემენტების მიგრაცია როგორც ხევსურეთში, ასევე თუშეთში⁴⁹, ირკვევა, რომ მიგრაცია დამაკავშირებელი ყოფილა იმ დროისათვის ჩეჩნეთ-ინგუშეთში ეკონომიურ და პოლიტიკურ ვითარებასთან, თუმცა ამასთან ერთად თეიფთა შორის არსებული ტრადიციული კავშირების და წეს-ადათის რღვევა თვალსაჩინო როლს თამაშობდა. ისტორიული და არქეოლოგიური გამოკვლევები მიგვითითებენ იმ გარემოებაზე, რომ საშუალო საუკუნეებში ჩეჩნეთ-ინგუშეთის მთიან მხარეებში, კერძოდ კი ასისა და არგუნის ხეობებში მტკიცე ნიადაგი გააჩნდა ქრისტიანულ რელიგიას⁵⁰. ამ რელიგიის ურთიერთობაც თუშეთ-ხევსურეთისა და ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ურთიერთდამაკავშირებელი გზებითა და ბილიკებით ხორციელდებოდა.

1966 წლის ეთნოგრაფიული მასალებითაც დადასტურდა, რომ მთიან ინგუშეთში და ჩეჩნეთში შემორჩენილი ქრისტიანული ძეგლებისათვის საშენი მასა-

⁴⁵ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, თუშეთი, გვ. 51—107.

⁴⁶ საქართველოს სსრ ცენტრალური არქივი, ფ. 254, ან. 1, გვ. 3—17, ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, თუშეთი, გვ. 128—130 და სხვ.

⁴⁷ Н. И в а н е н к о, Горные чеченцы, ТС. VII, Владикавказ. 1910, гв. 8—10.

⁴⁸ А. Ш а в х е л и ш в и л и, Из истории взаимоотношений между грузинским и чечено-ингушским народами. 1963, Грозный, гв. 33—45.

⁴⁹ იქვე.

⁵⁰ В. М и л л е р, Археологические экскурсии, Материалы по археологии Кавказа, вып. I., 1888; Д. Б а к რ ა დ ზ ე, Грузинская палеография, Труды археологического съезда в Тиф., 1881; Е. К р у ш в о в, История Ингушетии с древнейших времен до XVIII века, 1942, рукопись; его же, Грузинский храм Тхаба-Ерды на Северном Кавказе, Краткие сообщения о докладах исследования института истории материальной культуры, т. XV, 1947; А. Ш а в х е л и ш в и л и, Из истории взаимоотношений между грузинским и чечено-ингушским народами..., гв. 51—75.

ლა საქართველოდან გადაჰქონდათ, რაც ჯერ კიდევ 1888 წელს ვ. მილლერისა და სხვათა მიერ მოპოვებული მონაცემებით გაირკვა.

XVI—XVII საუკუნეებში კავკასიაში მატერიალური კულტურის შედარებით ძველი ძეგლების გვერდით ჩნდება ახალი. ეს განაპირობა თეიფებსა და მეზობელ ტომებს შორის ურთიერთობის გამწვავებამ.

საზოგადოების შიგნით სოციალური დიფერენციაციის გაღრმავებამ გამოიწვია საცხოვრებელი კომპლექსების განვითარება ორი მიმართულებით: ერთი მხრით ჩნდება მსხვილი საცხოვრებელი კომპლექსები, აშკარად გამოვლენილი თავდაცვითი ფუნქციები, ხოლო მეორე მხრით — უბრალო სახლები⁵¹.

საოპარი ციხე-კოშკებისა და საცხოვრებელ ნაგებობათა აშენების აუცილებლობამ გამოიწვია მშენებლობის ტექნიკის გაუმჯობესება.

კავკასიაში ამ ახალი თავდაცვითი კომპლექსების გაჩენამ ხელი შეუწყო ქვეყნის ეკონომიურ განვითარებას (თავდასაცავ ციხე-კოშკს მთელი თეიფი ან გვარი აშენებდა. მისი ღირებულება უნდა გადაეხადა იმავე გვარში შემავალ ყველა ოჯახს).

ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება, რომ თუშეთის ციხე-კოშკების მშენებლობაში წამყვანი ადგილი ეკავა მეზობელ ქისტ ხელოსნებს⁵² და ხშირ შემთხვევაში იწვევდნენ ლეკებსაც⁵³, დასაბუთებულად არ მიგვაჩნია. რადგან XVII—XVIII საუკუნეებში თუშებთან ქისტები და ლეკები მტრულ ურთიერთობაში იყვნენ და თავიანთ ერთადერთ თავდაცვით საშუალებათა მშენებლობის საქმეს უცხო ხელოსნებს არ მიაწოდებდნენ; რადგან ეს სახიფათოც იყო და შეუძლებელიც.

აღნიშნული მოსაზრების სასარგებლოდ შეიძლება მოვიყვანოთ ეთნოგრაფიული მასალა. 1962—1970 წლების თუშეთ-ჩეჩნეთის საველე ეთნოგრაფიული ჩანაწერების მიხედვით დადასტურდა, რომ თუშეთის ოთხივე თემის მშენებლობის ტექნიკა, მასთან დაკავშირებული საქმიანობა, ხელსაწყო იარაღები, მშენებლობის მასალა, არქიტექტურა, სტილი და თვით ამ ძეგლების მშენებელი ხელოსნები ადგილობრივია. მთხრობელთა გადმოცემით სახლების, ციხე-სახლებისა და ციხე-კოშკების მშენებლობის საქმეს თუშეთში, როგორც ცალკეული, ასევე მთელი გვარი მისდევდა. დაწვრილებით კი სხვა დროს შეეჩერდებიან⁵⁴.

ეკონომიურ ურთიერთობათა სფეროში აღსანიშნავია ხელოსნური ნაწარმის გაცვლა-გამოცვლა. პირიქითის ხეობის დასავლეთ ნაწილში მეურნეობრივი დანიშნულების ხე-ტყე ნაკლებად გვხვდება, ამიტომ მისგან დამზადებულ საოჯახო ნივთებს თუშები ჩეჩნებიდან იძენდნენ. მთხრობლები ამის შესახებ აღნიშნავენ: „ქისტებს გასასყიდად გადმოჰქონდათ ცოპის საზელი მრგვალი ხონები, ხის ჯამები (კოსა) ფქვილის გასაცრელი საცრები, ხის კოვზები, ფილები, სახინკლე მოგრძო ხის ტაბაკები, რომელთაც ჰქონდათ შემდეგი ფასები: ცოპის

⁵¹ А. Робакидзе, Жилища и поселения горных ингушей, Кавказский этнографический сборник, II; Очерки этнографии горной ингушетии, Тб., 1968. გვ. 75—107.

⁵² Ю. Д. Дешериев, დასახ. ნაწარმი, გვ. 63.

⁵³ ს. მაკალათია, დასახ. ნაწარმი, გვ. 123.

⁵⁴ ა. შაველიშვილი, 1969 წლის თუშეთ-ჩეჩნეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია, რკ. I, გვ. 9.

სხელი ხონჩა ღირდა 5 კგ მატყლი ან ყველი, საცერი — 3 კილო მატყლი ან ყვე-
ლი, ხოლო 10 ცალი ხის კოვზი უნდა გადაეცვაღათ 1 კგ ყველში⁵⁵.

პაჩაროელები ქაჩუს⁵⁶ უღელტეხილით გადმოდიოდნენ. პირიქით-თუშე-
თს სოფლებში (გირევეში, დართლოში, ფარსმანში, დანოში, საჩილოლოში) და
ჩქოდნენ მათთან ინტენსიურ ვაჭრობას. ისინი ჰყიდდნენ ტყავისაგან შეკერილ
ბოხოს ქუდეებს, ცხენის მათრახებს, ხანჯლებს, შევერცხლილ ქამრებს, დანებს,
უნაგირებს, ნაბდეებს⁵⁷.

მოხუცების გადმოცემით შევერცხლილი უნაგირისა და ცხენის ფასი ყო-
ველთვის ერთი და იგივე იყო — 25 ან 30 სული ცხვარი.

თუშების ცხვარი საზამთრო საძოვრებისაქენ, ქერიგოს და ქაჩუს უღელტე-
ხლებზე გადადიოდა და ჩეჩნეთის ტერიტორიის გავლით ჩადიოდა ყარაანოღაის
ფლებში.

მთხრობელი აღნიშნავს, „ჩემს გარდა ჩეჩნეთისაქენ გამოსაზამთრებლად
სქონელი გადაჰყავდათ იასე აბალოიძეს (მაჰაჩოს), ეგნატე შახაძეს, პლატო
ქაძეს, ალექსი ქააძეს, ლაზარე ქააძეს, ლაზარე აბალოიძეს, ანდრო ქააძეს (ვე-
ჩას) და სხვებს“⁵⁸.

აღნიშნული მასალის სინამდვილეს ადასტურებს ყოფილი ითონხალის
ბესოვრები 121 წლის სულეიმანოვა, იგი აღნიშნავს „ჩვენი ოჯახის დიდი მეგო-
ზრი იყო ლაზარე ქააძე და სხვა თუშები (ბააკაშ). მათ ცხვარი ყოველთვის
ჩვენსკენ გადმოჰყავდათ. გაზაფხულობით, როდესაც საზაფხულო მთისკენ
სვარს ამოატარებდნენ ერთი კვირა აქ დარჩებოდნენ, გაპარსავდნენ ცხვარს
და აქვე გაჰყიდდნენ მატყლს. ჩემი მეუღლე და სხვა ნათესავები თუშეთის
კლასასვლელამდის აცილებდნენ მათ“⁵⁹.

თუშეთ-ჩეჩნეთის ურთიერთდამაკავშირებელი გზების დიდ ეკონომიურ
მნიშვნელობაზე მიუთითებს ისიც, რომ პირიქით-თუშეთის მობინადრეები სი-
ჩნდით, ხორბლით, ქერით და მარილით ხშირ შემთხვევაში მარაგდებოდნენ
ითონხალის ბაზრიდან.

ზემოთ დასახელებული მაგისტრალების საშუალებით მიმდინარეობდა მიგ-
რაცია, რის შედეგადაც შეიქმნა ვეინახთა ეთნიკური ერთეულის მუდმივი და
კომპლექტური დასახლება საქართველოში. აღნიშნული გზა-ბილიკების სა-
შუალებით მიმდინარეობდა საქართველოს მთიელთა ძირითადი ნაწილის შიერ
ხდილო კავკასიის ტრამალებში საზამთრო ბაზებით სარგებლობა და ასიათა-
ლობით პირუტყვის გადაყვანა-გადმოყვანა და სხვა.

მოცემული გზა-ბილიკების ძირითადი სისტემა, რომელიც ამ ორი ქვეყნის

55 ა. შ ა ვ ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, 1967 წლის თუშეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია, რე. 5.
მ. 9.

56 თ. უთურგაიძის მოსაზრებით, ტოპონიმი ქაჩუ ნახური წარმოადგენს. „ბაცებები
ჩის უღელტეხილის (перевал) მნიშვნელობითაც ხმარობენ (იხ. თ. უთურგაიძე, ქარ-
თული ენის მთის კილოთა ზოგი თავისებურება, 1966, თბ., გვ. 98). წოვა-თუშურში უღელ-
ტეხილი „ღელ“-ის სახელწოდებით აღინიშნება (იხ. შ ა ვ ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, 1967 წ. თუშეთ-
ჩეჩნეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია, რე. 1), რაც შეეხება ჩეჩნურ-ინგუშურს, აღნიშნული
კლასასვლელი „სონდცი დუყ“-ის სახელით არის ცნობილი (იხ. ა. შ ა ვ ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ.
ბეულო, გვ. 9).

57 ა. შ ა ვ ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, 1967 წლის თუშეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია, რე. 2.
მ. 1.

58 იქვე.

59 იქვე.

სხვადასხვა კუთხეს და მის ცალკეულ რაიონებს აკავშირებს, შეიძლება ჩამოყალიბოთ შემდეგნაირად:

ზემოთ წარმოდგენილი კომუნიკაციებიდან პირველი გზა ბაწარიდან წინაგორის ტყიანი მასივით ტბათანის დაბლობს გადაჰყვებს და აღის საქისტოს⁶⁰ გორის ძირში.

აღნიშნული მაგისტრალი რამდენიმე წლის წინათ სამანქანე გზად იქნა გადაკეთებული.

აქ დგას ბუნებრივი ტბა. მას წოვა-თუშები „ტბათინე-გუბ“-ს უწოდებენ.

აქედან მიხვეულ-მოხვეული საცხენე ბილიკი კლდიან გორს აივლის და მარჯვნივ სერ-სერ იწელება. იგი საქისტოს წყაროს გვერდს აუვლის მარჯვენა მხრიდან და ჩრდილოეთით, კლდოვანი ფერდობის გადაკვეთით, აღის უღელტეხილზე, საიდანაც ლეკოვანის სათავეს გადაჰყვებს და რკინის მთისკენ იღებს მართულებას. ეს ადგილი პიტალო კლდეა. მგზავრისათვის მეტად საშიში. იგი საათნახეგრის სავალია. მოცემული მაგისტრალი სუბალპურ ზონას წარმოადგენს.

აღნიშნული მაგისტრალი ამ ქედის მარჯვენა ფერდობზე, ზიგზაგით მიიქცევა და ჩადის მასარის ხორხში. აქედან ქვიშნარი ფერდობით, გზა დაღმართისკენ იღებს მიმართულებას. იგი წიფლოვანის ხეობაში ჩადის, ტყიანი ჭაღის გავლით, მდინარე ალაზნის გადაჰყვებს და შეუდგება საყორნის მთაგრეხილის სამხრეთ ციცაბო გორს. მერე კი მრავალჯიშოანი ბალახის წალკოტის გავლით აღის საყორნის უღელტეხილზე. ეს არის ის გადასასვლელი, სადაც დასავლეთიდან აღმოსავლეთით გადაჰყვებს ფშავ-ხევსურეთიდან მომავალი ისტორიული მაგისტრალი. მისი კვალი ღრესაც შეიმჩნევა. მთხრობელთა გადმოცემით: კავკასიის ომის დროს, შამილის წინააღმდეგ, ამ გზით გადმოჰქონდათ ზარბაზნები. იგი ჩრდილო-აღმოსავლეთით, იმავე საყორნის ჩრდილოეთ გორზე გადაშვალ მიხვეულ-მოხვეული საცხენე გზით ჩადის წოვა-თუშების მესაქონლეობის საზაფხულო სადგომში. ამ გაშლილ ქვაბნარს ალაზნისათვის უწოდებენ. წოვა-თუშები კი მას ამბარჩს ეძახიან. ამ ტოპონიმის შესახებ უ. დეშერიევი წერს:

„Аум восходит к до грузинскому слою бацбийской лексики и обозначает озеро... барч (й), б (аржа (ä) в современном бацбийском обозначает распространяется, распространяется... (ср. кист, восточноивн. б-аржа в том же значении). Таким образом аумбарч || Аумбарж обозначает место, где находится озеро“⁶¹.

მკვლევრის მიერ წამოყენებული მოსაზრება არ მიგვაჩნია მართებულად. შემდეგი მიზეზის გამო, ჯერ ერთი: წოვა-თუშები ტბის აღმნიშვნელ ცნებად უმთავრესად „გუბ“-ს ხმარობენ. მაგ.: „ტბათინე გუბ“, (ტბათანის გუბე), „საქისტუი გუბ“ (საქისტოს გუბე), ხუფრ-ლელე გუბ“ (ხუფრის მთის გადასასვლელის გუბე) და სხვა. მეორე: წოვა-თუშურისათვის საერთოდ უცხოა სიტყვა „ყაშ“ იგი შიფერის⁶² და იოვ ცისკარიშვილების⁶³ ლექსიკონებშიაც კი არ მოიპოვება.

⁶⁰ მთხრობელი ს. ბართიშვილის გადმოცემით 1931 წელს ცნობილ იწერალს და საზოგადო მოღვაწეს ივანე ბუჭქრაულს, საუბარში უთქვამს: „ქისტეთში მიმავალი პანკისელი ქისტ-საქისტომდე მისელას ერთი დღე უნდებოდა. იგი, როგორც წესი, აქ ღამეს ათენებდა და ისე აგრძელებდა გზას. მეორე დღისით კი ჯარეგომდე აღწევდა (მელხისტაში), ამიტომ დაერქვა ამ ადგილს საქისტო“ (ი. შავხელიშვილი, 1967 წლის თუშეთ-ჩეჩნეთის ეთნოგრაფიულ ექსპედიცია, გვ. 3, გვ. 3).

⁶¹ Ю. Дешериев, Бацбийский язык, 1953, М., гл. 340—341.

⁶² А. Schifner, Die Thusch-sprache... гл. 57—109.

⁶³ И. Цискаров, Тувинская грамматика, Архив института востоковедения АН СССР, ф. 2, оп. 2.

აღნიშნული ტოპონიმის ახსნაში შეიძლება დავისმართო ნ. ჩუბინაშვილის განმარტება: ამბარჩა — ფარლული, მანიაკი⁶⁴.

ფარლულს მკვლევარი შემდეგნაირად ხსნის: „მარგალიტის ჩამოსაღები“⁶⁵, ხოლო მანიაკი ნიშნავს: „ფარლული გულის ჩამოსაღები მოოჭვილი“⁶⁶.

მოცემული განმარტება დასაბუთებულ ტოპონიმს შეესაბამება მისი გეოგრაფიული ადგილმდებარეობის მიხედვით. ამ ქვაბნარს ირგვლივ მდინარეები ჩამოუღის და ერთი შეხედვით მართლაც მორთულ, მოოჭვილ საყელოს მოგვაგონებს.

ალაზნისთავი თუშეთის დასავლეთი ნაწილისათვის საკომუნიკაციო სისტემის ცენტრალურ რგოლს წარმოადგენს.

აქ თავს იყრის უკანა ფშავიდან, ანდაქიდან, ჩეჩნეთის მთიანეთის მაისტადან, წოვათიდან, გომეწრიდან და კახეთის მხრიდან მომავალი საცხენე მაგასტრალეები. აქედან ცხენით უკანა ფშავში და ანდაქში 5 საათი საყალი გზაა. ალაზნისთავი ვაკე აუზია. ეს არტერია ალაზნის მარცხენა მხარეს ვაკე ქალით აღმოსავლეთისაკენ იღებს მიმართულებას. დაახლოებით 3 კმ. გავლის შემდეგ მას მარცხნივ გამოეყოფა მეორე ბილიკი და ყაღოვანის მეტად დაუუღებელი გორით აღის ს. ეთელტის გადასასვლელზე.

ალაზნისთავის ვაკით მიმავალი გზა ფარსმისკენ ჩადის. იგი, ყაღოვანის გორის დასაწყისიდან 3 კმ-მდე გავლის შემდეგ, ალაზნის გადაჭვეთს და ამავდროულად მარჯვენა ფერდობზე 400 მეტრი მანძილის აღმართს გაივლის. აქედან ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით, ჯერ დეკიან, ხოლო შემდეგ კი არაყით დაფარული — ტყის მასივის გავლით, საჯინჭველში გადადის. ეს ადგილი გომეწრის ხეობის დასაწყისად შეიძლება ჩავთვალოთ. იგი ვაკე საძოვარია. აქვე არის ს. კოკლათისა და ვეძისხევის მობინადრეთა სალოცავი — ჭავახე⁶⁷.

ალაზნისთავიდან ჭავახემდე არც ერთ მდინარეზე ხიდები არ გვხვდება.

ს. კოკლათის გავლით ს. ჭვარბოსელის ვაკე ქალაში ჩავდივართ.

გომეწრის ხეობაში ს. ჭვარბოსელის გეოგრაფიული მიდამო სამარშრუტო ცენტრად უნდა ჩაითვალოს. აქ თავს იყრის, ალაზნისთავის, წოვათის, პირიქეთის ცენტრალური ნაწილის და გომეწრის უღელტეხილიდან მომავალი საცხენე გზები. მგზავრი აქედან წოვათაში სულ 2 საათში აღის. პირიქით-თუშეთამდე, ნაყაიჩოს გადასასვლელით, თითქმის ოთხი საათია საჭირო, ჩალმამდე კი 6 საათი.

მოცემული კომუნიკაციები მთის ბუნებრივი ბილიკებია. სადაც სპეციალური შეკეთების კვალი არ შეიმჩნევა.

ჭვარბოსელი, რომ ცენტრალური ადგილია ამ კუთხისათვის, ამას მხარს უჭერს აქ გაშენებული სალოცავი, რომელიც საერთოა მეზობელი სოფლების მობინადრეებისათვის, მას ადგილობრივები „ქითანა“-ს უწოდებენ.

64 ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, 1961, თბ., გვ. 131.

65 იქვე, გვ. 392.

66 იქვე, გვ. 267.

67 ვ. ელანიძის მონაცემებით თუშეთში მოიძებნება ისეთი ტოპონიმები, როგორიც არის ჭავახეთი, წარმართული სალოცავი ხატი — ჭავახეთი („ჭავახეობა“) (იხ. ვ. ელანიძე, თუშეთის სოციალ-პოლიტიკური განვითარება ფეოდალზმის ხანაში, დისერტაცია, 1968, გვ. 25). მოცემულ მასალას დაზუსტება ესაჭიროება. თუშეთის ტერიტორიაზე არ მოიძებნება აღნიშნული ტოპონიმი. მას თუშეთში იცნობენ, როგორც „სალოცავ ჭავახე“-ს და არა ჭავახეთს. ეს სალოცავი არის ს. კოკლათისა და ნასოფლარ შავწყალას მიდამოებში (იხ. ა. შავხელიაშვილი, 1969 წლის თუშეთის ეთნოგრაფიულ ექსპედიცია, რ. 5, გვ. 7).

როგორც აღინიშნა, ეს საცხენე გზა ალაზნის ჰალით გომეწრის ხეობას ჩაივლის და საჩალმეოში ჩადის. იგი ამ ხეობის მობინადრეთათვის ერთ-ერთი სამეურნეო მნიშვნელობის ცენტრალური მაგისტრალია. აქ იგი ჩალმის თემის მთავარ გზას უერთდება და პირიქით თუშეთისაკენ იღებს მიმართულებას. ეს საცხენე გზა მდინარე გომეწრის ალაზნის მარცხენა მხარეს იწელება ს. დოჭუსა და ბოჭორნის სახნავ სათიბებს გაივლის. იგი პირიქით-თუშეთის, ჩალმისა და გომეწრის მარშრუტების თავშესაყარ კვანძს წარმოადგენს.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, საჯვარბოსლიდან დასავლეთით წოვა-თუშეთის მიმართულებით მიიწელება ერთი მაგისტრალი. იგი ს. დადიკურთის გავლის შემდეგ ორად იყოფა: ერთი პირდაპირ მიდის, ხოლო მეორე მარჯვნივ უხვევს. სულ ორიოდ კმ-ის გავლით აივლის ნაყაიჩოს აღმართს. საკმარისად ეაკე ზეგანის (ნაყაიჩოს ღელის) გავლით პირიქით-თუშეთის შუა წელისაკენ იღებს მიმართულებას. ის გზა ძალიან დაყუდებულია. ზაგზაგით მიიკლავნება და ჩადის პირიქით-თუშეთის ალაზნის მარჯვენა მხარეს. აქ იგი უერთდება პირიქითის ცენტრალურ მაგისტრალს და მდინარე ალაზნის გადაკვეთით დასავლეთის მიმართულებით ს. ფარსმასთან ორად იყოფა: ერთი და იმავე ხეობის მარჯვენა მხარესა და ალაზნის საპირისპირო მიმართულებით სოფლებს გირევსა და ჭონთიოს გაივლის და მისი ალპური გორით ქერიგოს უღელტეხილისკენ იღებს მიმართულებას. ხოლო მეორე ს. ფარსმას გადაკვეთს, გაივლის სახნავ-სათიბ ადგილებს და საძოვარი ფერდობის გავლით ფარსმის ხორხში გადადის. იქიდან კი საკმარისი სიძნელეების გადალახვის შემდეგ ქაჩუს უღელტეხილზე ადის.

როგორც ითქვა, ქერიგოს უღელტეხილი არც თუ ისე შორსაა საჭინთოოდან. მათ შორის სულ სამი საათის სავალია. იგი ალპური საძოვრებით ჭორთოს გორით ადის სერზე და აქედან ჩრდილო-დასავლეთის კლდოვანი მასივით ხევს გაივლის და ქვიშნარი მეტად ძნელი ბილით უღელტეხილზე ადის. ქერიგოს ზეგანი ეაკე ადგილია.

ეს ადგილი თუშეთ-ჩეჩნეთის საზღვარზე იმყოფება. აქ იწყება ხილდიხაროს ხეობა. იგი კლდოვანი, საკმარისად დაქანებული, დაღმართით გაივლის ქერიგოს ჩრდილოეთ ფერდობს და ქვიანი და ციცაბო ბილით ქერგინის ხორხში ჩადის. იგი ხილდიხაროს შამბნარიანი სახნავ-სათიბი მდელოების გავლით, მდინარე ხილდიხაროს ასკის მარჯვენა მხარეს არგუნის ხეობის შესართავთან, ტყიანი ჰალით ნასოფლარ ბეჩიგში ჩადის. ამ ხეობის მაგისტრალი ოდესღაც სამარხილედაც ყოფილა გამოყენებული, მაგრამ მოსახლეობის ბარში ჩასახლების შემდეგ, უყურადღებობის გამო, დაკარგა თავისი მნიშვნელობა და ამჟამად მხოლოდ ცხენისთვის სავალად თუ გამოდგება.

როგორც ითქვა ნასოფლარი ბეჩიგი მდინარე არგუნის მარჯვენა მხარესაა აქვე არის ს. ცაცახის ნანგრევებიც. აქედან გზა აღმოსავლეთით არგუნის მარჯვენა მხარეს ხეობის ჰალას გაივლის და რამოდენიმე კმ შემდეგ ჩადის ითონხალში. იგი სამანქანე გზას უერთდება და არგუნის ხეობით ბარის ჩეჩნეთისკენ მიემართება.

ს. ჭონთიოდან ხილდიხაროს ხეობის სათავეებამდე ლამის გასათევი ადგილი არ არის. ამ ხეობის მიმართულებით კი სოფლების გაუჟაყრიელების გამო, არსად თავშესაფარი აღარ მოიძებნება. ბუნებრივი ხეებითაც კი ღარიბია ეს ადგილი. არ არის ხიდეები. როგორც ჩანს ოდესღაც მდინარე არგუნისა და ხილდიხაროს არკის შესაერთიდან ახლოს ხიდი იყო, მაგრამ ამჟერად მისი მხოლოდ

ნაგრევის ზოგიერთი ნიშანიღაა შემორჩენილი. ამ ადგილიდან შესაძლებელია იყო მაისტში, მელხისტში, ნევესურეთში, ინგუშეთში და ხილდინხაროს ხეობით თუშეთში მიმავალი კომუნიკაციების საშუალებით მოგზაურობა.

მდინარე არგუნის მარჯვენა მხარეს არის სამანქანო გზა, რომელიც ხეობის ქალის გავლით ითონხალში ჩადის. იქიდან კი ბარის ჩეჩნეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ მიიმართება.

მეორე გზა ქაჩუს გადასასვლელია. ეს მაგისტრალი ს. ლეჩურის გავლით მდინარე სტორის მარცხნივ მიიკლავება*. აბანომდის სამანქანო გზაა, ხოლო აბანოდან ტყიანი მასივის ავლით ადის საჩალმოს ღელეში და ხეობის ხან მარჯვენა და ხან მარცხენა მიმართულებით ჩადის ფიცრის ქალაში. მაგრამ ლეჩუროდან ჩრდილოეთით, სულ ახლოს მას გამოეყოფა ოდინდელი საცხენე არტერი. ეს გზა აყრილი ტყიანი მასივით და დაყუდებული აღმართით გაივლის საბურის გორს და აქედან დიყიანის გავლით ნაქერალაში ადის. ამ ადგილიდან ეს გზა ორი მიმართულებით იღებს გეზს. ერთი შტო, ფურთკალოს გავლით და წყაროანას გზით, ლეკთეაქეში ჩადის და საქმარისად დაყუდებული აღმართით, მელთკუდის გორის გავლით, გომეწრელთ ცერთან ადის. აქედან მიხვეულ-მოხვეული საცხენე გზით ჩადის ორწყალში. მეორე ბილიკი, რომელიც ნაქერალასთან გაჰყეოფა ამ პირველს, იწყება ნაბრძოლით. იგი გაივლის კართიანის ცერს, გაგნის გორის, დიდგვერდის სამცორნოს წვერისა და სამყირინის ხეობის გავლით ჩადის ორწყალში.

ამ საცხენე ბილიკებით მგზავრი გომეწრის ხეობაში გადადის. აქვე ეგრეთ-წოდებული საჩალმის ბილიკი — იწელება. იგი ნაქერლიდან ფურთკალოს, წყაროანის, ლეკთეაქის და მელთკუდის გავლით საჩალმო ცერს გადაჰყვებს და ჟეტის ხორხში გადადის. აქედან კი, ფიცრის ქალის ხეობით, ჩრდილოეთისაკენ იღებს მიმართულებას. იგი, ს. ხისოს გავლითა და ტყიანი ფერდობის გადაკვეთით, ჩადის ს. ქუმელაურთას დასავლეთით. იქედან, გომეწრის ალაზნანზე გადებული პრიმიტიული ხიდის საშუალებით, აივლის ომალოსკენ და ადის ომალოს ზეგანზე. ეს გზა ს. ომალოს საზამთრო ბოსლებსა და თვით ს. ომალოსაც ზეგანზე გადაჰყვებს, ჩრდილოეთით გადადის ვაკე ადგილზე, მეორე უმნიშვნელო აღმართით ტყიან მასივზე აივლის და ე. წ. „ღელე“-ს მიაღებდა. აქედან პირიქით-თუშეთის ს. დართლოს სამხრეთი ტყიანი მასივის გავლით, ჩადის მდ. პირიქითის ალაზნანზე და ალაზნის ხიდის საშუალებით გადის ს. დართლოში. აქედან ეს გზა დასავლეთით მდინარე ალაზნის ქალით გასწევს ს. ფარსმისაკენ. ამ მიმართულებით ხიდი არ არის. მთხრობელთა გადმოცემით მობინადრეთა ზიდან ჩამოსახლებამდე ს. ფარსმის საპირისპიროდ ადგილობრივ მცხოვრებელთა მიერ გაკეთებული იყო ხიდი, რომელიც პირიქითს ნაყაიჩის გზით აერთებდა კომეწართან.

ამ მაგისტრალის საშუალებით მოძრაობა შეეძლო დართლოს, ჩილოს, ფარსმისა და სხვა სოფლების მობინადრეებს.

ს. ფარსმიდან ეს საცხენე მაგისტრალი აღმართით საგინ წყაროს** გაივლის და თუშეთ-ჩეჩნეთის ერთ-ერთი მთავარი უღელტეხილით (რომელიც ქაჩუს გადასასვლელის სახელითაა ცნობილი) ჩადის ჰაჩაროს ხეობაში.

* აღნიშნული მაგისტრალი ყოჯას გზათაც იყო ცნობილი.

** თ. უთურგაიძე, გიულდენშტედტისა და ს. მაკალათაის მოშველეებით საგინას წარმომადგენლობაზე წერს: „ეს რკმევითი სახელიც ნახური წარმოშობის ჩანს, კერძოდ კი უნდა უკავშირ-

აქედან იგი მარცხენა მხარეს ტყიანი ქალით და ქვალორდიანი საცხენე ბილიკით ჩადის ს. კიესალში*.

ფარსმიდან აღნიშნულ სოფლამდე ცხენით თითქმის 10 საათია საჭირო. ამ მიმართულებით მგზავრს ღამის გათევის საშუალება არ გააჩნია. არ არის ბუნებრივი ეხები და სხვ.

ეს აღგილი ბუნებრივი მონაცემებით მდიდარია. სახნავი, სათიბი, წყალი და ტყე უხვადაა. იგი მწყემსების საზაფხულო სადგომად არის გამოყენებული; ამ ხეობაში ხიდი არ შეიმჩნევა თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ს. შაროს ძალზე პრიმიტიული ტექნიკით აშენებულ ხიდს.

ეს გზა აღმოსავლეთით ხევის მარცხენა მხარეს მიიმართება, საიდანაც ს. ქვბასოსთან ორად იტოტვება. ერთი პირდაპირ შარო არგუნით ითოხნალისკენ გადის, ხოლო მეორე ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ იღებს მიმართულებას.

მესამე გზა, რომლის საშუალებითაც ინგუშეთის მთიანეთი უკავშირდებოდა ხევსურეთ-თუშეთს, საცხენე მაგისტრალია, რომელიც იწყება ჯაირახის ხეობით (ანდა ალკუნისა) და მუჟიჩის აუზით**, გამოდის ასის ხეობაში და აქედან ორი მიმართულებით იყოფა — ერთი მიდის ხევსურეთისაკენ, ხოლო მეორე მიემართება აღმოსავლეთით, გაივლის ინგუშეთის სოფ. წორს და მითხოს გადასასვლელით ჩადის მდ. მეშის ხეობაში. აქედან ერთი ბილიკი აღმოსავლეთით ითოხნალისაკენ იღებს მიმართულებას, ხოლო მეორე ჭარეგოს მასივით გადმოდის ანატორიის ძეგლებთან, საიდანაც ანდაქის ხეობით გადადის ბორბალოს უღელტეხილზე, ჩადის საყორნის მიმართულებით და უერთდება ალაზნისთავიდან მომავალ საცხენე გზას, საიდანაც წიფლოვანის ხეობის გავლით ადის მასარის ხორხში, შემდეგ საწოლის ხორხით რეინის მთას გადადის და ჩადის საქისტოს მთის ზეგანზე, გაივლის საქისტოს ტბის აღმოსავლეთით წოვა-თუშეთის საზაფხულო საცხოვრებელ სოფ. ტბათანაში, ჩავა სოფ. ჭაჭალტაფაში, საიდანაც წინაგორის საქმარისად დაყუდებული ტყიანი მასივის გავლათ მიემართება ისტორიული პანკისის ხეობაში, იქიდან კი — კეხეთის ბარში.

ქერიგოს უღელტეხილების საშუალებით ჩრდილოეთის მეკობრეები მრავალგზის შემოსევებს აწყობდნენ.

დებოდეს ბატურ — საგ-ს, „ირემი“, რომლის ჩეჩნურ-ინგუშური შესატყვისი არის საი, ე. ი. საგე. საგი ეტიმოლოგიურად უდრის ქართულ „ირემას“ (იხ. თ. უთურგაიძე, დასახ. ნაშ. გვ. 88).

წარმოდგენილი ვარიანტი დასაბუთებულად არ მიგვაჩნია. რადგან ქართული ტრადიციით „საგინა“ მამაკაცის სახელია. მაგ., ვ. ბაგრატიონის და გ. თუმანიშვილის მიერ მოცემულ მასალაში საგინაშვილების მთელი გვარებია წარმოდგენილი: საგინაშვილი პაპუნა, საგინაშვილ პაატა, საგინაშვილი ბეჟანი, საგინაშვილი ღურმიშხანი და სხვ. მრ. (იხ. ვ. ბაგრატიონი გ. თუმანიშვილი ი., გვ. 150—151), და მეორე ჩეჩნურ-ინგუშური ანთროპონიმებისათვის აღნიშნული სახითის სახელების წარმოება უცხოა. (იხ. ა. შავხელიშვილი, დასახ. რკ.) დაბოლოს სიტყვა „საგი“ ეტიმოლოგიურად არ უდრის ქართულ „ირემას“, რადგან გასაჩვენებელია „საი“-ს ცნებიდან, როგორ მიიღება „საგი“, რადგან ეს უქანასკნელი სულ სხვა მნიშვნელობისაა. კერძოდ, ჩეჩნურ-ინგუშურად „კაცის“ აღმნიშვნელია და წოვა-თუშეთად არავითარ მნიშვნელობა არ გააჩნია (ა. შავხელიშვილი, დასახ. რკ.).

* თ. უთურგაიძის ცნობით, შარო არღუნისა და ჩანთი არღუნის ხეობებში იყო შემდეგი სოფლები: კესელო, ცკალო, ტერელო, უშკალო (იხ. თ. უთურგაიძე, დასახ. ნაშ. გვ. 92). ჩეჩნურში ეს ტოპონიმები შემდეგნაირად გამოითქმის: „კესალ“, „ტიერ“, „უშკეელ“, „წიქეელ“ (იხ. ა. შავხელიშვილი, დასახ. რკ., გვ. 3).

** მოცემული გზის შედარებით ნათლად წარმოდგენის მიზნით იგი აღწერილია ჩრდილოეთიდან სამხრეთის მიმართულებით. ე. ი. ინგუშეთის მთიანეთიდან პანკისის ხეობამდე.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საქართველოს ისტორიული მთიანეთისა და ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ურთიერთდამაკავშირებელი გზა-ბილიკები ორ ჯგუფად იყოფა — არის მთავარი (სატრანსპორტო დანიშნულების) და მეორეხარისხოვანი გზა-ბილიკები. ეს უკანასკნელი პირიქით-თუშეთის სხვადასხვა პუნქტიდან უერთდებიან ჩეჩნეთის მთიან ზოლს. სავსეა ეთნოგრაფიული მონაცემებით დასტურდება, რომ აღნიშნული გზების მნიშვნელობა განისაზღვრება შედარებით ვიწრო დანიშნულებით. ამ გზებით თუშეთიდან ქისტეთში სანადიროდ გადადიოდნენ, გადაჰყავდათ წვრილფეხა საქონელი. საცალფეხო ბილიკები მოკლებულია ყოველგვარ მოვლას და, ცხადია ხანდახან გამოდიან მწყობრიდან, მაგრამ ამ არტერიებს ისტორიის გარკვეულ მონაკვეთში მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. XIX საუკუნის პირველ და მეორე ნახევარში ამ ბილიკებით სარგებლობდნენ მთიელი აბორიგენები.

წარმოდგენილი გადასასვლელი არტერიების მიმართულებით მგზავრობის დროს აუცილებელია აღპურ ზონაში მოქცეული შესაფერისი ჩასაცმელი და სურსათი.

როგორც ირკვევა, საქართველოს ცენტრალური მთიანეთისა და ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ურთიერთობის საქმეში უაღრესად დიდი მნიშვნელობისაა ის გზა-ბილიკები, რომლის საშუალებით კავკასიის ცენტრალური მთაგრეხილის ჩრდილოეთით მობინადრე გენაზები ამიერკავკასიის ქართველ მთიელებთან კავშირს აყარებდნენ. ამ გზებით გრცელდებოდა ქართული კულტურა, ხორციელდებოდა სხვადასხვა სახით ურთიერთობები. რაც ამ ორი კუთხის მობინადრეთა კეთილმეზობლობაზე მიუთითებს.

ამრიგად, ზემოთ წარმოდგენილი გზა-ბილიკები, რომლებიც საქართველოს მთიანეთსა და ჩეჩნეთ-ინგუშეთის მთიანეთს შორის გადიოდა, გარკვეული ეკონომიური, კულტურული და პოლიტიკური მნიშვნელობით ხასიათდება.

კობა ხარაძე

თრიალეთის ძველი ქართული ტოპონიმები

ადგილთა სახელწოდებანი დიდი ხანია შესწავლის ფართო ინტერესს იწვევს. ამჟამად საქართველოში წარმოებს მათი მრავალმხრივი შესწავლა. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ძველი ქართული ტოპონიმების გამოკვლევა, რადგან მათი დიდი ნაწილი დღეს ოფიციალურად არ იხმარება ან თუ გვხვდება, განსხვავებული ფორმით. ძველი ტოპონიმების ყოველმხრივ შესწავლა შეუქმნობს ისტორიის მრავალ საკითხს. გარდა ამისა, ბევრი ძველი ტოპონიმის სწორი ფორმის დადგენა საშუალებას გვაძლევს აგრეთვე მართებულად ავსხნათ თანამედროვე სახელწოდებათა ეტიმოლოგია.

საქართველოს ზოგ მხარეში, განსაკუთრებით კი მის სამხრეთ ნაწილში (მესხეთი, ჭავჭავეთი, თრიალეთი, ქვემო ქართლი), ძველი ტოპონიმების დიდი ნაწილი შეცვლილი ან გაუქმებულია. რაც გამოწვეულია ძირითადად წარსულში მტერთა შემოსევებით და მკვიდრი მოსახლეობის განადგურებით ან გადასახლებით, ხოლო მათ ნაცვლად უცხო ტომების ჩასახლებით.

ჩვენს მიზანს ამჯერად შეადგენს თრიალეთის (ახლანდელი წალკის რაიონი)¹ ძველი ქართული ტოპონიმების ლოკალიზაცია და მათი ეტიმოლოგიური ახსნა. ამ მიზნით გამოვიყენეთ ლიტერატურული და ისტორიული წყაროები, ძველი სიგელ-გუჯრები, ვასტანგ VI-ის დასტურლამალი, ვახუშტის გეოგრაფია და რუკები, ძველი კარტოგრაფიული ნაშრომები და სხვ. ასეთნაირად შევაგროვეთ თრიალეთის 120-ზე მეტი ტოპონიმი. ამ რაიონის ტოპონიმებს შეეხო ლ. მელიქსეთ-ბეგი² და ს. ყაუხჩიშვილი³ (ლ. მელიქსეთ-ბეგმა 24 პუნქტს შეუფარდა თანამედროვე მდებარეობა, ხოლო ს. ყაუხჩიშვილმა ბერძნების დასახლებასთან დაკავშირებით არსებული ძველი საბუთების მიხედვით 16 პუნქტის შესატყვისი ჩამოთვალა). აღნიშნულ ავტორთა მიერ ჩამოთვლილ ტოპონიმთა შეპირისპირებისას ზოგიერთი პუნქტის ადგილმდებარეობა არ დაემთხვა. წალკის რაიონზე თავისი აზრი გამოთქვა ნ. ბერძენიშვილმა⁴. წალკის რაიონის საშუალო სკოლის მასწავლებელმა ი. კორელოვმა პირველი ორი ავტორის შრომების საფუძველზე ეს სახელწოდებანი გაიმეორა, მაგრამ ტოპონიმთა თარგმანში მრავალი შეცდომა

¹ ამ შეზღუდვაში თრიალეთს ვიწრო გაგებით ვხმარობთ.

² ლ. მელიქსეთ-ბეგი, თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტოპონიმების შესწავლისათვის, „მარქსისტული ენაიმეცნიერებისათვის“, ტფ., 1934, გვ. 27—44.

³ ს. ყაუხჩიშვილი, ბერძნების დასახლების ისტორია საქართველოში, ქუთაისის პენსიტუტის შრომები, ტ. IV, 1942, გვ. 219—239.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 29—39.

დაუშვა (ფარება — პარახეთი, გველფარება — კულპარება, არწივანი — არცივანი. მერეყანა — მერეყანი, მეთრეყანა — მეტრეყანი და სხვ.)⁵.

თრიალეთის ძველი ქართული ტოპონიმების ლოკალიზაციის ერთ-ერთ ძირითად წყაროდ ვახუშტის რუკები და გეოგრაფია ჩაითვლება (თანამედროვე რუკებთან მათი შეპირისპირებისა და ადგილზე შემოწმების შემდეგ). საერთოდ კი, დასახლებული პუნქტების განლაგება წალკაში დღესაც ისევეა, როგორც ეს თრიალეთის ძველ რუკებზეა მოცემული. ლოკალიზაციაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ეკლესია-ნაგებობებს, რომელთა დიდი ნაწილი ზუსტად მიგვანიშნებს წარსული სოფლების მდებარეობას. რუკების მიხედვით დადგენილი ბევრი ტოპონიმი ლიტერატურულ წყაროებში მოხსენიებული სახელწოდებების გაგნებაში დაგვეხმარა.

ჩვენ მიერ შეგროვილი მასალა, თრიალეთის ძველი ქართული ტოპონიმები (იხ. სქემა), მრავალმხრივია საინტერესო. რაიონის ისტორიული წარსულის მოკლე მიმოხილვასთან ერთად ჩვენ განვიხილავთ ამ სახელწოდებათა წარმოშობასა და მათ ადგილმდებარეობას.

სახელწოდება „თრიალეთი“ მოხსენიებული აქვს ჯერ კიდევ პლინიუს სეკუნდუსს⁶, ასევე VII საუკუნის სომეხ ანონიმ გეოგრაფს⁷, ხოლო შემდგომში იგი ქართველ მემატიანეთა წყაროებშიც გვხვდება. ვახუშტი ბაგრატიონი დაწვრილებით განსაზღვრავს თრიალეთის საზღვრებს, რომელიც დღეს შემდეგი სახით წარმოგვიდგება: სამხრეთი ხაზი გომარეთის პლატოს ჩრდილო კიდეზე გადის. აღმოსავლეთით კლდეკარის და ბედენის მთიდან სოფელ კლდეისის დასავლეთით, მდ. ქციაშდეს; ჩრდილოეთიდან კლდეკარისა და არჯევანის მთებზე გასწვრივ ანუ თრიალეთის ქედის თხემი, ხოლო დასავლეთიდან ტაბისყურის, ფარავნისა და სამსარის გამკვეთი ხაზები. ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით მთლიანად მოიცავს დღევანდელ წალკის რაიონს და ნაწილობრივ გადადის ყველა მოსაზღვრე ადმინისტრაციული რაიონების ტერიტორიაზე.

თრიალეთი აღმოსავლეთ საქართველოს გული იყო, კლდეკარი კი მისი გასაღები. აქ გადიოდა უმნიშვნელოვანესი ჭაზები შიდა ქართლში: ძამის, ტანის და თეძმის ხეობებით. კიდევ მრავალი გზა აკავშირებდა ძველ თრიალეთს საქართველოს სხვადასხვა რაიონებთან. ამ გზათა გათვალისწინებით აშკარა ხდება ეკონომიური და პოლიტიკური მნიშვნელობა, რომელიც მაშინდელ თრიალეთს ჰქონდა. სწორედ ეს იყო ერთ-ერთი მიზეზი ამ მხარის სშირი აოხრებისა⁸.

თრიალეთში, შედარებით მცირე ტერიტორიაზე, თავმოყრილია მატერიალური კულტურის მრავალი ნაშთი, როგორც ადრინდელი, ისე მოგვიანო ეპოქებისა. აქ ნაპოვნია ძველი წელთაღრიცხვით II ათასწლეულის შუა ხანების არქეოლოგიური ძეგლები, რომლებიც ხელოვნების შესანიშნავ ქმნილებებს წარმოადგენენ. თრიალეთთან არის დაკავშირებული ჩვენი წარსულის მრავალი მოვლენა და ბევრი ცნობილ სახელი.

⁵ ი. კორელოვი, თრიალეთის ტოპონიმების ზოგიერთი განმარტებისათვის, ჟურნალი „ისტორია, საზოგადოებათმცოდნეობა, გეოგრაფია სკოლაში“, 1963, № 1, გვ. 69—74.

⁶ Naturalis Historia 26, Латышев, известия древних писателей о Скифии и Кавказа, II, გვ. 178.

⁷ Армянская география VII века, издал К. П. Патканов, СПб., 1877, გვ. 40.

⁸ ე. ხარაძე, ადვადგინოთ ისტორიული სახელები, გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1971, № 35 (1776).

ტრაგიკული იყო საქართველოს ამ კუთხის ისტორიული იდბალი. არაბებისა და მონღოლების, ოსმალებისა და ყიზილბაშების პირველი დარტყმები, როგორც ფარაბოსი, მჭიდროდ დასახლებულ თრიალეთს ხედებოდა. XVIII საუკუნის დასასრულს თრიალეთი თითქმის უკაცრიელი გახდა. წარსულის მოწმეებად ჩანდნენ ნასახლარ-ნასოფლარები, ამაყად მდგარი დიდებული ნაშენი საყდრებითა და ციხეებით. ამიტომ, დროთა განმავლობაში დავიწყებას მიეცა აქ არსებული ქართული ტოპონიმები.

მოსკოვის სამხედრო ისტორიულ არქივში აღმოჩნდა თრიალეთის ტოპოგრაფიული რუკა, რომელიც 1805 წელსაა შედგენილი⁹. რუკაზე მხოლოდ რამდენიმე პუნქტია აღნიშნული, რაც იმაზე მიგვითითებს, რომ ამ დროისათვის ეს მხარე მნიშვნელოვნად ყოფილა განადგურებული. თვით მაშინდელი ცენტრი — წალკა დანგრეული ჩანს რუკის მიხედვით. ასევე დანგრეული სოფელი ყოფილა რეხა. რუკაზე უკვე აღარაა მოცემული ისეთი ცნობილი პუნქტები, როგორებიც იყო: ბეშქენაშენი, აბანო, ცრიცი, კოხაჯი, სამეხრეო და სხვ. ტოპოგრაფიული რუკა, რომელიც მთელი სიზუსტითაა შესრულებული და დატანილია ყველა გეოგრაფიული ადგილი, მასზე მხოლოდ 12-მდე პუნქტია დატანილი (მათ შორის დანგრეული სოფლები). რუკის ზომა 105×127 სმ კი გაცილებით მეტის შესაძლებლობას იძლეოდა. ამავე დროს დასახლებული პუნქტების ზოგი წარწერაც დამახინჯებული ჩანს, რომელთა ტრანსკრიპცია არცერთ სხვა წყაროში არ დასტურდება. ასეთებია, ჩუელი(?) ახლანდელი ჭინისის ადგილზე: აბლოდაი. ენდა იყოს ავლადის დამახინჯებული ფორმა და სხვ.

1829 წელს რუსეთსა და თურქეთს შორის დაიდო საზავო ხელშეკრულება. რომლითაც დასრულდა 1828-1829 წწ. ომი. ამ ხელშეკრულების ძალით რუსეთმა დატოვა ერზერუმის ვილაიეთში ომის დროს დაკავებული ადგილები. ადგილობრივი მოსახლეობა (ბერძნები, სომხები) რუსის ჯარში მსახურობდა და მათი იქ დარჩენა აღარ შეიძლებოდა. აღიძრა საკითხი მათი რუსეთში გადმოსახლების შესახებ. პირველი ნაკადი სწორედ თრიალეთის გაუქცეულებულ მხარეში გამოემართა¹⁰.

ერზერუმის ვილაიეთიდან გადმოსახლებულმა მოსახლეობამ თან მოიტანა თურქული ტოპონიმები და თრიალეთში გაავრცელა ისე. როგორც ეს ერზერუმის ვილაიეთში იყო. მათ სხვაგვარად არც შეეძლოთ მოქცეულიყვნენ, რადგან მათთვის ადგილობრივი სახელები უცნობი იყო. თუ ერზერუმის ვილაიეთის იმდროინდელ რუკებს თვალს გადავავლებთ, დავინახავთ თითქმის ყველა იმ სახელწოდებას, რომლებიც დღეს წალკის რაიონის ტერიტორიაზეა გავრცელებული.

გასული საუკუნის მიწურულს ზ. გულისაშვილი გულისტივილით წერდა გაზეთ „ივერიაში“: „წარსულა დრო და თან წაუღია დიდება ამ მხარისა, მხოლოდ აქაურ მდინარეთა ლურჯი ტალღები, რომელნიც ჭაფდება ხრამების უფსკრულებში უშველებელ ლოდებზედ, შეჰმღერაიან წარსულის ამბავს ზემოდგან გადმომყურე დახავსებულ ციხე-გალავნებს, ეკლესია-კოშკებს!.. უგდე ყური შმაგთა ტალღათა სიმღერას და მერე მიგერულება იდუმალის ფიქრებით საესეს!.. აქ ხანაღჯვარი, აქ მონავერი, აქ ორმოშენი და სხვა მრავალი... ეს მხარე

⁹ Топографическая карта части Триалети. 1805, ИГВИА, В.А., № 19464.

¹⁰ ს. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშ., გვ. 222.

აქვე მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული ქართველებით, როგორც ეხლა კახეთი და ქართლია...¹¹

თრიალეთის ძველი მოსახლეობის განადგურების შედეგად ძველი ქართული ტოპონიმების დადგენა გაძნელებულია. მის შესახებ არ არსებობს არავითარი გადმოცემა, ლეგენდა ან თქმულება. შემორჩენილია ზეპირსიტყვიერების ერთი ნიმუში. რომელიც 1900 წელს გაზეთმა „ივერიამ“ დაბეჭდა:

თავს რეხავ, ბოლოს ეძანო,
შუაში ბეშქენაშენო,
თუ მტერმან ასე გვირია,
სახლი როდის ავაშენო;
გინდა სახლი ავიშენო,
შიგ როდის-ლა მოვისვენო?¹²

აღნიშნული ლექსი ზოგადად მიგვანიშნებს ლიტერატურულ წყაროებში ცნობილ სამ დასახლებულ პუნქტზე. „თავს რეხავ“ — რეხა სოფელი იყო ძველ თრიალეთში, ვახუშტის რუკაზე ორი რეხაა მოცემული და იგი მართლაც წალკის რაიონის თავშია, ე. ი. მის ყველაზე ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში. ეძანო დღევანდელ რაიონულ ცენტრს შეესაბამება, ე. ი. რეხას მოპირდაპირედ სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილშია მოთავსებული. რაც შეეხება მესამე პუნქტს, იგარეხასა და ეძანს შუა არ მდებარეობს. მაგრამ ბეშქენაშენი აქ რითმის მიხედვით ჩანს დასახლებული.

აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ „აბიბოს ნეკრესელის ცხოვრებაში“¹³ მოხსენიებული რეხა სწორედ თრიალეთის რეხა უნდა იყოს და არა შიდა ქართლისა. ამის სასარგებლოდ მეტყველებს ყველა რეალია და ტოპონიმია. ამასვე მხარს უჭერენ ლ. მელიქსეთ-ბეგი¹⁴ და ს. ჯანაშია¹⁵. რეხა წარმოადგენდა საზაფხულო რეზიდენციას ამირსპასალარისათვის. ამავე დროს, აბიბოს მონასტერი და საპიტიახშო, რომლებიც რეხასთან ახლოს მდებარეობენ, ერთხელ კიდევ ამტკიცებს ამ ადგილის თრიალეთში არსებობას; ვახუშტის თხზულებით და რუკებით. აბიბოს მონასტერი რეხას აღმოსავლეთ კლდეშია ანუ ახლანდელი ავრანლოს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, სადაც დღესაც შემორჩენილია კლდეში გამოკვეთილი გამოქვაბულთა კომპლექსი ეკლესიებით. საპიტიახშო ამავე რუკაზე რეხას სამხრეთ-აღმოსავლეთითაა ე. ი. დღევანდელი ზაბიდახჩას (სოფ. ყიზილქილისას საზაფხულო საძოვრები) ადგილზე.

ლ. მელიქსეთ-ბეგის მიხედვით რეხა || რეხი იმ სახელწოდებათა ჯგუფს მიეკუთვნება, რომლებიც წარმოებულია მრავლობითი რიცხვის მაჩვენებელ „ხ“-ს საშუალებით, როგორიცაა. მაგალითად. „კოლხ“, „ტაოხ“, „ჯაფახ“. „ჰენიოს“ და სხვ.

თრიალეთი დაქსელილია მდინარე ქციას ზემო ნაწილის შენაკადებით. რომელთა სანაპიროებზე დასახლებული პუნქტებია განლაგებული. ვახუშტის რუკებისა და აღწერილობის შედარება, ადგილზე შემოწმება და თანამედროვე რუკებთან მათი შედარება გვიჩვენებს, რომ მდინარე ქციას მარცხენა შემდინარე

¹¹ ზ. გულისაშვილი. თრიალეთი. ვაზ. „ივერია“, 1898, № 220.

¹² ვაზ. „ივერია“. 1900, № 41.

¹³ ს. კაკაბაძე. ასურელ მამათა არქიტექტები. ტფ., 1928, გვ. 35—38.

¹⁴ ლ. მელიქსეთ-ბეგი. დასახ. ნაშრ., გვ. 35—38.

¹⁵ ს. ჯანაშია, შრომები I, 1952, გვ. 294—297.

„ბეშქენაშენის ხევი“ შეესაბამება თანამედროვე „ბეშტაშ-ჩაის“; ხოლო მის აუზში განლაგებული დასახლებული პუნქტები თანმიმდევრობით, თანამედროვე სოფლების შესატყვისებს წარმოადგენენ. მდინარის მკვეთრი მოხვევის ორივე ნაპირზე განლაგებული „ბეშქენაშენი“ ორ პუნქტად იყოფოდა. ამჟამად ისინი გაერთიანებულია და იწოდება „ბეშტაშ“-ად. გარდა ვახუშტის შრომებისა, „ბეშქენაშენი“ მოხსენიებულია 1392, 1697 წლებისა და XVII საუკუნის ისტორიულ საბუთებში¹⁶ და სხვ.

სახელწოდება „ბეშქენაშენი“ წარმომდგარია ადამიანის სახელის „ბეშქენ“-ის და მის მიერ აშენებული სოფლისაგან ე. ი. ბეშქენის ნაშენი. ზოგიერთ მკვლევარს სოფლის დღევანდელი სახელწოდება — „ბეშტაშენი“ ძველის დამახინჯებულ ფორმად მიაჩნია¹⁷. ჩვენი შეხედულებით, ეს სწორი არ უნდა იყოს. რადგან მოსახლეობა, რომელიც ერზერუმის ვილაიეთიდან გადმოსახლდა, იქ არსებული სოფლის სახელწოდებებს გაავრცელებდა თრიალეთში და დაარქმევდა არა „ბეშტაშენს“, არამედ „ბეშტაშ“ (ასეც იხმარებოდა და იხმარება ეს სახელი ადგილობრივ მოსახლეობაში) — რაც თურქულად „ხუთ კლდეს“, „ხუთ ქვას“ ნიშნავს¹⁸.

ზემო ნაწილში ბეშქენაშენის ხევი ორი ტოტისაგან შედგება, რომელთა შეერთების ადგილას ნაჩვენებია სოფელი კ ნ ო ლ ე. ამ ადგილს დღევანდელი სოფელი თეჯისი ეფარდება. მდინარის ზემო ნაწილში დანარჩენი სოფლები ამჟამად ნასოფლარებს წარმოადგენენ.

ვახუშტი თავის ნაშრომში აღნიშნავს: „... ეძანს ზეით ერთვის ქციას ბეშქენაშენის ხევი ჩრდილოდამ“¹⁹. რადგან ვიცით ბეშქენაშენის ხევის შესართავი, მის ქვემოთ ანუ მდინარე ქციას მიმართულებით მდებარეობდა „ეძანი“. აღნიშნულ ადგილს დღევანდელი რაიონული ცენტრი წალკა ეფარდება (ყოფილ ბარმაქსიზი). რომ ეს ასეა, ამას გვიდასტურებს კიდევ ერთი ამონაწერი: „ეძანს ქვევით და ახალქალაქს ზევით გარდმოდის ქცია მაღალს კლდიდან, ვითარცა ლარიდან“²⁰. იქ, სადაც მდინარე ღრმა კანიონში ვარდება, მის კიდეებში მდებარეობდა ძველი ეძანი და ახალქალაქი. მათი გაიგივება წალკასა და ტაშბაშთან არავითარ ეჭვს არ იწვევს. ეძანი მოხსენიებულია აგრეთვე 1392, 1559, 1651 და 1687 წლების ისტორიულ საბუთებში²¹; ეძანის დამახინჯებული სახე (ვედზანი) მოხსენიებული აქვს მოგზაურ გიულდენშტედტს²². ახალქალაქი აღნიშნულია 1743 წლის²³, 1838 წლის რუკაზე²⁴, აგრეთვე 1392 წლის მცხეთის საეკლესიო

16 მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, წიგნი I, თბ., 1964, გვ. 41.

17 ს. ყ ა უ ხ ზ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 229; ი. კ ო რ ე ლ ო ვ ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 70.

18 Турецко-русский словарь, составил Д. А. Магазаник, М., 1931, гв. 131, 1005.

19 ე ა ხ უ შ ტ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

20 იქვე.

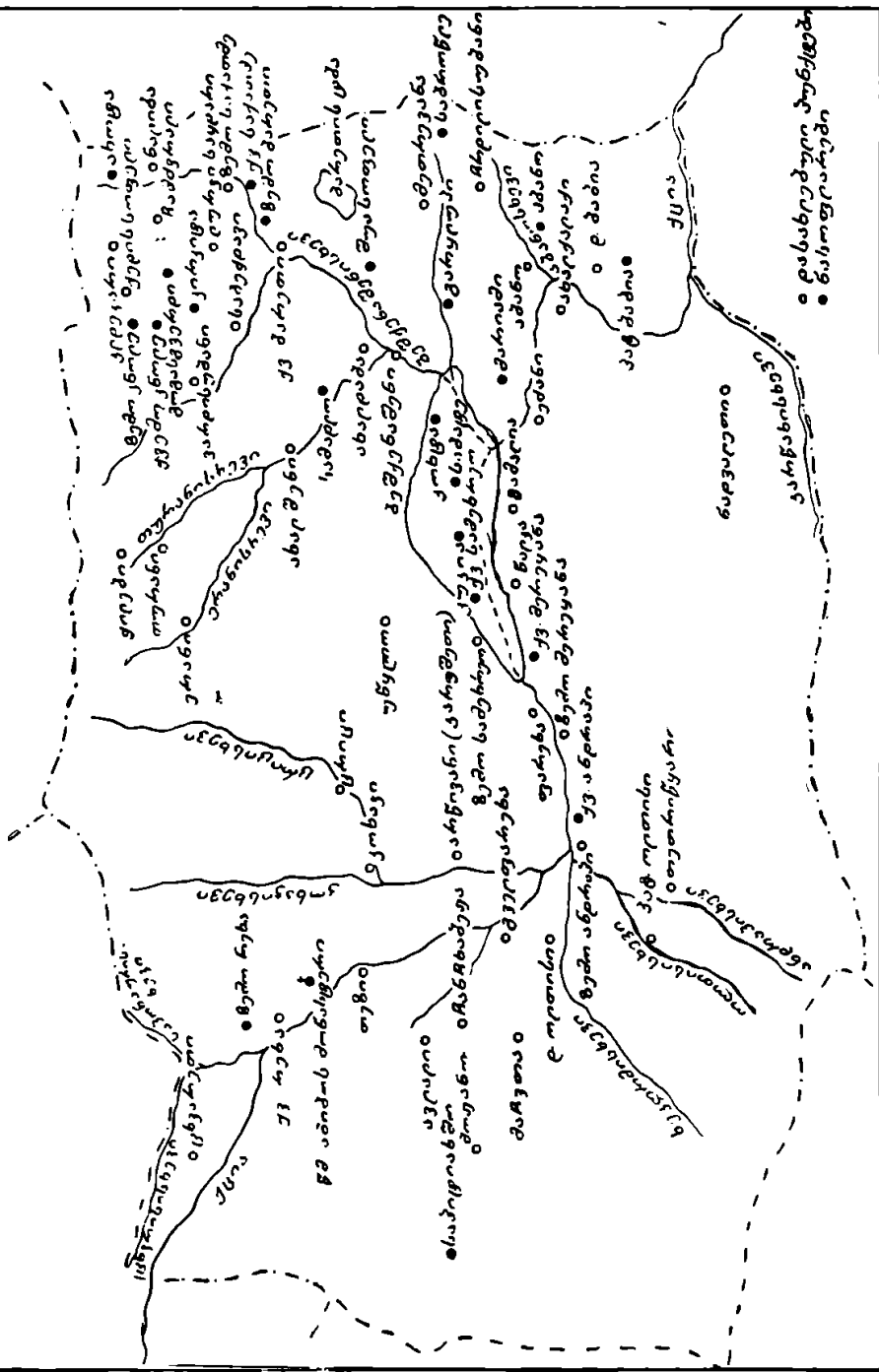
21 მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, გვ. 83.

22 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 239.

23 Политико-административная карта Кавказа, М., 1743.

24 Сборный лист подробной карты Кавказского края, 1838.

ქალაქი ღაზიანი ადგილები და მდინარეები

• გასახლებული პუნქტები
• ნათესავი

მამულების სიაში²⁵, 1689—90 წლების წყალობის წიგნში²⁶, 1676 და 1683 წლების საბუთებში²⁷ და სხვ.

ბეშქენაშენის ხევის აღმოსავლეთით ძველ რუკებზე აღნიშნულია ბარეთის ტბა. რომლის შესახებ ვახუშტი წერს: „აღმოსავლეთით ბეშქენაშენისა არს ტბა ბარეთისა“²⁸. რაიონში მხოლოდ ერთადერთი მოზრდილი ტბაა და იგი ამჟამად ბაშკოის ტბის სახელითაა ცნობილი. ტბის ჩრდილო-დასავლეთით აღნიშნულია სოფელი ბარეთი, რომელიც დღევანდელ ბაშკოვს შეეფარდება, ხოლო ტბასა და ბეშქენაშენს შორის მოთავსებული შუა სოფელი ამჟამად ნასოფლარია.

ვახუშტის აღწერილობისა და რუკის შედარება თანამედროვე რუკებთან გვიჩვენებს, რომ ერან-თურანის ხევის სახელით ჩვენი გეოგრაფი აღნიშნავს თანამედროვე რუკებზე აღნიშნულ „ქიარაკ-სუს“ (ბეშტაშენ-ჩაის მარჯვენა შემდინარე), რომლის სათავეები არჩევანის მთის ძირთან მდებარეობს. ხოლო შესართავი ვახუშტის რუკაზე არასწორადაა მოცემული, რადგან მდინარე ქციას ამ მონაკვეთზე არავითარი მდინარე არ უერთდება და ადგილი ერთიანი სერიითაა გადაღობილი. სინამდვილეში, ეს მდინარე ბეშქენაშენის წყალს უერთდება, რაც ადგილზე შემოწმებითაც დადასტურდა.

ვახუშტით, ამ მდინარის აუზში ნაჩვენებია სოფლები: ერანი, თურანი და ჭიტები (ჭილები). მის რუკაზე მდ. ერან-თურანის ხევი თავის შუა ნაწილში ორად იტოლება, ასე რომ იგი შედგენილია ორი (ერანისა და თურანის) მდინარისაგან, რაც ეთანხმება თანამედროვე რუკებს (ხუთვერსიან რუკებზე შეცდომით იგი „Уран-Гуран“-ით არის აღნიშნული). მდინარის შესართავი კი, როგორც აღნიშნეთ, შეცდომითაა მოცემული, რაც აგეგმვის გარეშე უნდა იყოს დატანილი.

მდინარე ქციას აყობებით, მის მარცხენა შემდინარედ აგრეთვე აღნიშნულია კოხაჯ-ცრიცის ხევი. ეს მდინარე ახლანდელ გუმბათ-აშყალას წყალს შეეფარდება. მათი შეერთების ადგილზე მოცემულია კოხაჯი, რაც თანამედროვე გუმბათს ეფარდება. ამ ტოპონიმის ლოკალიზაციაში გვეხმარება აგრეთვე 1832 წლის საბუთი, რომელიც ს. ყაუხჩიშვილს²⁹ მოჰყავს, სადაც კოხაჯი გუმბათის პარალელური ძველი სახელია. ლ. მელიქსეთ-ბეგი³⁰ კი, თანამედროვე, გუმბათს — ძველი არწივანისა და გველფარეხას ადგილზე გულისხმობდა, რაც არასწორია, რადგან ისინი მდინარე ქციას ნაპირზეა ნაჩვენები, ხოლო გუმბათი ქციას სანაპიროდან საკმაო მანძილითაა დაშორებული და მდებარეობს მის მარცხენა შენაკადზე. არწივანი კი დღევანდელ ჯინისს შეეფარდება. აქვე, ცრიცის ხევის აყობებით ნაჩვენებია სოფელი ცრიცი, რომელიც ახლანდელ აშყალას შეესაბამება. ამ პუნქტის ლოკალიზაციაც ლ. მელიქსეთ-ბეგს შეცდომით აქვს მოცემული. მას აშყალას მდებარეობა ძველ ფარეხასთან ჰგონია³¹, რადგან ეს უკანასკნელი მდინარე ქციას სანაპიროზე იყო, ხოლო ცრიცი დაშორებულია ქციას სანაპიროდან, ამიტომ მათი გაიგივება შეუძლებელია. სინამდვილეში,

25 თ. ჟორდანიას, ქრონიკები II, გვ. 196.

26 ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, თბ., 1955, გვ. 345.

27 მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმისათვის წ. I, გვ. 31; საქართველოს სიძველენი I, ტფ. 1902, გვ. 117; საქართველოს სიძველენი II, ტფ., 1910, გვ. 104.

28 ვახუშტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

29 ს. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 231.

30 ლ. მელიქსეთ-ბეგი, დასახ. ნაშრ., გვ. 34.

31 იქვე.

ფარება ქციას ნაპირზე მდებარე „ღარაქოის“ ეთანაბრება, ხოლო მის აღმოსავლეთით მდებარე სოფელი სამეხრეო — თანამედროვე წინწყაროს. ეს დასტურდება 1832 წლის საბუთითაც³².

ვახუშტის გეოგრაფიული თხზულების სამივე (ბროსეს, ჯანაშვილისა და ლომოურ-ბერძენიშვილის) გამოცემაში ვკითხულობთ: „... მას ზემორ (აბიზოს ნეკრესელის მონასტერი — კ. ხ.), საპონაურისა და ცხერისის ხევი გამოსდის თორის მთას, მიერთვის ქციას. თეზის ხრამსა შინა, პირისპირ კოხაჯის-ხევის. ქვემორ სამხრიდან ერთვის ქციას ავლაღის-ხევი, გამოსდის ხევ-ღრმის ხრამსა“³³. ჩვენი აზრით, მოტანილ ციტატაში წერტილი თავის ადგილას არ ზის, რადგანაც სიტყვები „პირისპირ კოხაჯის-ხევისა“ არ შეიძლება საპონაურ-ცხერისის ხევის ეხებოდეს (ორივე მდინარე ქციას მარცხენა შემდინარეებია, ამიტომ მათი შესართავეები ერთმანეთის პირისპირ შეუძლებელია იყოს). წერტილი რომ მართებულ ადგილას გადავიტანოთ, მივიღებთ: „... მას ზემორ, საპონაურისა და ცხერისის ხევი გამოსდის თორის მთას, მოერთვის ქციას, თეზის ხრამსა შინა. პირისპირ კოხაჯის ხევისა ქვემორ, სამხრიდან ერთვის ქციას ავლაღისხევი...“ მართლაც ვახუშტის რუკაზე კოხაჯის ხევისა და ავლაღის ხევის შესართავეები ერთმანეთის პირდაპირაა ნაჩვენები ისე, რომ ავლაღის ხევის შესართავი ქციას ღინების მიხედვით შედარებით ქვემოთ მდებარეობს.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“³⁴ მოხსენიებული, თრიალეთში მდებარე ადგილი „მყინვარი გინა იწრონი“, სადაც მეფე გიორგი გარდაიცვალა, შეიძლება ვახუშტის „ციეს ანუ მყინვარს“ შეესაბამებოდეს. ეს ადგილი კი მდინარე ხევღრმის (ახლანდელი ჟამინ-ჩაი) სათავეში მდებარეობდა.

მდინარე ქციას მარჯვნიდან ერთვოდა ანდრაპ-ოლთისის ხევი, რაც თანამედროვე აიაზმა-ნარდევანის წყალს შეეფარდება. მის შესართავთან ვახუშტის რუკაზე აღნიშნულია სოფელი ანდრაპი, რომელიც მდებარეობისა და აღწერილობის მიხედვით დღევანდელ ედიქილისას შეესაბამება. ლ. მელიქსეთ-ბეგი³⁵ კი თიაქილისას ეთანაბრება, რაც არასწორი უნდა იყოს, რადგან თიაქ-ქილისა მდებარეობს არა ნარდევანის წყლის შესართავთან, არამედ მისგან მოშორებით, მდ. ქციას მარჯვენა მხარეზე.

საინტერესოა ზოგი სახელწოდების წარმოშობაც. მაგალითად. მერყანა. როგორც ცნობილია, მერე ძველ ქართულში ნიშნავდა სწორ ადგილს, მდინარის პირას დაცემულ ვაკე ადგილს. ასე რომ, მერყეანა ნიშნავს „მდინარის პირას ვაკე ყანას“. თუ სინამდვილეში ამ ადგილს მოვინახულებთ, სადაც ეს სოფელი მდებარეობდა ანუ ახლანდელი თიაქ-ქილისაა, დავინახავთ, რომ ეს სახელწოდება ადგილმდებარეობას ნამდვილად შეეფარდება.

დღევანდელი სოფლის ედიქილისას სახელი ქართულად შვიდ ეკლესიად ითარგმნება³⁶. სოფელში მართლაც არის ძველადვე აშენებული შვიდი ეკლესია, რაც მის სწორ შესატყვისის წარმოადგენს. ასევეა დღევანდელი სოფელ აიაზმას სახელწოდება, რომელიც ქართულად „წმინდა წყალს“ ნიშნავს. სოფლის ძვე-

³² ს. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 231.

³³ ლეონტიძის აღწერა საქართველოსა ბატონიშვილის ვახუშტის მიერ ბროსეს გამოცემა, სანკტ-პეტერბურგი, 1842, გვ. 166; Царевич Вахушти, География Грузии. Тифлис, 1904, გვ. 44; ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 42.

³⁴ „ქართლის ცხოვრება“, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 291, 384.

³⁵ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, დასახ. ნაშრ., გვ. 34.

³⁶ Турецко-русский словарь... გვ. 576.

ლი სახელწოდება კი თეთრიწყარო ყოფილა. ამ შემთხვევაში ორივე ეს სახელწოდება ადგილმდებარეობის სწორ შესატყვის წარმოადგენს.

ფ ა რ ე ხ ა ნიშნავს „გომს“. ფარეხი ეწოდებოდა გამოქვაბულს, საქონლის სადგომად. აქედანაა ნაწარმოები ორი ტოპონიმი „ფარეხა“ და „გველ-ფარეხა“.

მოხისის სახელწოდება წარმომდგარია სიტყვისაგან მუხნარი. ნ. ჩუბინაშვილით — მოხისი არის მუხის ტევრი, მღნარი (Мгнара)³⁷. მართლაც, ამ ნასოფლარის მიდამოებში დღესაც ვრცელდება მუხის ცალკეული კორომები. უნდა ვითქვით, რომ იგი წარსულში ფართოდ იყო გავრცელებული.

სოფელ საბროწლეს სახელწოდებას, თუ ასე განვიხილავთ გამოდის, რომ იგი მცენარე ბროწელისაგან უნდა იყოს წარმოშობილი, მაგრამ დაკვირვებით ვლინდება, რომ აღნიშნულ მცენარესთან ამ სახელწოდებას საერთო არა აქვს. ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, ზღვის დონიდან 1400 მეტრზე მაღალ ადგილზე, სადაც ზამთრის ტემპერატურა საკმაოდ დაბალია, არ შეიძლება სუბტროპიკული მცენარე ხარობდეს. სინამდვილეში სოფლის ძველი სახელწოდება სამროწლე უნდა ყოფილიყო, რასაც იგვაფიქრებინებს საბუთებში კორექტურული შეცდომა, ან კიდევ თანხმობების შენაცვლება. ასეთივე ცვლილება განუცდია შიდა ქართლში (გორის რაიონში) მდებარე სოფელ ბროწლეთის სახელს, რომელიც ალ. ლლონტის მიხედვით³⁸, ძველი პროწლეთის შეცვლილი ფორმაა. „პროწლე“ ძველ ქართულში ნიშნავდა ნახირს, ე. ი. სამროწლე ნიშნავს სანახირე ადგილს.

ჭ ი ქ ი ა ნ ი მთაა, ახლანდელი ყოიუნ-დადი. როგორც ცნობილია, ჭიჭა ძველ ქართულში ნიშნავდა მინას, როგორც ხელოვნურს, ისე ბუნებრივსაც. აღნიშნული მთა თითქმის ვულკანური მინით (ობსიდიანით) არის აგებული, ე. ი. ჭიქიდან ანუ მინიდან ნაწარმოები ამ მთის სახელწოდება, სწორადაა შერქმეული.

ბ ა რ ძ ი მ ი ს მთას (ახლ. სამსარი) წალკის რაიონიდან საეკლესიო ბარძიმის თასის ფორმა აქვს. აქედანაა მისი სახელიც — ბარძიმი.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თრიალეთ-წალკა წყლის სიუხვით გამოირჩევა. აქ უამრავი წყაროს გამოსაღლებია, რამდენიმე ეკლესია თვით წყაროებზეა აგებული, ხოლო ერთ-ერთ წყაროზე მუშაობს ტაშაშის ჰიდროელექტროსადგური. წყლის ცნების შემცველია ისეთი სახელწოდებებიც, როგორიცაა: „წყურეთი“ (ნაქალაქარი ახლანდელ სოფ. ხანდოსთან) და „ტაბაწყური“. ლ. მელიქსეთ-ბეგის მიხედვით, ეს სახელწოდებანი ერთმანეთს ენათესავებიან „აწყურ“ || „წყურ“ || „კურ“-ს წყლისავე მნიშვნელობით³⁹. როგორც არ უნდა გავიაზროთ, ეს სახელწოდებანი უეჭველია წყალთან არის დაკავშირებული. „წყურვა“ || „წყურვილი“ || „წყურვილი“ წყლის ნდომაზე, სმის ნდომაზე მიგვითითებს. რაც შეეხება „ტაბა“-ს, იგი „ტბის“ გამომხატველი ძველი ფორმაა (შეადარეთ. ტაბახმელა, ტაბისყური და სხვ.).

სამეცნიერო ლიტერატურაში სახელწოდება „წალკის“ წარმოშობის შესახებ სხვადასხვა აზრია გამოთქმული. ხოლო ადგილობრივ მოსახლეობას მიაჩნია, რომ „წალკა“ წარმოსდგება სიტყვისაგან „ცალკე“, რაც ნიშნავს განმარ-

³⁷ ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, ალ. ლლონტის რედაქციით, თბ., 1961, გვ. 458.

³⁸ ალ. ლლონტი, ტოპონიმიკური ძიებანი, I, თბ., 1971, გვ. 12.

³⁹ ლ. მელიქსეთ-ბეგის, რასახ. ნაშრ., კ. 34.

ტოებულ ადგილს („Отдельное место“). მათი აზრით, მკაცრი ბუნებრივი პირობების გამო წალკაში დამნაშავეებს ასახლებდნენ.

უნდა შევნიშნოთ, რომ ჯერ ერთი: „ცალკე“ და „წალკა“ განსხვავებული ქართული სიტყვებია, მაგრამ რადგან რუსულ მეტყველებაში არ არის ასო წ, ვწერთ ც, რაც იმას როდი ნიშნავს, რომ თითქოს მას ერქვას „ცალკე“. ამავდროს, თრიალეთი (წალკის რაიონი) არასდროს ყოფილა ცალკე და ყოველთვის საქართველოს ერთ-ერთი განუყოფელი მხარე იყო. დღევანდელთან შედარებით აქ სხვაგვარი ბუნებრივი პირობებიც ყოფილა, რომელიც ტყის გაჩეხვასთან და განადგურებასთან ერთად შეცვლილა. არსებობს არქეოლოგიური მასალა (ქვევრები, განამარხებული ვაზის ძირები, საყდრებზე მიჩუქურთმებული ყურძნის მტევნები და სხვ.), რომლითაც მტკიცდება ძველ თრიალეთში ვაზის არსებობაც.

სახელწოდება „წალკა“ ძველად ერქვა დაბას, რომელიც დღევანდელი პუნია-ყალას ჩრდილოეთ ნაწილში მდებარეობდა (ამჟამად ეს ადგილი წალკის წყალსაცავითაა დაფარული). შემდგომში იგი მხარის ცენტრი ხდება, ხოლო უფრო მოგვიანებით, სახელწოდება „თრიალეთ-წალკა“ ერთმანეთს ფარავს. ამ სახელწოდებათა ეტიმოლოგიურ ახსნაზე არსებობს სხვადასხვა მოსაზრება. ლ. მელიქსეთ-ბეგის მიხედვით ამ სახელწოდებათა წარმოშობა წყალს უკავშირდება. „თრიალეთი“ იმ სახელწოდებათა ჯგუფს ეკუთვნის, რომელიც წარმოებულია ფუძიდან „თრ“, „თორ“, ეს ფუძე შენახულია ქართულში, რადგან მისგანაა ნაწარმოები ყველა ის სიტყვა რომლებიც წვეთას, დენას, დასველებას გამოხატავს. ხოლო „წალკა“ შეჯვარდინებულ ტერმინს წარმოადგენს, რომელიც ორი ფუძისაგან შედგება: „წალ+კა“ || „წალ+კალ“. პირველი მათგანი „წალ“ იგივეა, რაც ქართულში „წყალ“, „წყარო“. რაც შეეხება, მეორე ნაწილს, „კა“-ს, იგი შეკვეცილი ფორმა უნდა იყოს „კალ“-ისა, რაც აგრეთვე წყალს ნიშნავს და გარკვეულ შემთხვევაში წყლის ცხოველს, თევზს⁴⁰.

ჩვენი აზრით, ეს შეხედულება შეიძლება სწორი იყოს იმდენად, რამდენადაც თრიალეთ-წალკა წყლის სიუხვით განირჩევა. სხვა შემთხვევაში ასეთი რთული შენაცვლება შეუძლებლად მიგვაჩნია.

გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ახსნა-განმარტებათა ლექსიკონში კი ვკითხულობთ: „სახელწოდება „წალკ-კა“ უხსოვარი დროიდან ქართველებს მიუციათ იმის გამო, რომ ქციას კალაპოტს აქ მეტად ვაკე ნაპირები აქვს და ადიდების დროს წალეკს ხოლმე მთელ არემარეს“-ო⁴¹.

ეს მოსაზრებაც საყურადღებოა, რადგან ამ მხარეში გამავალი მდინარის (ქცია) სახელი დაქცევასთან არის დაკავშირებული. მაგრამ ჩვენ საეჭვოდ მიგვაჩნია, რადგან მდინარე ზემო ნაწილში იშვიათად თუ ადიდდება ისე, რომ წალეკოს მთელი არემარე (მით უმეტეს ამ ნაწილში ნალექების რაოდენობა არაა დიდი). ამავდროს „წალკა“ თავდაპირველად ერქვა ისეთსავე ადგილს მდებარე დასახლებულ პუნქტს, სადაც, განლაგებულია მდინარის პირას არსებული სხვა სოფლებიც.

⁴⁰ ლ. მელიქსეთ-ბეგის დასახ. ნაშრ., გვ. 32-33.

⁴¹ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ახსნა-განმარტება, თბ., 1965, გვ. 146.

ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, რომ სახელწოდება „წალკა“-ის წარმოშობა შეიძლება წალკოტთან იყოს დაკავშირებული და იქვე წერდა. რომ წალიკე გუ-
ლად ბალახის გვარია, სა-წალიკე-ადგილის სახელია⁴².

როგორც ვხედავთ, სახელწოდება „წალკას“ წარმოშობის ახსნის რამდენიმე
ჰიპოთეზა არსებობს. ჩვენი შეხედულებით, სახელწოდება „წალკა“ ამ მხარეში
გერცელებული ყვავილოვანი, სამკურნალო მცენარის — წალიკასაგან (ИКОТ-
НАЯ ТРАВА) არის ნაწარმოები. როგორც ჩანს, ი ხმოვანი ფუძის შეკუმშვის შე-
დეგად ამოვარდა (შეადარეთ რაჭის ქედის ერთ-ერთ შტოქედის სახელწოდებას
„სა-წალიკა-ე“, სადაც უხვად გვხვდება აღნიშნული მცენარე). ამრიგად, უფრო
შესაძლებლად მიგვაჩნია სახელწოდება „წალკის“ წარმოშობა მცენარე „წალი-
კასაგან“.

აღსანიშნავია, რომ წალკის მახლობელ სოფელ „იაცუბლ-ის“ (ახლ. ჩაბაევ-
კა) გერმანელებმა „ბლიუმენფელდ“ უწოდეს. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა⁴³,
რომ ესეც იგივე „წალკაა“, შესაძლოა ძველად „წალკის“ მომნათელებმა და
გერმანელებმა, რომლებიც აქ ცხოვრობდნენ ადგილის ზაფხულის ყვავილოვ-
ანობის გამო უწოდეს შინაარსით ერთი და იგივე სახელი. სახელწოდება „წალ-
კა“ ლიტერატურულ წყაროებში პირველად მოხსენიებულია „ქართლის ცხოვ-
რების“ სომხურ თარგმანში (XII—XIII სს.), სადაც აღნიშნულია: „ქვეყანა
თრელთა ე. ი. წალკთა“⁴⁴.

როგორც ვხედავთ, თრიალეთში ძლიერაა შეცვლილი ძველი ტოპონიმები.
ასეთივე ბედი საქართველოს სხვა კუთხეებსაც ეწია, სადაც ძველი სახელწო-
დებები ამჟამად არაქართული ტოპონიმებითაა წარმოდგენილი.

⁴² ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 31.

⁴³ იქვე.

⁴⁴ „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი, ილ. აბულაძის რედაქციით, თბ.,
1953, გვ. 44.

Т. Г. ТИВАДЗЕ

ЗАШИФРОВАННОЕ ДОНЕСЕНИЕ РУССКИХ ПОСЛОВ, ОТПРАВЛЕННОЕ ИЗ ГРУЗИИ В 1597—1598 ГГ.

В сборнике материалов по истории русско-кавказских сношений, опубликованном в 1889 г. С. Белокуровым¹, помещен отрывок секретного зашифрованного донесения, отправленного из Грузии в Москву русскими послами К. Совиным и А. Полухановым. Так как ни издатель, ни никто из последующих исследователей не занимался расшифровкой указанного текста², то содержание его по ныне оставалось неизвестным. Мы попытались его расшифровать.

В русской дипломатической (как и другого рода) переписке, тайнописью пользовались нередко. Наиболее часто для тайного писания применялись следующие способы: 1. использовались малоизвестные алфавиты, 2. писались слова в обратном порядке—от конца к началу, 3. подописывались буквы, 4. заменялись одни буквы алфавита другими и т. д.³.

Опубликованный С. Белокуровым документ интересен не только тем, что является одним из немногих дошедших до нас образцов шифрования XVI века, но и тем, что отличается от других методом шифрования. В данном случае использован способ шифрования путем обратного написания отдельных слогов. Ниже приводим подлинный текст документа как в зашифрованном, так и в расшифрованном нами виде⁴:

„опазедьражньюачеътъвацерашоттсотьлокешьвакълогсопадюродьбетьечольмиъзъгурезиачетъопсолъвенопъшюльтъаогвярътъйатонотълокедъгуризьнсокисьмелисчолитьякогсопадюръшотъбешъвакалеовавълаокленшьвакалосовавътенсатунътинопсолъвенечогопысалтъ“.

После расшифрования текст примет следующий вид:

«По задержанью чае в царе шатост, только Шевкал господарю добьет челом, из Грузей чае послов не пошлют, а говорят тайно: только де Грузинской земле и челобитья ко господарю штобъ Шевкала воевал, а коли Шевкала воевать не станут, ино послов нечего посылать (в некоторых местах ламн сняты твердые и мягкие знаки)⁵».

¹ Сношения России с Кавказом, Материалы извлеченные из Московского главного архива Министерства иностранных дел С. Ал. Белокуровым, вып. 1, 1587—1613 гг., «Чтения ОИДР», М., 1889, стр. 312.

² Подлинник документа находится в ЦГАДА, ф. 110, 1597 г. д. № 1, л. 20.

³ См. М. И. Сперанский, Тайнопись в юго-славянских и русских памятниках письма, Л., 1929; И. И. Срезневский, Замечания о русском тайнописании, СПб., 1871; В. Н. Щепкин, Учебник русской палеографии, М., 1918; Н. С. Чаев и В. Черепнин, Русская палеография, М., 1946.

⁴ В опубликованном тексте много ошибок, что затрудняет чтение.

⁵ Пользуясь случаем, приношу свою благодарность канд. ист. наук Е. П. Подъяпольской, которая ознакомилась с расшифрованным нами текстом.

Чтобы лучше понять содержание отрывка и оценить его как исторический источник, необходимо в общих чертах ознакомиться с некоторыми данными о посольстве К. Совина и А. Полуханова, отправленного в Кахети в июне 1596 г.⁶

С 1586 г., как известно, начинаются регулярные сношения России с Восточной Грузией, в частности с Кахетинским царством. Такому сближению способствовала как международная обстановка, сложившаяся в то время на Ближнем Востоке, так и внешнеполитические стремления Русского централизованного государства.

Политические круги Грузии, учитывая быстрое продвижение России на Северном Кавказе, рассчитывали с ее помощью укрепить свои северные границы и оградить страну от опустошительных набегов лезгин. Урегулирование т. н. «лезгинского вопроса» для Грузии имело первостепенное значение. Для русского правительства означенный вопрос тоже играл немаловажную роль. Шамхал тарковский вел двойственную политику в отношении Московского государства и это обстоятельство весьма усложняло положение дел на Северном Кавказе для России.

В начале 90-х гг. XVI века в Москве было решено провести серьезное военное мероприятие против Шамхала. После соответствующих переговоров с грузинскими послами русское правительство поручило «своему подданному» Александру кахетинскому (по «неоднократной просьбе» которого якобы и назначался военный поход на Дагестан), помочь русским воеводам своими военными силами. Условились на том, что царь Кахети должен был послать навстречу русским воеводам своего сына царевича Георгия и свата Крым-Шамхала и совместно начать военные действия против общего врага Шамхала тарковского.

Но на деле оказалось, что осуществить это было не так просто. Александр счел невозможным выполнить обещание и воеводе Хворостинину, начавшему в 1594 году боевые операции и оставшемуся без обещанной помощи, пришлось оставить Тарки и вернуться на Терек.

Русское правительство конечно не могло поверить царю Александру, который в 1596 г., через своих послов, причиной задержки своего выступления назвал зимнее бездорожье⁷. Тогда грузинским послам стали доказывать, что только по вине их царя погибло много русских воинов и в результате шамхальский вопрос так и остался не разрешенным. Но несмотря на столь неблагоприятный исход похода Хворостинина, русское правительство не собиралось ссориться с Александром. Грузинские послы были отпущены вовремя и вместе с ними в Кахети направились русские послы К. Совин и А. Полуханов.

Выехав из Москвы в июне 1596 года, посольство приехало в Грузию в ноябре того же года⁸. В отличие от прежних посольств, оно надолго задержалось в Грузии. Дело в том, что после неудачного похода Хворостинина произошли кое-какие изменения во внешней политике как Грузии, так и России.

⁶ Сношения России с Кавказом... стр. 294.

⁷ Сношения России с Кавказом... стр. 263. О причинах, побудивших царя Александра воздержаться от похода на Шамхал тарковского см. Е. Н. Кушева, Народы Северного Кавказа и их связи с Россией в XVI—XVII вв., М., 1963, стр. 283; Н. Бердзенишвили, Из истории русско-грузинских отношений на рубеже XVI—XVII вв. См. «Материалы по истории Грузии и Кавказа», вып. 1, Тб., 1944, стр. 73—74 (на груз. языке); Т. Бочадзе, Из истории грузино-дагестанских взаимоотношений XV—XVIII вв., Тб., 1968, стр. 51—52 (на груз. языке).

⁸ Сношения России с Кавказом..., стр. 287.

Русское правительство, получив недвусмысленное возражение (в форме дружеской просьбы) со стороны шаха в связи с военным вмешательством в дела Шамхала, решило прибегнуть к длительным дипломатическим переговорам с последним, что бы избежать раздражения Ирана. Упрекая царя Александра за невыполнение союзнического долга, Московское правительство дало наказ своим послам К. Совину и А. Полуханову передать Александру царю, что: «...Шефкал, узнав то, что ему вперед от государевой рати не прожит, ныне государю нашему добил челом и во всей государеве воле учинился; а с ним, с Олександром царем, велит государь ему быти в дружбе»⁹.

Кахетинского царя конечно не устраивала такая мирная позиция покровителя по отношению к Шамхалу, так как главной целью его сношения с Россией была задача устранения шамхальской угрозы. Настораживали его и другие обстоятельства. К этому времени произошли изменения во внешнеполитической ориентации владетелей Северного Кавказа. Дружественно расположенный к Александру Алкас-мурза оказался во враждебном для России лагере, а враги Александра Солох-мурза и Айтек-мурза считались верными слугами Москвы¹⁰. Русское правительство, которое было довольно службой Солоха и Айтека, обещало им военную помощь против Алкаса, а так как последний был в союзе с Александром, то Солох и Айтек могли это войско использовать и против него.

Учитывая все вышесказанное, кахетинский царь стал добиваться от покровителя гарантии неприкосновенности для Алкаса и повторного похода на Шамхала тарковского, мотивируя свою просьбу тем, что: «государевы воеводы ходили и воевали Шевкаловы места, которые у моря блиско, а в Казы-Кумыках государевы воеводы не были и Шевкаловых лутчих мест не воевали; а которой город поставили государевы воеводы в Шевкалове земле, — и от того города Шевкалу некоторые тесноты нет. И ныне Шевкал, сложас со многими з горскими князми, болши прежнего государя лашего цареву Александрову землю воюет и церкви Божьи разоряют»¹¹.

Переговоры затянулись. К этому времени еще больше обострились отношения Кахети с Турцией и Ираном и Александр вынужден был серьезно задуматься над внешнеполитической ориентацией. Этим и объясняется задержание русского посольства в Грузии.

Вернувшийся в июле 1599 года на родину К. Совин (А. Полуханов скончался в дороге) жаловался на царя Александра: «...И царь приказывал к нам с толмачи и учинил срок, как нас и своих послов к тебе ко государю отпустит; да как тот срок придет, и царь иной срок учинит, и многижды сроков переводил»¹².

Как видим, материалы посольства помогают лучше понять смысл вышеприведенного отрывка зашифрованного донесения, посланного из Грузии в Москву в 1597—1598 гг. Документ ясно свидетельствует, насколько правильно была оценена русскими послами сложившаяся на Кавказе внешнеполитическая обстановка и как верно были поняты стремления и намерения правящих кругов Кахетинского царства.

⁹ Сношения России с Кавказом..., стр. 275.

¹⁰ По этому вопросу см. Н. Бердзешвили, указ. работа, стр. 75—76; Т. Боцвалдзе, Из истории грузино-кабардинских отношений XVI—XVIII вв. Тб., 1963, стр. 55—57 (на груз. языке).

¹¹ Сношения России с Кавказом..., стр. 301.

¹² Там же, стр. 309.

ზაზა ალექსიძე

„ნაწილი სომხიტიისად“ არსენი საფარელის ტრაქტატში „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხიტიისა“

VII საუკუნის დამდეგს ქართველთა და სომეხთა შორის მომხდარი საეკლესიო განხეთქილების ერთ ეპიზოდს არსენი საფარელი ასე აგვიწერს:

„და განდევნა კჳრიონ ქართლისა კათალიკოზმან მოსე ეპისკოპოსი ცურტავეისაჲ საყდრისაგან თჳსისა, რომელი დაედგინა წმიდასა შუშანიკს ნაწილსა თანასომხითისასა. და ითხოვა აბრაჰამ კჳრიონისგან საყდარი მისი, ხოლო იგი არა ერჩდა მას და განზუნდა ცილობაჲ იგი შორის მათსა“¹.

არსენი საფარელის ამ ცნობამ კარგა ხანია მიიპყრო სპეციალისტთა ყურადღება. თ. ყორღანია მისი მიხედვით ვარაუდობდა, რომ „მოსე დაუდგენია ეპისკოპოსად თვით წმიდა შუშანიკს“. რადგანაც მას მოსე VII საუკუნის ბოლო ოცეულის მოღვაწედ მიაჩნდა, ხოლო არსენის ცნობის სიზუსტეში ეჭვი არ ეპაზებოდა, შუშანიკის მარტივობაც VII საუკუნით დაათარიდა².

ციტირებული ადგილი სხვაგვარად გაიგო ლ. მელიქსეთ-ბეგმა. მან კორექტივი შეიტანა ქართულ ტექსტში და ასე თარგმნა ახალ სომხურ ენაზე:

**მხჳ ძეხე ყიორჩინ' ჟრავ (ჭარქიტ) კაწიიქიონ' შიქახსა
შორთაქაჲონ ჟრ აქიიქი, ქიორ ჯაჲათათქაბ ჟრ აორჳ ზო-
ჯანქიტქ მაჲიონ ძუნსიტქს კიტჳ' ჯაქჳომ (შიქსიტომ), ლ
სერაჲამ აჲანანჯხე ყიორჩინჳ ზრჲ აქიორ. რაქჳ ქსრქჳსა ქსი-
ნარქჳსე: მხჳ ჟიორავჲჲ ქსნრ ზრანჳ მქჳჲჲ**

და განდევნა კირიონ ქართლის კათალიკოსმა მოსე ცურტაველი თავისი საყდრიდან, რომელიც წმინდა შუშანიკის ნეშტთან იყო დაფუძნებული, სომხეთში. აბრაჰამა ითხოვა კირიონისაგან მისი საყდარი, მაგრამ ეს უკანასკნელი არ დამორჩილდა და გაღრმავდა მათ შორის კამათი.

როგორც ჩანს, ტექსტის ასეთი ვაგება მომდინარეობს მ. საბინინისგან, რომელიც თავის გამოუქვეყნებელ თარგმანში რუსულ ენაზე წერდა:

„Католикс Грузинский Кирион (Симеон) выгнал из Цуртавской церкви, что в пределах Армении, армянского епископа Моисея, на том основании, что церковь эта была сооружена над мощами св. мученицы Шушаники царем грузинским и, с самого основания, находилась в зависи-
мости от католиксов Церкви Грузинской“³.

¹ ციტატები მოვეაქვს ჩვენ მიერ გამოსაქვეყნებლად მომზადებული კრიტიკულად დადგენილი ტექსტიდან. შტრ. თ. ყორღანია, ქრონიკები. 1, ტფ., 1892, გვ. 320.

² ქრონიკები. 1, გვ. 320.

³ Л. Меликсет-Бег, ქრავ აიქიორნერ ჯაჲათათქს ქჳ ჯაქჳრქ მჲჲჲ, I, მსკჳს, 1931, გვ. 37, თარგმანთა დატულია.

⁴ სელსაწერო ინსტიტუტი, H--24, გვ. 57.

საბინისის თარგმანში ბევრი შეცდომაა, ბევრია საკუთარი დანაშაუტე, მაგრამ არსებითად მას ტექსტი ისევე ესმის, როგორც ლ. მელიქსეთ-ბეგს: ცურტავის საყდარი დაფუძნებული იყო შუშანიკის ნეშტზე.

ვახუშტი ბაგრატიონის „საქართველოს ისტორიის“ ერთ-ერთი ხელნაწერის მინაწერი, რომელიც ავტორის ხელით არის შესრულებული, გვიჩვენებს, რომ არსენი საფარელის თხზულებაში მითითებული ადგილი მასაც ასევე ესმოდა:

„ამ ქამებთა ცილება იქმნა ქართველთა და სომეხთა შორის სარწმუნოებისათჳს. ხოლო კჳრონ ანუ სჳმიონ კათალიკოსმან განდევნა ცურტავს კათალიკოსი (sic) შუშანიკის საფლავისაგან მწვალელობისათჳს სომეხთა. და იქმნა უმეტესი განყრილებადი“.

ლ. მელიქსეთ-ბეგის წაკითხვა გაიზიარა ილ. აბულაძემ და არსენი საფარელის წინადადება ასე გაასწორა:

„და განდევნა კჳრონ ქართლისა კათალიკოზმან მოსე ცურტაველ საყდრისაგან თჳსისა, რომელი დაედგინა წმიდისა შუშანიკის ნაწილთა თანა — სომეხთს“⁵.

ამრიგად, ლ. მელიქსეთ-ბეგსა და ილ. აბულაძეს მიაჩნდათ, რომ მოსე არსენი საფარელის მიხედვით კირონ ქართლის კათალიკოსის მიერ დასმული იყო ცურტავეში შუშანიკის „ნაწილთა“ (ნეშტის) საყდრის ეპისკოპოსად. სწორედ ამიტომ შეასწორა ილ. აბულაძემ არსენის „ნაწილსა თანა“ „ნაწილთა თანა“-თ: „ნეშტის“ აღმნიშვნელი „ნაწილის“ მხოლოდობით რიცხვში დატოვება, რა თქმა უნდა, არ ივარგებდა.

ტერმინი „ნაწილი“ ან „ნაწილი“ არსენი საფარელთან რამდენჯანმე გვხვდება:

„განუფართნა ნაწილნი მისნი (კომიტას სომეხთა კათალიკოსმა სიენელთა ეპისკოპოსს — ზ. ა.) და კუალად სხუათაცა ეპისკოპოსთა: განუვრცნა ნაწილნი მათნი“⁶.

„ესევეითართა ზაკვითა განდიდნა პირველ-მოხსენებული იგი კომიტოს და ეუფლა ნაწილსა ზედა წმიდისა გრიგოლისსა“⁷.

სრულიად აშკარაა, რომ „ნაწილი“ არსენისათვის უდრის „სამწყსოს“ და ზუსტი შესატყვისია სომხური *պիսակ*-ისა, რაც „ხვედრს“, „წილს“, „სამწყსოს“ აღნიშნავს და მრავალჯერ იხმარება „ეპისტოლეთა წიგნში“ სწორედ ცურტავეს საეპისკოპოსოს აღსანიშნავად.

ს. საბა-ორბელიანი „ნაწილს“ „კლირიკოს“-ით განმარტავს⁸. ხოლო „კლირიკოსის“ შესახებ წერს: „ბერძნულად ნაწილი“ (მდრ. ბერძნ. *κλήρος* — ნაწილი, სამწყსო).

ამრიგად, ჩვენთვის საინტერესო კონტექსტში „ნაწილის“ მაგიერ მისი სინონიმი „სამწყსო“ რომ გამოვიყენოთ, წინადადება ასეთ სახეს მიიღებს:

„და განდევნა კჳრონ ქართლისა კათალიკოზმან მოსე ეპისკოპოსი ცურტავესა საყდრისაგან თჳსისა, რომელი დაედგინა წმიდასა შუშანიკს

⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტი. A--756, გვ. 14.

⁶ მარტყოლა შუშანიკის, გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბ., 1973, გვ. 62.

⁷ ქრონიკები, I, გვ. 321.

⁸ იქვე, გვ. 322.

⁹ ლექსიკონი ქართული, გამოსაცემად მოამზადა ილ. აბულაძემ, თბ., 1965, გვ. 351.

სამწყსოსა თანა სომხითისასა. და ითხოვა აბრაჰამ კვირინისგან საყდარი მისი, ხოლო იგი არა ერჩდა მას და განზუნდა ცილობაჲ იგი შორის მათსა“.

თუ ასეა, რას უნდა ნიშნავდეს „ნაწილსა (სამწყსოსა) თანა სომხითისასა“?

ლ. მელიქსეთ-ბეგმა და ილ. აბულაძემ კარგად იცოდნენ, რომ ცურტავის საეპისკოპოსო სომხეთის ეკლესიას არ ემორჩილებოდა. ამიტომ ივარაუდეს, რომ არსენის მხედველობაში ჰქონდა მოსეს სომხეთში გაქცევა. მათ ტექსტი ამის მიხედვით შეასწორეს: „სომხითისას“ ნაცვლად დაწერეს „სომხითს“, ხოლო „შუშანიკს“ შეასწორეს „შუშანიკის“-ით.

„სამწყსოსა თანა სომხითისასა“ უკეთ გაიგო მ. საბინინმა (Выгнал из Цуртавской церкви, что в пределах Армении), მაგრამ მანაც კარგად იცოდა, რომ ცურტავი ქართლსა და ქართლის კათალიკოსს ეკუთვნოდა და იძულებული გახდა მთელი გლოსა დაემატებინა (с самого начала основания находилась в зависимости от католиков церкви Грузинской), თუმცა ცურტავი მაინც სომხეთის ტერიტორიაზე მოუყვა.

ამრიგად. ზემოთ მოტანილი გააზრებები სწორი არ არის არც ტექსტოლოგიურად და არც შინაარსობრივად. ტექსტს შესწორება არა სჭირდება, ხოლო „სამწყსოსა თანა სომხითისასა“ გულისხმობს არა სომხეთს, არამედ ქვემო ქართლის პროვინციას „სომხითის“ სახელწოდებით. არსენი საფარელის თხზულება არც სხვა შემთხვევებში გულისხმობს „სომხითში“ ყველგან თანამედროვე სომხეთს:

„გარდამოვიდა (იოანე მაირაგომელი — ზ. ა.) კანბეჩანს და დაემკვდრა ქვესა შინა მცირესა, რომელსა ჰრქვან კევი სომხითისაჲ. და მრავალნი დაიმოწაფნა არა თუ მას შინა ოდენ, არამედ ამიერ მტკურისა: არარატს. გარდმანს, ძორფორს და სომხითს“¹⁰.

გეოგრაფიული პუნქტების ჩამოთვლიდან კარგად ჩანს, რომ საქმე გვაქვს ქვემო ქართლის სომხითთან. ისიც ცხადია, რომ გეოგრაფიული სახელი „სომხითი“ არსენის თხზულებაში პირველად ნახმარი და ლიტერატურაში ახალი დამკვიდრებული არ უნდა იყოს. სომხითის სამწყსო უკვე გარკვეული საეკლესიო ადმინისტრაციული ერთეულია და ამ სახელით არის შესული ქართლის საკათალიკოსოს ფარგლებში. ივ. ჯავახიშვილი წერდა:

„ქართული და სომხური წყაროებით მტკიცდება, რომ „სომხითი“, ვითარცა აღმოსავლეთ საქართველოს სამხრეთით მდებარე თემის სახელი, უძველეს დროს უცნობი იყო და არ იხმარებოდა. ამ თემს მაშინ გუგარეთი ეწოდებოდა და მხოლოდ შემდეგში ამის სამაგიეროდ ქართულ საისტორიო მწერლობაში „სომხითი“ შემოდის, ვითარცა იმ დროის ტერმინოლოგიური ნაშთი, როდესაც სომეხთა სამეფოს ეს კუთხე დაპყრობილი ჰქონდა“.

„საისტორიო გეოგრაფიას სომეხთა დროის ამ კუთხეში პოლიტიკური მმართველობის სახსოვრად ტერმინი „სომხითი“ შერჩა. ეს სახე-

ლი ძველად სრულებით უცნობი იყო და მხოლოდ X საუკუნიდან მოყოლებული გვხვდება¹¹.

როგორც დავინახეთ, არსენი საფარელის თხზულებაში „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“ აღმოჩნდა ისეთი საეკლესიო-ადმინისტრაციული ტერმინი, რომელიც X საუკუნის II ნახევარზე უფრო ადრინდელი ხანით ვერ დათარიღდება. ეს გარემოება გვაიძულებს გადასახედად მივიჩნიოთ დღეს ქრესტომათიულად ცნობილი დებულება არსენი საფარელისა და არსენი დიდი ქართლის კათალიკოსის (IX ს.) იგივეობის შესახებ¹².

¹¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, თბ., 1919, გვ. 21; იხ. აგრეთვე დ. ბერძენიშვილი, ბოლნისის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, II, თბ., 1964, გვ. 45—46.

¹² ზ. ალექსიძე, არსენი საფარელის ტრაქტატის — „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“ — დათარიღებისათვის: კ. კეკელიძის სახელობის ზელნაწერთა ინსტიტუტის VIII საპეცნიერო სესიის თეზისები, თბ., 1966.

Г. Г. ПАЙЧАДЗЕ

ОБ ОДНОЙ ЗАМЕТКЕ А. С. ПУШКИНА

В 1836 г. А. С. Пушкиным был намечен перечень статей для основанного им журнала «Современник». Некоторые из них он успел опубликовать, часть дошла до нас в черновиках, а об остальных мы можем судить лишь по записи в этом перечне как о статьях задуманных или же утраченных. К их числу относится запись — «О Путешествии Арт. Ар.»¹. В академическом издании полного собрания сочинений А. С. Пушкина по поводу этой заметки говорится: «О Путешествии Арт. Ар.». Вероятно, о книге «Походные записки артиллериста, с 1812 по 1816 год. Артиллерии подполковника И... Р...», 1835. Рецензия Гоголя на эту книгу была напечатана в кн. I «Современника». Автор книги — И. Т. Радожицкий (1788—1861)»².

Такое объяснение представляется нам неправильным. Видеть в этой пушкинской заметке название книги «Походные записки артиллериста» только лишь на том основании, что у Пушкина в заметке содержится «Арт.», — нельзя. В таком случае, естественно, возникает вопрос: почему у Пушкина слово «Арт.» («артиллерист» или же нечто ему подобное) написано с заглавной буквы и что тогда должно означать «Ар.»?

По-нашему мнению, эту заметку Пушкина следует рассматривать как его намерение поместить в «Современнике» что-то, связанное с книгой Артемия Араратского под названием «Жизнь Артемия Араратского, уроженца селения Вагаршапат близ горы Арарата, и приключения, случившиеся с ним от младенчества до совершенных лет; удаление его от своего отечества в Грузию, оттуда в Россию, потом в Персию и на конец возвращение обратно в Россию, чрез Каспийское море, с описанием многих любопытных предметов, находящихся в его стороне и прочих местах Персии, с приложением шести гравированных эстампов, изображающих виды городов персидских. Писанные и переведенные им самим с армянского на русский язык». Эта книга была издана в Петербурге в 1813 г. и, как известно, хранилась в библиотеке А. С. Пушкина³.

Данная книга, посвященная описанию Закавказья и Ирана, и содержащая в себе как правдивое изложение, так и субъективно-ложные толкования отдельных фактов конца XVIII века, естественно, мог-

¹ А. С. Пушкин, Полное собрание
стр. 536.

² Там же, стр. 723.

³ Об этом см. у Л. Модзалевского, Библиотека Пушкина (новые материалы), «Литературное наследство», № 16—18, М., 1934, стр. 996.

ла заинтересовать А. С. Пушкина, который всегда интересовался кавказским краем. Совершив же «путешествие в Арзрум» и воочию познакомившись с Закавказьем, он стал достаточно хорошо ориентироваться в закавказской действительности.

Вполне понятно, что столь длинное название этой книги вызвало потребность краткого обозначения ее в плане-наброске. По своему же содержанию она, естественно, могла быть названа «Путешествием». Что же касается «Арт. Ар.», то это на наш взгляд, не что иное как вполне логичное сокращение имени Артемия Араратского.

Таким образом, заметку А. С. Пушкина «О Путешествии Арт. Ар.» следует читать как «О Путешествии Артемия Араратского».

აველ უიროლაშვილი

ქვის გამოყენება სამკურნალო მიზნით ძრითულ ხალხურ მედიცინაში

უძველეს სამედიცინო ხასიათის წერილობით წყაროებში დაცული ცნობების მიხედვით, როგორც ბუნებაში არსებული, ისე ადამიანის ორგანიზმში, წარმოქმნილი სხვადასხვა სახის (შარდის ქვები, სილა, ნაღვლის კენჭები და სხვა) ქვებს უძველესი ხალხები იყენებდნენ ერთ-ერთ სამკურნალო საშუალებად¹ უძველესი დროიდან ქვას მიაწერდნენ აგრეთვე მაგიურ „ძალას“ და სხვა².

საქართველოში ქვის როგორც სამკურნალო საშუალებად ხმარება უძველესი დროიდან დასტურდება, როგორც უცხო, ისე ქართულ წერილობით წყაროებსა და ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემორჩენილი მასალების მიხედვით.

ა. ხახანაშვილის შეხედულებით VII ს. მეორე ნახევარში მცხოვრებ საქართველოს მეფის „არჩილის ხრონოგრაფში“ დაცულ ერთ-ერთ ცნობაში ლაპარაკია ქვის სამკურნალო დანიშნულებით ხმარებისა და მის წამლად გამოყენების წესებზე. ჩამოთვლილია დაავადებანი, რომელთა სამკურნალოდაც იხმარებოდა მათგან შემზადებული წამალი³.

XI—XVI სს. ქართულ ხალხურ სამკურნალო წიგნებსა და კარაბდინებში უხვადაა მოცემული ისეთი რეცეპტები, რომელთა შემადგენლობაში შედის ამა თუ იმ სამკურნალო ქვის ნაფხვენი, ან ნაღესი, როგორც ერთ-ერთი მოქმედი ძირითადი ნივთიერება⁴⁻⁷.

ზოგიერთი მკვლევარის მიხედვით, საქართველოში სამკურნალო ქვები ისე ფართოდ ყოფილა მკურნალობაში გამოყენებული, რომ მათ შესახებ ცნობები მოიპოვება არამარტო ჩვენ მიერ დასახელებულ ზემოაღნიშნულ სამკურნალო წიგნებსა და კარაბდინებში, არამედ ამავე დროის ქართულ მხატვრულ ლიტერატურასა და ლექსიკოლოგთა შრომებშიც⁸.

¹ С. Ковнерь, История медицины, ч. I, Киев, 1878, გვ. 57, 60, 84, 108.

² М. П. Пилыев, Драгоценные камни, 1896, გვ. 349.

³ ა. ხახანაშვილი, ეპიფანია ეპისკოპოსის კიპრისა ქვათათვის, კვალი, 1896, № 30, გვ. 531.

⁴ ქანანელი, უსწორო კარაბდინი, ლ. კოტეტიშვილის გამოკვლევით და რედ., თბილისი, 1940, გვ. 80, 175, 262, 211.

⁵ ხოჯაყოფილი, წიგნი სააქიმო, ლ. კოტეტიშვილის წინასიტყვაობით და გამოკვლევით, თბილისი, 1936, გვ. 82, 138, 108.

⁶ დავით ბატონიშვილი, იადიგარ დაუდი, ლ. კოტეტიშვილის გამოკვლევით და რედ., თბილისი, 1938, გვ. 573, 283, 524.

⁷ ზაზა ფანასკერტელი, სამკურნალო წიგნი, თბილისი, 1950, გვ. 358, 357.

⁸ ნ. ქოიბაძე, ძვირფასი ქვები შოთა რუსთაველის პოემაში, ნ. მარის სახელობის ენის. ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, ტ. III, თბილისი, 1938, გვ. 55—84.

6. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1972, № 2.

კავკასიასა და კერძოდ საქართველოში ქვის, სამკურნალო დანიშნულებით გამოყენებისა და მისი კულტად ქცევის ფაქტები დღემდეა შემონახული ჩვენი ხალხის ეთნოგრაფიულ ყოფაში და იგი მრავალგზისაა დამოწმებული. სხვადასხვა ავტორის მიერ, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში⁹⁻¹⁷. აქვე გვინდა შევნიშნოთ ის გარემოებაც, რომ ზოგიერთი უცხო ავტორი, მის მიერ დამოწმებულ ცნობაში ექვის თვალთ უცქერის ქვის სამკურნალო ღირებულებას⁹.

შესაძლოა ამ ვითარებით იყო დამოწმებული ის გარემოება, რომ ჯერ კიდევ ჩვენი საუკუნის დასაწყისში კავკასიის ფარმაცევტულ საზოგადოებას ლაბორატორიულად შეუსწავლია რამდენიმე ქვა „ხვითო“, მაგრამ ექიმი ა. იაშვილი, რომელიც გვაუწყებს ამ ფაქტს, ზემოაღნიშნული გარემოების შესახებ არაფერს ამბობს. იგი კმაყოფილდება იმით, რომ საზოგადოების ლაბორატორიამ მათ შემადგენლობაში აღმოაჩინა მხოლოდ ერთი ელემენტი — რკინა¹⁸.

აკადემიკოს ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებაში დაცულია სამკურნალო ქვების კოლექცია (ტაბ.

1, № $\frac{17-29}{1-23}$). აღნიშნული კოლექცია შეძენილია სამეგრელოში, პროვიზორ ბ. გაბრუჩიასაგან 1929 წ. პროფ. გ. ჩიტაიასა და ე. ბარდაველიძის მიერ. მათვე ეკუთვნის მასალის პირველადი პუბლიკაცია, ექსპოზიციის სახით, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ერთ-ერთ გამოფენაზე 1934—1954 წწ.¹⁹.

ამ კოლექციაში შემავალი ქვები ყურადღებას იქცევს არა მარტო თავისი გარეგანი ფორმით — მოყვანილობით, არამედ მათთვის დამახასიათებელი ფერიტითაც. ამასთან უნდა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ ეს ქვები, საინვენტარო დავთარში ჩაწერილი ცნობების მიხედვით, ცალკეულ ჯგუფებადაა დაყოფილი და თითოეულ ჯგუფს საკუთარი სახელი აქვს²⁰.

⁹ ა რ კ ა ნ ჯ ე ლ ო ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, სამეგრელოს აღწერა, თბილისი, 1938, გვ. 98, 101, 105.

¹⁰ ბ ე ს ა რ ი ო ნ ნ ი ქ ა რ ა ძ ე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები 1, თბილისი, 1952, გვ. 171.

¹¹ А. О. Яшвили, Народная медицина в закавказском крае, Тифлис, 1904, № 41—45.

¹² Ростовов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, 1901, № 1, გვ. 32.

¹³ И. И. Минкевич, Камни, как медицинское средство и как предмет оождения на кавказе, Протокол заседания, Кавк. медиц. общества, №№ 13, გვ. 1893, გვ. 374.

¹⁴ Е. М. Юшкин, Амулеты и талисманы Кавказских народов, Махачкала, 1929, გვ. 18—23.

¹⁵ ლ ე ო ნ შ ე ლ ი ქ ს ე თ - ბ ე გ ი, მეგალითური კულტურა საქართველოში, თბილისი, 1938, გვ. 84—113.

¹⁶ ბ. რ ე ხ ე ი ა შ ვ ი ლ ი, „მზიერი“, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XXIV—B, 1963, გვ. 187—230.

¹⁷ ვ. ზ უ ზ ბ ა ი ა, ქვის კულტურა საქართველოში, თბილისი, 1965, გვ. 181—183.

¹⁸ А. О. Яшвили, Народная медицина в закавказском крае, Тиф., 1904, გვ. 41—45.

¹⁹ 3. ფ ი რ ფ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქვა-„ხვითო“ ქართულ ხალხურ მკურნალობაში გამოყენების საკითხისათვის, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, XXXIV: 1, 1964, გვ. 227—234.

²⁰ იქვე, გვ. 228.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის გათვალისწინების შემდეგ ჩვენ შევეუდექით ზემოთ დასახელებული, საინტერესო კოლექციის შესწავლას — ჯერ კიდევ 1961 წელს²¹.

კოლექციის რამდენიმე ნიმუშის (ტაბ. I, $\frac{17-29}{1-7}$) პალეონტოლოგიური და პეტროგრაფიული შესწავლის შედეგად გაირკვა, რომ ზოგიერთი მათგანის სახელწოდებას საფუძვლად უდევს მათი წარმოშობა, ან სამკურნალო დანიშნულება²². ხოლო მათი ნალესის წყალ-ხსნარის ლაბორატორიულმა ანალიზმა ცხადყო, რომ ისინი თავისი ქიმიური შედგენილობით შეიძლება შევადაროთ სუსტი მინერალიზაციის ჰიდროკარბონატულფაქ კალციუმიან წყაროს წყლებს²³. გამომდინარე აქედან, ჩვენ მიზანშეწონილად მივიჩნიეთ, შეგვესწავლა ზემოაღნიშნული კოლექცია მთლიანად (სულ 18 ქვა და ერთი „ჩანჩხურა“). შესწავლის დროს, როგორც ითქვა, გავითვალისწინეთ რა კავკასიის მინერალური ნედლეულის ინსტიტუტისა და პოლიტექნიკური ინსტიტუტის ჰიდროგეოლოგიისა და საინჟინრო გეოლოგიის კათედრის ლაბორატორიის 1961 წლის მონაცემები, „ქვა-ხვითობის“ შესახებ, გადავწყვიტეთ დანარჩენი თვრამეტი ქვის მხოლოდ ნალესის მომზადება (იმავე წესით, როგორც ეს წესად ჰქონდა ხალხს^{24, 25} და მისი ქიმიური შესწავლა ლენინის სახელობის საქართველოს პოლიტექნიკური ინსტიტუტის ლაბორატორიის მეშვეობით (ანალიტიკოსი — ნელი დაბახიშვილი) მით: უმეტეს, რომ ხალხი პრაქტიკულ ცხოვრებაში ხმარობდა არა მშრალ ხვითოს, არამედ მის ნალესს. ამას ისიც გვიკარნახებდა, რომ ქვა „ხვითოს“ პეტროგრაფიული, რენტგენოლოგიური, ქიმიური და სპექტრალური ანალიზი მოითხოვდა სამუზეუმო ექსპონატის დამტკრევა-დამახინჯებას და ზოგ შემთხვევაში მის სრულ განადგურებას (თუ ნიმუში პატარაა)²⁶, რაც დაუშვებელია.

ამიტომ, ჩვენ ქვემოთ, მხოლოდ 6 ნიმუშიდან დავამზადეთ შლიფი (ტაბ. I-ა)²⁷. დანარჩენ შემთხვევებში კი დავკმაყოფილდით ქვების პეტროგრაფიული

21 ზ. ფირფილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 228.

22 იქვე.

23 იქვე, გვ. 232.

24 ზ. ფირფილაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 230.

25 ა. იაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42.

26 ზ. ფირფილაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 228—229, ტ. I, სურ. 7, 9.

27 შლიფების დასასაითება: შლიფი 1. მრგვალი ფორმის მიკროორგანიზმების ნაშთები (ღია ფერის) შეესებული ოპალ-ქალცედონით და კრიპტოკრისტალური კალციტით. მუქი უბნები მადნეულისა (პირიტი) და რკინის ჰიდროქსიდის წარმოადგენს. იშვიათად გვხვდება მუსკოვი-

ტის და ქლორიტის ქერცლები. ნიმუში (ტაბ. I, № $\frac{17-29}{5}$. X.30. Ni II.

შლიფი 2. მიკროკრისტალური კვარციტი იშვიათი მიკროორგანიზმების ნარჩენებით, უკანასკნელზე ამოყვებულნი არიან ქალცედონით, მცირე რაოდენობით გვხვდება პირიტის წერტილოვანი გამონაყოფები. უბნებათ ქანი შეფერილია რკინის ჰიდროქსიდით მოყავისფროდ. გვხვდება

ბით მცენარეულ ნარჩენებს. ნიმუში (ტაბ. I, № $\frac{17-29}{9}$. X.140. Ni+.

შლიფი 3. არკოზული ქვიშაქვა. ნამსხვრევი კვარცის მარცვლები ღია ფერისაა, პლაგიოკლაზისა კი მონაცრისფრო. პლაგიოკლაზი გვხვდება როგორც საღი, ასევე ინტენსიურად სერცი-

განსაზღვრით, მათი ზოგადი აღწერილობით, ნალესის ქიმიური ანალიზით და ამ მონაცემების მიხედვით ემსჯელობთ მათი ხასიათის შესახებ.

ნიმუში 1. „ხვითო“-„კამეჩის ქვა“ (ტაბ. 1, № $\frac{17-29}{4}$). ქვა-„ხვითო“ შავი ფერისაა, პრიალა ზედაპირით ხასიათდება, ოვალური ფორმისაა და სიღრმით წაბლის კაკლის ტოლია. მისი ორი მოპირდაპირე გვერდი ამასთანავე, თითქმის გაბრტყელებულია და უფრო განიერი. მის ორ დანარჩენ გვერდზე, ქვა-„ხვითოს“ ზედაპირზე ალაგ-ალაგ აღინიშნება რუხი ფერის წერტილოვანი ლაქები. ზომები: სიგრძე 36 მმ., სიგანე — 32 მმ. სისქე 23 მმ. გარშემოწერილობა 96—102 მმ. წონა 43,200 მგრ.

ქვა-„ხვითოს“ ორივე ბრტყელმა ზედაპირმა, რომლებიც ჩვენ გავლესთ ფილთაქვაზე, ანალიზისათვის საჭირო ნალესის მიღების მიზნით, მორუხო ფერი მიიღო, ხოლო შემდეგ, დროთაგანმავლობაში ისევე შავი ფერისა გახდა.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით იგი წარმოადგენს არგილიტს.

ნალესის ანალიზით წყალში აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი და მაგნიუმი; ანიონები: ქლორი, სულფატი. კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 1, 2).

კათიონები	ცხრილი 1		
	ლატრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Na+K	0,0288	1,25	21,74
Ca	0,0680	3,40	59,13
Mg	0,0134	1,10	19,13
ჯამი	0,1102	5,75	100,00

ანიონები	ცხრილი 2		
	ლატრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl	0,0213	0,60	10,43
SO ₄	0,0551	0,15	20,00
HCO ₃	0,2440	4,00	69,57
SiO ₂	0,0100	—	—
ჯამი	0,4406	5,75	100,00

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $M_{0,4} \frac{HCO_3 \cdot 70SO_4 \cdot 20}{Ca \cdot 59(Na+K) \cdot 22Mg \cdot 19}$
pH 7,17.

უიზირებული. ცემენტი კვარც-პიდროქარსული შედგენილობისაა. შშირია მუსკოვიტის, პიდრო-მუსკოვიტის და უფრო იშვიათად ბიოტიტის და ქლორიტის ქერცლები აქცესორული მინერალებიდან გვხვდება ტურმალინი და ცირკონი. ნიმუში № $\frac{17-29}{10}$ X.30.Ni+.

შლიფი 4. თხიფეაღი განახშირებული მცენარეული ნარჩენებათ. მდნეულ მინერალს დაქვემდებარებული როლი უჭირავს და წარმოდგენილია ჰემატიტით (?) ქანი იკვეთება თაბ-შირ კვარციტის ძარღვით. ძირითადი მასა შედგება კვარცის წვრილი მარცვლებისა და პიდრო-მუსკოვიტის ქერცლებიდან. ნიმუში (ტაბ. 1, № $\frac{17-29}{12}$ X.140.Ni+.

შლიფი 5. კვარციტი. რადიალურ-სხივოსნური აგრეგატი ნიმუში (ტაბ. 1, № $\frac{17-29}{15}$ X.21.Ni+.

შლიფი 6. გაკვარცებული უბნები ნახშირშემცველ არგილიტში არის Fe₂O₃ ნიმუში (ტაბ. 1, № $\frac{17-29}{22}$ X.47. Ni II.

შლიფების მიკროსკოპულ აღწერილობაში დაგვეხმარა ე. ჭავჭავაძე (პოლიტექნიკური ინსტიტუტის პიდროგეოლოგიისა და საინჟინრო გეოლოგიის პრობლემათა ლაბორატორია), ხოლო მიკროფოტოების დახასიათებაში ო. ნადარეიშვილი (სახელმწიფო უნივერსიტეტი). ავტორი დასახელებულ პიროვნებებს დიუზარებელი დახმარებისათვის გულითად მადლობას მოახსენებს.

გამონატუტის მარილოვანი შედგენილობა (% ეკვივ.) შემდეგი მონაცემებით ხასიათდება: NaCl — 0,00585; Na_2SO_4 — 0,08165; $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,01098; $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,2754; MgCl_2 — 0,02385.

ნ ი მ უ შ ი 2. „ხვითო“-„კამეჩის ქვა“ $\left(\text{ტაბ. I, №} \frac{17-29}{5} \right)$ ქვა-„ხვითო“ შავი

ფერისაა, გარეგნობით კვერცხს მოგვაგონებს. ოდენობით მოზრდილი კაკლის ტოლია. მისი ერთი ბოლო (ძირი) შებრტყელებულია, სწორი და სადაა, ხოლო მეორე (წვერო) ამოწეული. ბოლოდან 0,6—0,9 მმ. დაშორებით, ქვა-„ხვითოს“ ირგვლივ გარს უვლის ჩანაქლევის მაგვარი ხაზი. ასეთივე ნაქლევი 2 ხაზი (ერთი მთლიანი, მეორე კი ნაწილობრივი) აღინიშნება მწვერვალიდან 0,9 მმ დაშორებით. გარდა ამ ხაზებისა, ქვა — „ხვითოს“ საერთო ზედაპირზე აღინიშნება წერტილოვანი ჩანაქლევები და პატარ-პატარა განაქაწრები. მიუხედავად ამგვარი ხაზების, განაქაწრების და წერტილოვანი ჩანაქლევებისა, ქვა-„ხვითოს“ საერთო ზედაპირი სადაა და პრიალა. ზომები: სიგრძე — 38 მმ. განი — 33 მმ. გარშემოწერილობა — 108—116 მმ. წონა 58,700 მგრ.

ქვა ხვითოს ერთ-ერთმა ზედაპირმა ფილთაქვაზე ლესვის დროს (ანალიზისათვის საჭიროა ნალესის მიღების მიზნით), მორუხო-მონაცრისფრო ფერი მიიღო, ხოლო შემდეგ, დროთა განმავლობაში ისევ შავი ფერის გახდა.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით „კამეჩის ქვა“-„ხვითო“ წარმოადგენს აרגილიტს.

ნალესის ანალიზით წყალში აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი, მაგნიუმი; ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 3. 4).

ცხრილი 3

კათიონები	ლატრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Na^+	0,0166	0,72	13,53
K^+	0,0600	3,00	56,39
Ca^{++}	0,0195	1,60	30,08
ჯამი	0,0961	5,32	100,00

ცხრილი 4

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl^-	0,0107	0,30	5,64
SO_4^{--}	0,0395	0,82	15,41
HCO_3^-	0,2560	4,20	78,95
SiO_2	0,160	—	—
ჯამი	0,4183	5,32	100,00

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $\text{M}_{0-4} \frac{\text{HCO}_3'79\text{SO}_4'15}{\text{Ca}^{++}56\text{Mg}^{++}30(\text{Na}^+ + \text{K}^+)14}$
pH 7,55.

გამონატუტის მარილოვანი შედგენილობა (%—ეკვ.) შემდეგი მაჩვენებლებით ხასიათდება: Na_2SO_4 — 0,05112; $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,08784; $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ 0,243%, MgSO_4 — 0,00602; MgCl_2 — 0,01431.

ნ ი მ უ შ ი 3. „ხვითო“-„კამეჩის ქვა“ $\left(\text{ტაბ. I, } \frac{17-29}{6} \right)$ „ხვითო“ შავი

ფერისა, მრგვალი ფორმის ხასიათდება სადა ზედაპირით. ზომები: დიამეტრი 32 მმ. გარშემოწერილობა — 96—102 მმ, წონა — 41,200 მგრ.

ქვა-„ხვითოს“ ერთ-ერთმა ზედაპირმა, ფილთაქვაზე ლესვის დროს, მორუხო ფერი მიიღო, ხოლო შემდეგ. ისევ შავი ფერის გახდა.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით იგი წარმოადგენს არგილიტს.

ანალიზით ნალესის წყალში აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი და მაგნიუმი; ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 5, 6).

ცხრილი 5

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Na ⁺ +K ⁺	0,0421	1,83	31,39
Ca ⁺⁺	0,0580	2,90	49,74
Mg ⁺⁺	0,0134	1,10	18,87
ჯამი	0,1135	5,83	100,00

ცხრილი 6

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl ⁻	0,0178	0,50	8,58
SO ₄ ⁼⁼	0,0543	1,13	19,38
HCO ₃ ⁻	0,2560	4,20	72,04
SiO ₂	0,0080	-	-
ჯამი	0,4496	5,83	100,00

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $M_{n.s} = \frac{HCO_3' 72 SO_4'' 19}{Ca^{++} 50 (Na^{+} + K^{+}) 31 Mg^{++} 19}$
pH 7,60.

გამონატუტის მარილოვანი შედგენილობა (% — ეკვივ.) შემდეგი მაჩვენებლებით ხასიათდება: NaCl — 0,2925; Na₂SO₄ — 0,08023; NaHCO₃ — 0,0168; Mg(HCO₃)₂ — 0,06833; Ca(HCO₃)₂ — 0,2349%.

ნ ი მ უ შ ი 4. ქვა-„ხვითო“ $\left(\text{ტაბ. I, № } \frac{17-29}{8} \right)$ • ქვა-„ხვითო“ შავი ფერისაა, ოვალური ფორმისა და სადა პრიალა ზედაპირით ხასიათდება. მისი ერთ-ერთი გვერდი ლესვის შედეგად გაბრტყელებულია, ხოლო ზურგის მხარე (პირობითად) უფრო მცირედაა გაღესილი. ამავე მხარეს აღანიშნება ფრჩხილის-მაგვარი ჩანაჭდევი. ზომები: სიგრძე 35 მმ. სიგანე — 33 მმ. სისქე — 25 მმ. გარემომოწერილობა 99 მმ. წონა — 45,0 გრ.

„ხვითოს“ ზედაპირმა ფილთაქვაზე ლესვის დროს მორუხო ფერი მიიღო, შემდეგ ისევ შავი ფერის გახდა.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით იგი წარმოადგენს არგილიტს.

ანალიზით ნალესის წყალში აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი და მაგნიუმი; ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 7, 8).

ცხრილი 7

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Na ⁺ +K ⁺	0,0347	1,31	25,12
Ca ⁺⁺	0,0680	3,40	56,58
Mg ⁺⁺	0,0134	1,10	18,30
ჯამი	0,1161	6,81	100,00

ცხრილი 8

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl ⁻	0,0071	0,20	3,33
SO ₄ ⁼⁼	0,0387	0,81	13,48
HCO ₃ ⁻	0,3050	5,00	83,19
SiO ₂	0,0130	—	—
ჯამი	0,4799	6,01	101,00

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $M_{0,5} \frac{HCO_3'^{83}SO_4''^{13}}{Ca^{57}(Na+K)^{25}Mg^{18}}$
pH 7,45

გამონატუტის მარილოვანი შედგენილობა (%—ეკვ.) შემდეგი მონაცემებით ხასიათდება: NaCl — 0,0117; Na₂SO₄ — 0,03751; NaHCO₃ — 0,042; Mg(HCO₃)₂ — 0,08052; Ca(HCO₃)₂ — 0,2754.

ნ ი მ უ შ ი 5. ქვა-„ხვითო“ $\left(\text{ტაბ. I. } \frac{17-29}{9} \right)$. მის ერთ-ერთ გვერდს ეტყობა ძლიერ ხანგრძლივი ლესვის კვალი. იგი, მუქი ყავისფერია და ერთი შეხედვით წაყვეთილ პირამიდას მოგვაგონებს, გადაღესილი გვერდიდან რომბსაც წააგავს. ზომები: სიგრძე — 22—30 მმ. სიგანე — 23 მმ. სისქე — 12—19 მმ. ნალესი ზედაპირის სიგრძე — 27 მმ., სიგანე — 20 მმ., წონა — 19,200 მგრ.

ხვითოს ზედაპირი, ლესვის დროს ღია ყავისფერი გახდა. შემდეგ კი, თვისი პირვანდელი ფერი მიიღო.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით იგი წარმოადგენს იასპისს.

ანალიზით ნალესის წყალში აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი, მაგნიუმი და რკინა; ანიონები: ქლორი, სულფატი. კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 9, 10).

ცხრილი 9

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Na ⁺ +K ⁺	0,0319	1,39	24,00
Ca ⁺⁺	0,0640	3,20	55,27
Mg ⁺⁺	0,0146	1,20	20,73
Fe ⁺⁺⁺	0,0004	—	—
ჯამი	0,1099	5,79	100,00

ცხრილი 10

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl ⁻	0,0071	0,20	3,45
SO ₄ ⁼⁼	0,0378	0,79	13,64
HCO ₃ ⁻	0,2930	4,80	82,91
SiO ₂	0,0120	—	—
ჯამი	0,4604	5,79	100,00

ბალნეოლოგიური ფორმულა $M_{0,5} \frac{HCO_3'^{83}SO_4''^{14}}{Ca^{55}(Na+K)^{24}Mg^{21}}$
pH 7,01.

გამონატუტის მარილოვანი შედგენილობა (%—ეკვივ.): NaCl — 0,0117, Na_2SO_4 — 0,05609, NaHCO_3 — 0,0336, $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,08784, $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,2592.

ნ ი მ უ შ ი 6. ქვა-„ხვითო“ $\left(\text{ტაბ. I, } \frac{17-29}{10} \right)$. იგი რუხი-მოწაბლის-ფეროა, ოვალური ფორმა აქვს და სადა ზედაპირით ხასიათდება. მისი ერთი გვერდი 27×25 მმ. ფართზე, საგრძნობლადაა ნალესო.

ზომები: სიგრძე 32 მმ. სიგანე — 28 მმ. გარშემოწერილობა 88—95 მმ.: წონა 33,400 მგრ.

ქვა-„ხვითოს“ ნალესმა ზედაპირმა, ჩვენ მიერ ქვაზე გალესვისას მოთეთრო ნაცრისფერი მიიღო, შემდეგ ისევ თავის ფერზე დადგა. მისი ნალესის წყალხსნარი მღვრიეა და გოგირდწყალბადის „სუნი“ აქვს.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით იგი წმინდა მარცვლოვანი ქვიშაქვაა.

ნალესის ანალიზით აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი და მაგნიუმი; ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 11; 12).

ცხრილი 11

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
$\text{Na}^+ + \text{K}^+$	0,0456	2,00	32,26
Ca^{++}	0,0660	3,30	53,23
Mg^{++}	0,0110	0,90	14,51
ჯამი	0,1230	6,20	100,00

ცხრილი 12

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl'	0,0071	0,20	3,23
SO_4''	0,0288	0,60	9,68
HCO_3'	0,3300	5,40	87,09
SiO_2	0,0140	—	—
ჯამი	0,5029	6,20	100,00

ბალნეოლოგიური ფორმულა $M_{0,5} \frac{\text{HCO}_3'87}{\text{Ca}^{++}53(\text{Na}^+ + \text{K}^+)32\text{Mg}^{++}15}$
pH 6,95.

გამონატუტის ანალიზიდან გამომდინარე მარილოვანი შედგენილობა (% ეკვივ.) ამდგვარია: NaCl — 0,0117; Na_2SO_4 — 0,0426; NaHCO_3 — 0,01008; $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,06588; $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,2673.

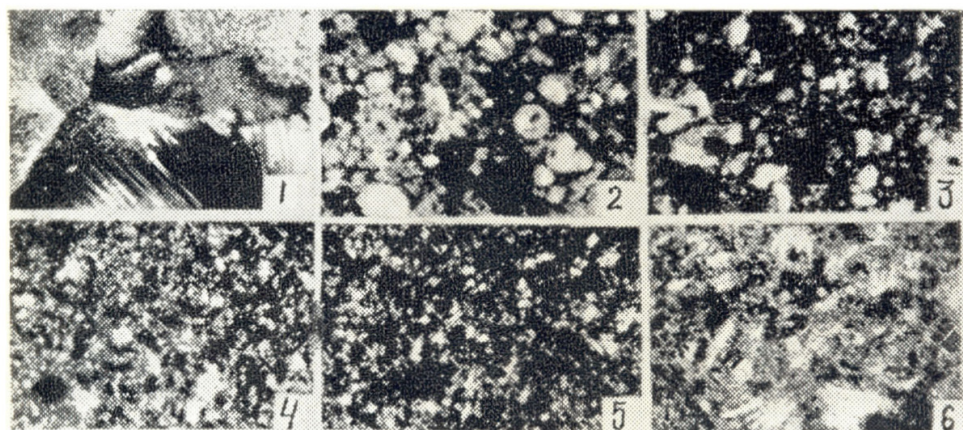
ნ ი მ უ შ ი 7. ქვა-„ხვითო“ $\left(\text{ტაბ. I, } \frac{17-29}{11} \right)$. იგი მოშაო რუხი ფერისაა.

სოკოს მოყვანილობა აქვს და სადა, პრიალა ზედაპირით ხასიათდება. მისი ქვედა ზედაპირი (პირობითად), ხანგრძლივი ხმარების შედეგად ძლიერაა გადალესილი. რუხი ფერისაა. ზურგი დაფარული აქვს სხვადასხვა ზომის, რუხი ფერის წერტილოვანი და ხაზოვანი ლაქებით. ზომები: დიამეტრი 37 მმ, სისქე — 19 მმ. გარშემოწერილობა 98—119 მმ, წონა — 36,200 მგრ.

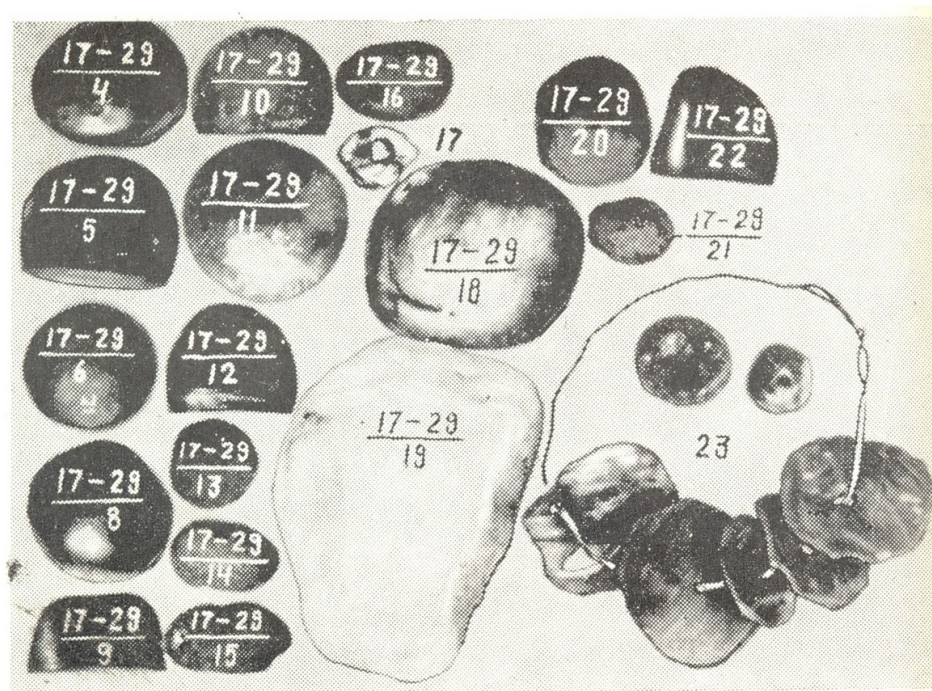
ქვა-„ხვითოს“ ნალესმა ზედაპირმა, ფილთაქვაზე ლესვისას მოთეთრო ნაცრისფერი მიიღო, შემდეგ, ისევ რუხი ფერის გახდა. მისი ნალესი წყალ-ხსნარი მღვრიე ფერისაა და გოგირდწყალბადის სუნი აქვს.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით წარმოადგენს არგილიტს.

ტაბულა I

ტაბელა II

ნალესის ანალიზით აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი და მაგნიუმი; ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი.

ცხრილი 13

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Na ⁺ +K ⁺	0,0451	1,96	32,89
Ca ⁺⁺	0,0580	2,80	46,98
Mg ⁺⁺	0,0146	1,20	20,13
ჯამი	0,1177	5,96	100,00

ცხრილი 14

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl ⁻	0,0071	0,20	3,36
SO ₄ ⁼⁼	0,0173	0,36	6,04
HCO ₃ ⁻	0,3300	5,40	90,60
SiO ₂	0,0060	—	—
ჯამი	0,4781	5,96	100,00

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $M_{0,15} \frac{HCO_3^- 91}{Ca^{++} 47(Na^{+} + K^{+}) 33 Mg^{++} 20}$
pH 6,96.

გამონატუტის ანალიზიდან გამომდინარე მარილოვანი შედგენილობა (% ეკვივ.) აშდაგვარია: NaCl — 0,0117, Na₂SO₄ — 0,02556, NaHCO₃ — 0,1176, Mg(HCO₃)₂ — 0,08784, Ca(HCO₃)₂ — 0,2268.

ნ ი მ უ შ ი 8. ქვა-„ხვითო“ $\left(\frac{17-29}{12} \right)$ • ოვი მუქი ყავისფერია, ოვალური ფორმისაა, სადა, კრიალა ზედაპირით ხასიათდება. მის ყველა გვერდს ეტყობა ლესვის კვალი, განსაკუთრებით ერთ გვერდზე შესამჩნევადაა გადაღესილი. ზომები: სიგრძე 33 მმ, სიგანე — 29 მმ, სისქე — 24 მმ. გარშემოწერილობა — 88—96 მმ. წონა — 36,500 მგრ.

ქვა-ხვითოს ნალესმა ზედაპირმა ფილთაქვაზე ლესვის დროს ღია ყავისფერი მიიღო, შემდეგ ისევ მუქი ყავისფერი გახდა.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით იგი წარმოადგენს არგილიტს.

ნალესის ანალიზით აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი და მაგნიუმი; ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 15, 16).

ცხრილი 15

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Na ⁺ +K ⁺	0,0465	2,02	33,55
Ca ⁺⁺	0,0580	2,90	48,17
Mg ⁺⁺	0,0134	1,10	18,28
ჯამი	0,1179	6,02	100,00

ცხრილი 16

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl ⁻	0,0213	0,60	9,97
SO ₄ ⁼⁼	0,0584	1,22	20,27
HCO ₃ ⁻	0,2560	4,20	69,76
SiO ₂	0,0150	—	—
ჯამი	0,3507	6,02	100,00

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $M_{0,15} \frac{HCO_3^- 70 SO_4^{==} 20}{Ca^{++} 48(Na^{+} + K^{+}) 34 Mg^{++} 18}$
pH 7,18.

გამონატუტის მარილოვანი შედგენილობა (%—ეკვივ.) ამლაგვარია: NaCl —0,0351, Na_2SO_4 —0,08662, NaHCO_3 —0,00168; $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$ —0,08552, $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ —0,2349.

ნ ი მ უ შ ი № 9. ქვა-„ხვითო“ $\left(\text{ტაბ. I, №} \frac{17-29}{13} \right)$. მოყვითალო-მოყავის-

ფროა. სიდიდით მწყერის კვერცხის ოდენაა. ხასიათდება სადა, პრიალა ზედაპირით. ნალესი სამი გვერდიდან ერთი უფრო მეტადაა გადაცვეთილი. ზომები: სიგრძე — 21 მმ, სიგანე .19 მმ, სისქე — 16 მმ. უდიდესი გარშემოწერილობა ფუძესთან 68 მმ, წონა 9,850 მგრ.

ეს ქვა-„ხვითო“ სხვა ქვებთან შედარებით ძალიან ძნელად ილესება. გალესვისას მისი ზედაპირი ღია ყავისფერი გახდა, შემდეგ ისევ თავის პირვანდელ ფერს დაუბრუნდა.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით წარმოადგენს სუსტად რკინიან იასპისს.

ნალესში აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი, მაგნიუმი და რკინა; ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 17, 18).

ცხრილი 17

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
$\text{Na}^+ + \text{K}^+$	0,0430	1,87	32,98
Ca^{++}	0,0400	2,00	35,27
Mg^{++}	0,0219	1,80	31,75
Fe^{+++}	0,0001	—	—
ჯამი	0,1050	5,67	100,0

ცხრილი 18

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl^-	0,0142	0,40	7,05
SO_4^{--}	0,0419	0,87	15,34
HCO_3^-	0,2690	4,40	77,61
SiO_2	0,0180	—	—
ჯამი	0,3431	5,67	100,00

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $\text{M}_{0,4} \frac{\text{HCO}_3'78\text{SO}_4''15}{\text{Ca} \cdot 35(\text{Na}^+ + \text{K}^+)33\text{Mg} \cdot 32}$
pH 7,2.

გამონატუტის ანალიზიდან გამომდინარე მარილოვანი შედგენილობა (% ეკვივ.) ამლაგვარია: NaCl —0,0234, Na_2SO_4 —0,06177, NaHCO_3 —0,0504, $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$ —0,13176, $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ —0,162.

ნ ი მ უ შ ი 10. ქვა-„ხვითო“ $\left(\text{ტაბ. I, №} \frac{17-29}{14} \right)$. დაახლოებით კვერცხის-

მაგვარი ფორმა აქვს. რუხი-მოყვითალო ფერისაა.

ზურგის მხარეს ზედაპირსა და მწყერვალზე აღინიშნება სხვადასხვა ზომის და ოდენობის ჩაღრმავებები და განაკაწრები. მიუხედავად აღნიშნულისა, მისი საერთო ზედაპირი ხმარების შედეგად გალესილია და პრიალა. განსაკუთრებით „მუცლის“ მხარეს.

ზომები: სიგრძე — 25 მმ, სიგანე — 18 მმ, სისქე — 15 მმ. უდიდესი გარშემოწერილობა — 55—69 მმ. წონა — 10,300 მგრ.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით ქვა წარმოადგენს კვარცს.

ნალესის ანალიზით აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი, მაგნიუმი და რკინა; ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 19, 20).

ცხრილი 19

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Na+K	0,0311	1,35	25,23
Ca	0,0480	2,40	44,86
Mg	0,0195	1,60	29,91
Fe	0,0006	-	-
ჯამი	0,0992	5,35	100,00

ცხრილი 20

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl	0,0142	0,40	7,48
SO ₄	0,0362	0,75	14,02
HCO ₃	0,2560	4,20	78,50
SiO ₂	0,0180	-	-
ჯამი	0,4236	5,35	100,00

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $M_{0,4} \frac{HCO_3'79SO_4''14}{Ca'45Mg'30(Na+K)25}$
pH7,15

გამონატუტის მარილოვანი შედგენილობა (% — ეკვ.): Na₂SO₄ — 0,05325, NaHCO₃ — 0,00168, Mg(HCO₃)₂ — 0,11712, Ca(HCO₃)₂ — 0,1944; NaCl — 0,0234.

ნიმუში 11. ქვა-„ხვითო“ (ტაბ. I, № $\frac{17}{15}$) • მოცისფრო, სადაფის ფერისაა. აქვს უსწორ-მასწორო ფორმის სადა, კრიალა ზედაპირი; თუმცა ალაგ-ალაგ აღინიშნება წერტილოვანი ჩაღრმავებანი და ხაზოვანი ჩანაქდევები. მისი ყველა გვერდი ნალესია. ლესვის კვალი, ერთ გვერდს ყველაზე მეტად ემჩნევა. ზომები: სიგრძე — 27 მმ, სიგანე — 19 მმ, სისქე — 12—15 მმ, წონა — 19,529 გრ.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით იგი წარმოადგენს ქალცედონს.

ნალესის ანალიზით აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი, მაგნიუმი და რკინა; ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 21, 22).

ცხრილი 21

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Na+K	0,0195	0,85	16,83
Ca	0,0560	2,80	55,45
Mg	0,0170	1,40	27,72
Fe	0,0004	-	-
ჯამი	0,0929	5,05	100,00

ცხრილი 22

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl	0,0107	0,30	5,94
SO ₄	0,0263	0,55	10,89
HCO ₃	0,2560	4,20	83,17
SiO ₂	0,0180	-	-
ჯამი	0,4039	5,05	100,00

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $M_{0,4} \frac{HCO_3'83SO_4''11}{Ca'55Mg'28(Na+K)17}$
pH 7,35

გამონატუტის მარილოვანი შედგენილობა (%—ეკვივ.) შემდეგი მონაცემებით ხასიათდება: NaCl — 0,01755, Na_2SO_4 — 0,03905; $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,10248, $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,2268.

ნ ი მ უ შ ი 12. ქვა-„ხვითო“ $\left(\text{ტაბ. I, №} \frac{17-29}{16} \right)$ • ჟვალური ფორმის, სადა ზედაპირის, რუხი მოყვითალო ფერისა. ზურგის მხრივ ზედაპირზე აღინიშნება ფრჩხილის სისქე 2—3 ჩანაჭდევი. მუცლისკენ ქვა ხმარების გამო შესამჩნევად გაღვსილი და კრიალა. ზომები: სიგრძე 27 მმ. სიგანე — 19 მმ. სისქე — 14 მმ. უდიდესი გარშემოწერილობა — 55—69 მმ, წონა — 11,200 მგრ.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით ქვა წარმოადგენს კვარცს.

ნალესი ანალიზის მიხედვით აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი, მაგნიუმი და რკინა. ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი. (იხ. ცხრ. 23, 24).

ცხრილი 23

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
$\text{Na}^+ + \text{K}^+$	0,0223	0,99	18,37
Ca^{++}	0,0640	3,20	59,37
Mg^{++}	0,0146	1,20	22,26
Fe^{+++}	0,00015	—	—
ჯამი	0,10105	5,39	100,00

ცხრილი 24

ანიონები	ლიტრში		
		მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl^-	0,0107	0,30	5,94
SO_4^{--}	0,0428	0,55	10,89
HCO_3^-	0,2560	4,20	83,17
SiO_2	0,0180	—	—
ჯამი	0,4285	5,39	100,00

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $\text{M}_{0,4} \frac{\text{HCO}_3'78\text{SO}_4''17}{\text{Ca}^{--}59\text{Mg}^{++}22(\text{Na}^+ + \text{K}^+)18}$
pH 7,25.

გამონატუტის მარილოვანი შედგენილობა (%—ეკვივ.): NaCl — 0,00585. $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,0732. $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,2592, MgCl_2 — 0,0095%, Na_2SO_4 — 0,06327%.

ნ ი მ უ შ ი 13. ქვა-„ხვითო“ $\left(\text{ტაბ. I, №} \frac{17-29}{17} \right)$ • გარეგნულად მრავალწახნაგოვანია, უსწორ-მასწორო ფორმის გვერდები აქვს; მისი ერთი გვერდი ნისკარტისმაგვარად წაწვეტებულია, მისი მოპირდაპირე მხარე კი გაბრტყელებულია. ამის გამო მას ოდნავ წაგრძელებული ფორმა აქვს. ზედაპირზე უსწორ-მასწორო ადგილებს ქმნიან სხვადასხვა სიდიდისა და ფორმის ორმოები და ზაზები, რომლებიც რუხი მოყვითალო ფერის ნაღებებით არაან დაფარული. აღნიშნულის გამო ქვა მოთეთრო-მოყვითალო ფერისაა. მისი ამოწეული გვერდები, ხშირი ხმარების შედეგად, სადა გამხდარა, გადაღვსილია. ნალესი ზედაპირითი ფერისაა. ზომები: უდიდესი სიგრძე — 21 მმ. სიგანე — 15 მმ, სისქე — 14 მმ, გარშემოწერილობა — 48—54 მმ. წონა — 4.850 მგრ.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით ქვა-„ხვითო“ წარმოადგენს კვარცს.

ნალესში ანალიზით აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი და მაგნიუმი. ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 25, 26).

ცხრილი 25

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Na ⁺ + K ⁺	0,0257	1,12	21,05
Ca ⁺⁺	0,0640	3,20	60,15
Mg ⁺⁺	0,0120	1,00	18,80
ჯამი	0,1017	5,32	100,00

ცხრილი 26

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl ⁻	0,0107	0,30	5,64
SO ₄ ⁼⁼	0,0395	0,82	15,41
HCO ₃ ⁻	0,2560	4,20	78,95
SiO ₂	0,0180	—	—
ჯამი	0,4259	5,32	100,0

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $M_{0,4} \frac{HCO_3'79SO_4''15}{Ca^{++}60(Na^{+}+K^{+})21Mg^{++}19}$
pH7,65.

გამონატუტის მარილოვანი შედგენილობა (% — ეკვივ.): NaCl 0,07965, Na₂SO₄ — 0,05822, Ca(HCO₃)₂ — 0,2592, Mg(HCO₃)₂ — 0,0732.

ნ ი მ უ შ ი 14. ქვა-„სეითო“ (ტაბ. I, № $\frac{17-29}{18}$) — მრგვალი ფორმისა, მოყვითალო, მოთეთრო ფერის. ზედაპირზე შეიმჩნევა სხვადასხვა ზომის ჩაღრმავებები და ხაზოვანი უბნები. ნალესი გვერდი მოყვითალო ფერისაა. ჩვენ მიერ გალესილმა გვერდმა მოთეთრო-მოყვითალო ელფერი მიიღო. საერთოდ მისი ზედაპირი კრიალა ფერით ხასიათდება. ზომები: სიმაღლე — 46 მმ, სიგანე — 50 მმ, სისქე — 27 მმ, გარშემოწერილობა — 124—154 მმ, წონა 99,0 გრ.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით ეს ქვა წარმოადგენს კვარცს.

ნალესში, ანალიზით, აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი და მაგნიუმი. ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 27, 28).

ცხრილი 27

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Na ⁺ + K ⁺	0,0531	2,31	34,43
Ca ⁺⁺	0,0660	3,30	49,18
Mg ⁺⁺	0,0134	1,10	16,39
ჯამი	0,1325	6,71	100,0

ცხრილი 28

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl ⁻	0,0213	0,60	8,94
SO ₄ ⁼⁼	0,0535	1,11	16,54
HCO ₃ ⁻	0,3050	5,00	74,52
SiO ₂	0,0120	—	—
ჯამი	0,5243	6,71	100,0

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $M_{0,5} \frac{HCO_3'75SO_4''17}{Ca^{++}49(Na^{+}+K^{+})34Mg^{++}16}$
pH 7,57.

გამონატუტის მარილოვანი შედგენილობა (%—ეკვივ.): NaCl — 0,0351, Na_2SO_4 — 0,07881; NaHCO_3 — 0,0504, $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,0852, $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,2673.

ნ ი მ უ შ ი 15. ქვა-„ხეითო“ $\left(\text{ტაბ. I, №} \frac{17-29}{19} \right)$ • დაახლოებით, ოთხკუთხე-

დის მოყვანილობისაა. თეთრი ფერის. ზურგის მხარე ძლიერ თეთრი, ერთი მხარე ნაწილობრივ შებოლილია, ალაგ-ალაგ კი შენარჩუნებული აქვს თავისი ფერი. ქვას რამდენიმე ადგილას ეტყობა ლესვის კვალი. იგი ძალიან ადვილად ილესება. ზედაპირი ბრწყინავს, აქვს ალაგ-ალაგ უსწორმასწორობაც. ზომები: სიგრძე — 76 მმ, სიგანე — 32—40 მმ, სისქე — 23—35 მმ. გარდიგარდმო გარშემოწერილობა 153—196 მმ, წონა 219,880 მგრ.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით ქვა წარმოადგენს ძარღვის კვარცს, ნალესში, ანალიზით აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი, მაგნიუმი და რკინა; ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 29, 30).

ცხრილი 29

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
$\text{Na}^+ + \text{K}^+$	0,0287	1,25	23,81
Ca^{++}	0,0560	2,80	53,33
Mg^{++}	0,0196	1,20	22,86
ჯამი	0,0993	6,25	100,0

ცხრილი 30

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl^-	0,0107	0,30	5,71
SO_4^{--}	0,0362	0,75	14,29
HCO_3^-	0,2560	4,20	80,00
SiO_2	0,0170	—	—
ჯამი	0,4193	5,25	100,0

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $\text{M}_{0,4} \frac{\text{HCO}_3^- 80 \text{SO}_4^{--} 14}{\text{Ca}^{++} 53 (\text{Na}^+ + \text{K}^+) 24 \text{Mg}^{++} 23}$
pH 7,4

გამონატუტის მარილოვანი შედგენილობა (%—ეკვივ.): NaCl — 0,01755, Na_2SO_4 — 0,05325, NaHCO_3 — 0,00168, $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,08784, $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,2268.

ნ ი მ უ შ ი 16. ქვა-„ხეითო“ $\left(\text{ტაბ. I, №} \frac{17-29}{20} \right)$ • გარეგნულად მას კუს ჯაფ-

შნის ფორმა აქვს. მისი ზურგი მოყვითალო-მოყავისფროა. ხოლო მუცლის მხარეს ნალესი ზედაპირი პრიალა, მოთეთრო ფერისაა. ზედაპირი ალაგ-ალაგ დაფარულია მუქი-ყავისფერი წერტილოვანი და ხაზოვანი ლაქებით. ზომები: სიგრძე 30 მმ., სიგანე — 26 მმ., წონა — 21,800 მგრ.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით ქვა წარმოადგენს კვარცს.

ნალესში, ანალიზით აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, კალციუმი, მაგნიუმი და რკინა. ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 31, 32).

ცხრილი 31

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Na ⁺ +K ⁺	0,0190	2,13	34,19
Ca ⁺⁺	0,0580	2,90	46,55
Mg ⁺⁺	0,0146	1,20	19,26
Fe ⁺⁺⁺	0,0002	—	—
ჯამი	0,1118	6,23	100,0

ცხრილი 32

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl ⁻	0,0213	0,60	9,64
SO ₄ ⁼⁼	0,0592	1,23	19,74
HCO ₃ ⁻	0,2700	4,40	70,62
SiO ₂	0,0080	—	—
ჯამი	0,4803	6,23	100,0

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $M_{0,15} \frac{HCO_3'71SO_4''20}{Ca^{++}47(Na^{+}+K^{+})34Mg^{++}19}$
pH 7,08.

გამონატუტის მარილოვანი შედგენილობა (%—ეკვივ.): Na₂SO₄ — 0,08733. NaHCO₃ — 0,0252, Mg(HCO₃)₂ — 0,08784, Ca(HCO₃)₂ — 0,2349, NaCl — 0,0351.

ნ ი მ უ შ ი 17. ქვა-„ხვითო“ $\left(\text{ტაბ. I, №} \frac{17-29}{21} \right)$. სილიდით კაკლის ოდენაა. უსწორ-მასწორო ზედაპირი აქვს, ემჩნევა სხედასხვა სილიდის ჩაღრმავებული უბნები და ხაზოვანი ჩანაჭდეები, მისი ზედაპირი სადა-მოყვითალო ფერით ხასიათდება, ალაგ-ალაგ ფაქრიალებაც შეინიშნება. ყველაზე მეტად ეს იგრძნობა მის ქვედა გვერდზე, რომელიც ხმარების შემდეგ ყველაზე მეტადაა „გალესილი“. ზომები: სიგრძე — 20 მმ, სიგანე — (სიმაღლე) 15 მმ, გარშემოწერილობა: — 55—60 მმ. წონა 6,450 გგრ.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით ქვა წარმოადგენს კვარცს, უმნიშვნელო რაოდენობით შეიცავს კალციტის (CaCO₃) ნიშნებსაც.

ნალესში ანალიზით აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი, მაგნიუმი და რკინა; ანიონები: ქლორი, სულფატი, კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 33, 34).

ცხრილი 33

კათიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Na ⁺ +K ⁺	0,0345	1,50	26,32
Ca ⁺⁺	0,0560	2,80	49,12
Mg ⁺⁺	0,0170	1,40	24,56
Fe ⁺⁺⁺	0,0003	—	—
ჯამი	0,1078	5,70	100,0

ცხრილი 34

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl ⁻	0,0142	0,40	7,02
SO ₄ ⁼⁼	0,0337	0,70	12,28
HCO ₃ ⁻	0,2800	4,60	80,70
SiO ₂	0,0160	—	—
ჯამი	0,4517	5,70	100,0

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $M_{0,11} \frac{HCO_3'81SO_4''12}{Ca^{++}49(Na^{+}+K^{+})26Mg^{++}25}$
pH 7,23.

გამონატუტის მარილოვანი შედგენილობა (%—ეკვივ.): NaCl — 0,0234, Na_2SO_4 — 0,0497, NaHCO_3 — 0,00336, $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,10248, $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,2268.

ნ ი მ უ შ ი 18. ქვა-„ხვითო“ $\left(\text{ტაბ. I № } \frac{17-29}{22} \right)$. წაბლისფერია და სადა, კრიალა ზედაპირით ხასიათდება. ქვის სამივე გვერდს კარგად ეტყობა ლესვის კვალი. ზომები: სიგრძე — 33 მმ, სიგანე — 25 მმ, სისქე — 19 მმ, წონა — 27,470 მგრ.

პეტროგრაფიული განსაზღვრით ქვა წარმოადგენს რკინიან იასპისს.

ნალესში ანალიზით აღმოჩნდა — კათიონები: ნატრიუმი, კალიუმი. კალციუმი, მაგნიუმი და რკინა. ანიონები: ქლორი. სულფატი. კარბონატი და სილიციუმი (იხ. ცხრილი 35,36).

ცხრილი 35

კათიონები	ლატრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
$\text{Na}^+ + \text{K}^+$	0,0230	1,00	20,00
Ca^{++}	0,0560	2,80	56,00
Mg^{++}	0,0146	1,20	24,00
Fe^{+++}	0,00015	—	—
ჯამი	0,09375	5,00	100,0

ცხრილი 36

ანიონები	ლიტრში		
	მგ.	მგ. ეკვ.	მგ. ეკვ. %
Cl^-	0,0142	0,40	8,00
SO_4^{--}	0,0194	0,40	8,00
HCO_3^-	0,2560	4,20	84,00
SiO_2	0,0180	—	—
ჯამი	0,4027	5,00	100,0

ბალნეოლოგიური ფორმულა: $\text{M}_{0,14} \frac{\text{HCO}_3 \cdot 84}{\text{Ca} \cdot 56 \text{Mg} \cdot 24 (\text{Na} + \text{K}) \cdot 2}$
pH 7,5.

გამონატუტის ანალიზიდან გამომდინარე მარილოვანი შედგენილობა (%—ეკვივ.) ამდაგვარია: NaCl — 0,0234, Na_2SO_4 — 0,0284, NaHCO_3 — 0,00168, $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,08784, $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ — 0,2268.

ნ ი მ უ შ ი 19. „ჩანჩხურა“ $\left(\text{ტაბ. I. № } \frac{17-29}{23} \right)$. წარმოადგენს მავთულის მარყუჟზე ასხმულ ქვის დახვრეტილ ნატეხებს, რომლებსაც სხვადასხვა სილღე, ფორმა და სისქე აქვთ. მათთან ერთად, მარყუჟზე წამოცმულია აგრეთვე ორი ჭრელი მძივი.

აკადემიკოს გ. ჩიტაიას გადმოცემით. ერთად აღებულ ამ კომპლექტს ხალხი უწოდებს „ჩანჩხურას“. იგი განკუთვნილი ყოფილა აკვანზე ჩამოსაკიდებლად. „ავი თვალისგან“ ბავშვის დასაცავად.

აკვანზე „ჩანჩხურის“ ჩამოკიდების ფაქტი ქართულ ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამოწმებულია აგრეთვე ექიმ ა. იაშვილის მიერ. მისი მონაცემების მიხედვით „ჩანჩხურას“ შემადგენლობაში შედიოდა ძვირფასი ქვები — გიშერი, ქარვა და აგრეთვე ზღვის ლოკოინის გახვრეტილი ნიჟარები. ავტორის მონაცემების მიხედვით — „ჩანჩხურა“ განკუთვნილი ყოფილა ავი თვალისა და სხვადასხვა დაავადების თავიდან ასაცილებლად.

ე. იუშკინის მიხედვით, კახეთში, ყივანახველისაგან დასაცავად, ბავშვებს კისერზე ქვის ამულეტს ჰკიდებდნენ. მისივე ცნობით, ბავშვი რომ არ გათვალულიყო, ქვის ამულეტთან ერთად კისერზე ჰკიდებდნენ, ან ტანსაცმელზე აკერებდნენ ჭრელ-ჭრელ მძივებს, ლოკოკინის ნიჟარებს და ლამაზ ბუმბულს. ხალხის რწმენით, ამგვარი ამულეტი შორიდანვე იპყრობს მნახველის თვალს და ბავშვი ადვილად გადარჩება „გათვალვისაგან“. ჩანს, ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, „ჩანჩხურას“ ძირითადი დანიშნულება მის ამულეტურ ფუნქციაში გამოიხატება. ამიტომ მისი ქიმიური ანალიზის ჩატარება მიზანშეწონილად არ ეცანით, დავკმაყოფილით მხოლოდ აღნიშნული ქვა-„ხვითობის“ შესახებ მიღებული მონაცემებით. ამ მხრივ, ჩვენ მიერ შესწავლილ კოლექციიდან, თვრამეტი მათგანი ქვა-„ხვითა“ და იხმარება სამკურნალო საშუალებად — წამლად! ერთი კი „ჩანჩხურა“ და წარმოადგენს ამულეტს. ამასთან ზემოაღნიშნული თვრამეტივე ნიმუშის (ქვა-„ხვითოს“) ნალესის ქიმიურმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ ისინი ძირითადად ერთნაირი შედგენილობისანი არიან.

ამგვარად, ჩვენ მიერ შესწავლილი ქვა „ხვითობის“ ნალესი თავისი ქიმიური შედგენილობით შეიძლება პირობითად შევადაროთ სუსტი მინერალ-ზაციის ჰიდროკარბონატულფაქტალციუმთან წყაროს წყლებს^{28,30}.

იზადება კითხვა: რომელი დაავადების წინააღმდეგ იძლეოდა სამკურნალო ეფექტს ქვა ხვითობის ნალესი?

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების საინვენტარო დავთარში მოცემული ცნობის მიხედვით, ქვა ხვითოს ნალესი, ხალხის შეხედულებით, საზოგადოდ ყველა ავადმყოფობას უხდება, მაგრამ განსაკუთრებით ქრონიკულ ყაბზობას, საყმაწვილო სენს და რევმატიზმს.

არქანჯელო ლამბერტის ცნობით, სამეგრელოში სამკურნალო ქვის ნალესი იხმარება შეკრულობის დროს, როგორც გამხსნელი (საფაღარათო) საშუალება. მისივე ცნობით, ქვის ნალესს ხმარობენ აგრეთვე გულის დაავადების დროს³¹.

ა. ხახანაშვილის მიხედვით სამკურნალო ქვების ნალეს წყალხსნარს, ძველი ქართველი სახალხო მკურნალები, ხმარობდნენ სიმსივნეების, წყლულოვანი დაავადების, თვალის ტკივილის, ფსიქიური აშლილობის, ეპილეფსიის (სამთვარეო), თირკმლის კენჭოვანი დაავადების, შარდის შეკავების და სხვა დაავადებათა მკურნალობის დროს³².

ე. ერიკსონის მიხედვით, ოფსიდიანის ფხენილს, წალკის მცხოვრებლები, ფართოდ იყენებდნენ თვალის დაავადების დროს³³.

ასევე, ექიმ ა. იაშვილის ცნობით, საქართველოს სახალხო ექიმები, სხვადასხვა სახის ქვების ნაფხვენით, ან ნალესი წყალხსნარით მკურნალობდნენ

²⁸ მ. ნოდია, ფიზიოთერაპია და კურორტოლოგია, თბილისი, 1959, გვ. 245, 253, 254.

²⁹ С. С. Чихелидзе, Минеральные воды, Природные ресурсы Грузинской ССР, т. III, М., 1961, გვ. 40—57.

³⁰ Курорты СССР, под ред. С. В. Курашова, Л. Г. Гольдфйли, Г. Н. Поспеловой, М., 1962, გვ. 323—352.

³¹ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, 1938, გვ. 98, 101, 105.

³² ა. ხახანაშვილი, დასახ. ნაშრომი.

³³ Э. В. Эрикссон, Об условиях быта и санитарном состоянии Цалкиских поселений, Медицинский Сборник Кавказ. медич. общества, № 61, 1898, გვ. 234.

7. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1972, № 2.

შემდეგ დაავადებებს: ქათმის სიბრმავეს (ბინდს), კენჭოვან და წყულუოვან დაავადებებს, მოტენილობებს, მელანქოლიას, უძილობას, ლუნატიზმს, თავბრუსხვევას, ჭკუასუსტობას, შარდის შეკავებას, სიმსივნეებს, კოლიტს. პირის ღრუს დაავადებებს, გველის და შხამიან მწერთა ნაკბენს, კრილობებს. ზოგიერთი ქვის ნალესი კი გამოყენებული ყოფილა სააბორტო საშუალებად და სხვ.³⁴

ე. იუშინის მიხედვით, ქვის ნალესი წყალხსნარით მკურნალობდნენ: სიმსივნეებს, კრილობებს, მუწუკებს, გველის ნაკბენს, გაძნელებულ შშობიარობას, თვალის დაავადებებს, სისხლის ღენას, თავის ტკივილს. მისივე ცნობით ზოგიერთი ქვა ნალესი წყალხსნარი გამოყენებული ყოფილა, როგორც სააბორტო საშუალება³⁵.

ექიმ გ. თედორაძის მიხედვით, ხევსური სახალხო ექიმები ხვითოს ნალესს ხმარობდნენ „სისხასის“ (დიზენტერიის), „ყაბზობის“ სამკურნალოდ³⁶.

ასევე, ნ. რეხვიაშვილის მიხედვით, სამეგრელოში აფაქიძეთა გვარს ჰქონდა „ქვა-ხვითო“, რომლის ნალესი იხმარებოდა ნაკბენი კრილობის მოსაბანად და საფენებისათვის სიმსივნის დასაცხრობად³⁷.

ისე რომ ჩამოთვლილ ავტორთა ცნობები თითქმის ერთნაირი სიზუსტით მიგვითითებს იმის შესახებ, რომ ქვა „ხვითობის“ ნალესი წყალხსნარი იხმარებოდა გარკვეულ დაავადებათა წინააღმდეგ სამკურნალოდ. დასახელებული დაავადებებისა და ქვა-„ხვითოს“ ქიმიური ანალიზის შედეგების მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ხვითოს ნალესს ავადმყოფის მკურნალობის საქმეში დაახლოებით ისეთივე შედეგების მოტანა შეეძლო, როგორსაც გვაძლევს სუსტი მინერალიზაციის ჰიდროკარბონატულფტალციუმიანი წყაროს წყლები. სახელდობრ, იგი ხმარებაში შედეგიანი უნდა ყოფილიყო ყაბზობით მიმდინარე ქრონიკული კოლიტების დროს და ზოლეციტიტების შემთხვევაში, როგორც ამოსარეცხი საშუალება³⁸. თუმცა ზემოთ დასახელებულ ავტორთა ნაშრომებში ჩამოთვლილ ქვა-ხვითოთა სიუხვე და დასახელებულ დაავადებათა ნუსხა იმასაც გვიჩვენებს, რომ ქვა-ხვითოს ნალესის ფარმაკოლოგიური სიფართოვე ბევრად უფრო დიდი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ამას ჩვენ შემთხვევაში აქვს ადგილი. ამგვარი ვარაუდის სისწორეზე მიუთითებს აგრეთვე იმავე ავტორთა ნაშრომებში დაცული ქვა-„ხვითოს“ წამლად ხმარების სხვადასხვა წესიც. მაგ. ქვა-„ხვითოს“ ნალესი იხმარებოდა, როგორც დასალევად, ისე გარედან სახმარად — კრილობების მოსაბანად და საფენებისათვის. ამასთანავე, იგი იხმარებოდა ზოგიერთი დაავადებული მიდამოსა და კრილობებზე მოსაფრქვევად და სხვა.

ამგვარად, ქვა-„ხვითოთა“ ლაბორატორიულმა შესწავლამ ნათელჰყო, რომ მათ გარკვეული სამკურნალო თვისებები გააჩნიათ.

საკითხთან დაკავშირებით იბადება კითხვა, საერთოდ რა დროიდან იქნა გამოყენებული სამკურნალო მიზნით ქვა საქართველოში?

³⁴ А. О. Яшвили, დასახ. ნაშრომი.

³⁵ Е. М. Юшкин, დასახ. ნაშრომი.

³⁶ გ. თედორაძე, ხევსურეთი, II, თბილისი, 1939, გვ. 56.

³⁷ ნ. რეხვიაშვილი, „მზიერი“, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XXIV—B, 1963, გვ. 225.

³⁸ 3. ფირფილაშვილი, დასახ. ნაშრომი.

როგორც ამას წერილობითი წყაროები და ისტორიული მონაცემები გვიჩვენებს საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ქვა აღრევე ქცეულა კულტის საგნად და ამ ნიადაგზე იგი გამოყენებული ყოფილა სამკურნალო საშუალებად.

თუ ჩვენი ზემოაღნიშნული მოსაზრება საფუძველს მოკლებულ არაა შეიძლება დაეშვათ. რომ საქართველოში, ქვის გამოყენება სამკურნალო მიზნით, ძვ. წ. I ათასეულიდან მომდინარეობს, ეს საკითხი უაღრესად საინტერესოა და იგი ცალკე შესწავლას მოითხოვს.

И. М. ПИРНИЦАШВИЛИ

ПРИМЕНЕНИЕ КАМНЕЙ В ЛЕЧЕБНЫХ ЦЕЛЯХ В ГРУЗИНСКОЙ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ

Резюме

В данной работе речь идет о группе лечебных («волшебных») камней, хранящихся в этнографическом отделении Государственного музея Грузии (Коллекция № $\frac{17-29}{4-6, 8-23}$). Она состоит из 18 лечебных камней и амулета «чанчхура», который подвешивали к люлькам.

Камни, входящие в эту группу, привлекают внимание не только своей наружной формой, но и обладают свойством изменения цвета при их обточке. По имеющимся данным, эти камни разделены на отдельные группы, каждая из которых имеет свое название: черепаха, лягушка, буйвол «хвито» и т. д. («хвито» — «волшебный камень»). В основе наименований камней лежит их природное происхождение, назначение или же их сходство с каким-нибудь предметом.

По петрографическому определению из 18 образцов 7 являются — кварцем, 6 — аргиллитом, 2 — железный яшмы, 1 — яшма, 1 — песчаник, 1 — халцедон. В шести случаях дается характеристика шлифов. При этом во всех случаях одновременно с петрографическим определением мы давали их общее описание и химический анализ соскоба, и на основании этих данных определяли общий характер камней.

Учитывая наш опыт прошлых лет в изучении «ква-хвито», нами произведено выщелачивание всех 18 камней тем же способом, как это делалось в народной медицине и изучение их химического состава. В результате химического анализа установлен следующий минеральный состав этих камней (% эквивалент): NaCl —0,00585; Na_2SO_4 —0,08165; $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$ —0,01008; $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ —0,2754; MgCl_2 —0,02385.

Следует отметить, что химический анализ почти всех соскобов (см. таблицу: 1—36) дает примерно такие же показатели.

В соответствии с представленным химическим анализом раствор «ква-хвито» условно приравнен к гидрокарбонатной сульфат-кальциевой воде слабой минерализации. Можно заключить, что в деле лечения больных в древней Грузии указанный раствор мог давать приблизительно

но такие же результаты, какие в наше время дает гидрокарбонатная сульфат-кальциевая вода слабой минерализации. Поэтому можно предположить, что использование «ква-хвито» с лечебной целью имело под собой определенную почву. Этим и следует объяснить факты его применения в народной медицине. Вместо с тем мы установили, что соскоб «ква-хвито» в народной медицине употребляли против различных заболеваний, как в виде питья, так и для обработки ран (примочки или присыпки).

Письменные источники и этнографические данные показали, что в древней Грузии еще в I тысячелетии некоторые камни стали предметом культа и их применяли с лечебной целью.

პ უ ბ ლ ი კ ა წ ი ა

ჰერონტი გასპიანი

სვანეთის საეკლესიო კრებათა მეორე მატიანე

ჩვენს ხელთ არსებული „სვანეთის კრებათა მატიანე“, ანუ „სვანეთის მეორე მატიანე“. დედნიდან გადმოწერილი ასლია, რომელსაც ექვთიმე თაყაიშვილმა სვანეთში მიაკვლია და ამჟამად კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება. როგორც ამ მატიანისადმი თაყაიშვილის მიერ დართული მოკლე (ერთი გვერდი) კომენტარიდან ჩანს, აწ განსვენებულ მეცნიერს დედანი არ უნახავს, ხოლო მის ხელთ არსებული ხელნაწერის ორი ცალი, ზუსტად ერთიდაიგივე დედნის ასლი ყოფილა: „ის რაც პირველ ასლშია გამოტოვებული და მრავალწერტილებითაა აღნიშნული, მეორე ცალშიც ასევეა განმეორებული. სტრიქონების რიცხვით და რიგით ორივე ასლში ერთნაირია“ (იხ. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ექვთიმე თაყაიშვილის ფონდი, საქმე 166).

ჩვენს ხელთ არსებული ერთ-ერთი ასლი ჩვეულებრივ ქაღალდზეა დაწერილი და თაყაიშვილის ვარაუდით, ბერი ალექსი ბაქრაძის მიერაა გადაწერილი (მეორე ასლის გადაწერს არ იცნობს). მატიანე სვანეზმებით ხასიათდება და აშკარად ეტყობა, რომ მისი დედანი ადგილობრივი მღივან-მწიგნობრის მიერაა დაწერილი. მატიანის ასლი ცხრანახევარ გვერდს მოიცავს (ნაწერია ფურცლის ცალ გვერდზე). როგორც თავის დროზე თაყაიშვილმა შენიშნა, დედანი ხუცუთად ყოფილა დაწერილი, რაც კარგად ჩანს ასლში გადმოტანილი მთავრული ასოებიდანაც.

ორკვევ, სვანეთის მეორე მატიანის დედანი ხელთ ჰქონია სვანეთის ბოქაულს მამაცაშვილს და გადაუცია დიმიტრი ბაქრაძისათვის, რომელმაც 1878 წელს მცირე ნაწყვეტი გამოაქვეყნა ნაშრომში — „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში“. ამ შრომიდან ვგებულობთ: „Свиток этот по своему содержанию гораздо интереснее тбетского. Он, как и большая часть манускриптов сванетских, заочпчен дымом, но несмотря на то церковное письмо его правильно и довольно красивое, легко разбирается. Он именуется мартиане—мартиане“¹. დ. ბაქრაძე გვაუწყებს რომ მატიანე დაწერილია გრაგნილ ქაღალდზე, რომლის სიგრძე ხუთ არშინს უდრის².

როგორც ექ. თაყაიშვილის ხელთ არსებული ასლიდან და დ. ბაქრაძის მცირე შენიშვნიდან ჩანს, სვანეთის საეკლესიო კრებათა მატიანის ასლები 1860-იან წლებში ყოფილა გადაწერილი. ამას მხარს უჭერს ისიც, რომ ბაქრაძისათვის მატიანის მიმწოდებელი მამაცაშვილი ამ წლებში მოღვაწეობდა სვანეთში. შესაძლებელია ისიც, რომ აღნიშნული მატიანის მეორე გადაწერილი ყოფილიყო

¹ Дм. Бакрадзе. Археологическое путешествие по Грузии и Аджаре, Санкт-Петербург, 1878, гл. 197.

² Дм. Бакрадзе, იქვე.

სწორედ მამაცაშვილი. რომელსაც სვანეთის შესახებ სტატიებიც აქვს გამოქვეყნებული.

ჩვენს ხელთ არსებული სვანეთის მეორე მატეიანის ასლიდან ჩანს, რომ მისი გადაწერილი ორი პირი ყოფილა (პირველი 11 ნაკვეთი სხვა ბელითაა გადაწერილი, ვიდრე დანარჩენი). სვანეთის მეორე მატეიანის ასლი (ლაფსუსებისა და სტალისტურ-კორექტორული შეცდომების გარდა) გარკვევითაა დაწერილი და შედარებით კარგად იკითხება. ასლს, ეტყობა, რომ მისი დედანი სხვადასხვა პირთა მიერ ყოფილა დაწერილი (ასლის ის ნაწილი, რომელიც ერთიდაიგივე პირის გადაწერილია, ენობრივად ერთგვარი არაა. ნაწილი გამართული ქართულითაა დაწერილი, ნაწილიც რამდენადმე გაუგებრად, ზოგ ნაკვეთში ქარაგმები მართებულიადაა ნახმარი, ზოგში სულ არაა. ზოგან სვანური სახელები კარგადაა დამოცემული, ზოგან დამახინჯებულია). ასლები საკმაო საზუსტით უნდა მისდევდნენ დედანს, ამას ადასტურებს. ერთი მხრით, ექ. თაყაიშვილის მიერ ორივე ასლის ერთმანეთთან შედარება, მეორე მხრით, დ. ბაქრაძის და პ. ინგოროყვას მიერ გამოქვეყნებული დედნის ნაწყვეტებიც. რომლებიც თითქმის სიტყვა-სიტყვით ემთხვევა ჩვენი ასლის შესაბამის ნაწყვეტებს. ამდენად, ეს ასლი სანდოა და დედნის მაგივრობას ასრულებს.

პირველი³ და მეორე მატეიანეებიდან ჩანს, რომ ამგვარი მატეიანეები, როგორც სულთა მოსახსენიებელი, ცალკეულ ოჯახთა ან პირთა სახელით იწერებოდა და რომელიმე მთავარ ეკლესიაში ერთად ინახებოდა. აღნიშნული მატეიანე ერთგვარი კრებულია, რომელშიც აღნიშნულია შემწირველთა ეინაობა, მდგომარეობა, შეწირულებათა სახეობა და ოდენობა. ჩვეულებრივ, მატეიანე იწერებოდა გაბმული ტექსტის სახით, რომელიც იწყება ვედრებით. შემდეგ აღნიშნულია თუ რა დანიშნულებისათვის ხდება შეწირულობა და ვინ დგას შემვედრებელთა სათავეში. სათაურში და სიის თავში ოჯახის, გვარის, ან ჯგუფის მეთაურია მოქცეული, შემდეგ კი მთელი ოჯახის, გვარის, ან ჯგუფის შემადგენლობაა ჩამოთვლილი. მატეიანე შემწირველთა ოჯახის, გვარის და სოფლის მიხედვით ცალკეულ ნაკვეთადაა დაყოფილი. თითოეულ მათგანს ცალკე სათაური აქვს. წესისამებრ, თითოეულ ნაკვეთში ღია ადგილიც რჩებოდა, რათა შემდგომში მსურველს შესაძლებლობა ჰქონოდა თავისი თავიც ჩაემატებინა. უმეტეს შემთხვევაში, დასაწყისში მატეიანე ერთი ხელით იწერებოდა. ზოლო შევსება სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ხელით ხდებოდა.

ექ. თაყაიშვილს მიაჩნდა, რომ სვანეთის საეკლესიო კრებათა მეორე მატეიანე „მთლად დადიშქელიანთა ხანას ასახავს და მგ. თ. ვ. რ. ა. მ. ე. ს. ა. უ. კ. უ. ნ. ე. ს. გ. ა. ნ. ე. კ. უ. თ. ე. ნ. ე. ბ. ა.“⁴. სამწუხაროდ, მატეიანეში არც პირდაპირი მითითებაა და არც სხვა რაიმე მანიშნებელია იმისა: თუ კონკრეტულად რა დროს ეკუთვნის იგი, ან მისი ცალკეული ნაწილები. დედნის უქონლობის გამო არც პალეოგრაფიულად ხერხდება მისი დათარიღება. საამისოდ მხოლოდ ორი საშუალება რჩება: ენობრივი მონაცემების (ჩანს, ექვთიმემ ამით განსაზღვრა მატეიანეს დრო) და ისტორიულ პირთა გათვალისწინება, თუმცა მატეიანეში მოხსენიებულ პირთა მოღვაწეობის დროც არსად არაა ზუსტად დადგენილი.

³ იხ. პ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები. ნაკვეთი მეორე. თბილისი, 1941, გვ. 117—160.

⁴ ექ. თაყაიშვილი, მეორე სვანური სულთა მატეიანე, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 27, ს. 166, 4ბ.

ექ. თაყაიშვილი, მატიანეს რომ დადიშქელიანთა ხანას აკუთვნებს. ამის დამადასტურებლად იმას მიიჩნევს, რომ „თითქმის ყველა კრების სათავეში რომელიმე დადიშქელიანია მოხსენიებული“⁵. როგორც ტექსტიდან ჩანს, ექ. თაყაიშვილის ეს დებულება მთლად ზუსტი არ არის, რადგან მატიანიდან გვებულობთ, რომ სვანეთში, ჯერ კიდევ, საკმაოდ დიდი ძალისხანი ყოფილან ოდიტგანვე განთქმული თავადი რუჩეგვიანები (რიჩგვიანები), რაც კარგად ჩანს მატიანის მეორე ნაკვეთში, რომელშიც აღწერილია ახლავ რუჩეგვიანის მეთაურობით საეკლესიო კრების მოწვევა და დასახელებულია რამდენიმე რუჩეგვიანი, კერძოდ, ახლავის გარდა აქ მოხსენიებულია: ცოლ-ქმარი სოზარ და იმახათ რუჩეგვიანები, იელდარ, ბათჯრ, კურშუგ, ურუსკან, თათარსაუ და სხვ. იმავე ნაკვეთში ჩანს ისიც, რომ რუჩეგვიანებს საკუთარი შეიარაღებული ძალა (მეთოფეები), მსახურები (მელიქიფეები) და ყმები (ფამლი) ჰყოლიათ. აქვე ირკვევა, რომ რუჩეგვიანთა მსახურებში შედიოდნენ ონფრიანები, ცალანები და სხვ.

როგორც ექ. თაყაიშვილი მიუთითებს, საეკლესიო კრებათა უმრავლესობის (უფრო ზუსტად, ცამეტიდან ექვსი) სათავეში დადიშქელიანები დგანან. მათგან თავში მოხსენიებული არიან დადიშქელიანთა გვარის ან სახლის უფროსები. მათ შორის: დუდარუყვ, ისლამ, გელახსან, ციოყ, სორთმან და სხვ. მათ გვერდით ჩამოთვლილი არიან: ალმაიზ, ფუთა, ჭეყან, დადიშქელ; ალაგყე, ბისლუხ, ჭანყვათ, დადაში, ახლავ, მერზაყან, ჭანსუხ, სუმაჟ, საულუხ, ყანგეზ და მრავალი სხვა დადიშქელიანი⁶. მატიანე მნიშვნელოვანია იმ მხრივაც, რომ მასში აღწუსებული არიან ისეთი პირები, რომლებიც ლეგენდა-გადმოცემებში გვხვდებიან. ამ მხრივ აღსანიშნავია: ფუთა, სორთმან, დუდაუ, ალმაიზ, ჭეყან და სხვა მრავალი. პირველი მათგანი უთუოდ ის ფუთა დადიშქელიანია, რომელიც უშგულელებმა მოკლეს და რომლის სახელთან სხვადასხვა ლეგენდა-თქმულება და სიმღერებია დაკავშირებული. თუ უწინ ფუთა დადიშქელიანის შესახებ მხოლოდ ზეპირსიტყვიერების მიხედვით ვმსჯელობდით, ამჟამად ჩვენს ხელთ არსებული მატიანე საშუალებას გვაძლევს მისდამი დაკავშირებული ლეგენდა-თქმულებანი ისტორიულ სინამდვილედ მივიჩნიოთ. მატიანეში დადიშქელიანთაგან ბევრი ისეთი პირია დასახელებული, რომელთა არსებობის შესახებ საერთოდ არაფერი არ იყო ცნობილი, ასეთებია: მერზა, ალმაიზ, ალაგყე, ჭანყვათ, დადაში, ახლავ და სხვ.

მატიანეს არსებითი მნიშვნელობა აქვს სვანეთის სოციალურ-ეკონომიურ ურთიერთობის ზოგიერთი მომენტის გარკვევისათვის. ირკვევა, რომ დადიშქელიანებმა მეთაურის (მთავრის) ადგილი ანუ სხვა გაბატონებულ-წარჩინებულ გვართა შორის პირველობა მხოლოდ მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში მოიპოვეს, კერძოდ, მას შემდეგ, რაც მათ რიჩგვიანები — სვანეთის ერთ-ერთი უძველესი გვარი — დაამარცხეს. აღსანიშნავია, რომ სოციალურ ურთიერთობაში ზემო სვანეთის ბალსქევმო და ბალსზემო ნაწილებს შორის განსხვავება მხოლოდ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ჩანს, კერძოდ მას შემდეგ, რაც დადიშქელიანები გამთავრდნენ და მთელი ბალსქევმო ხევების მოსახლეობა ჩაიგდეს. სვანეთის საერთო ერისთავთა და მთავართა ძალაუფლების დაცემის შემდეგ ბალსზემო ხევებში ვერცერთმა აზნაურმა ვერ მოიპოვა თავადობა. მას

⁵ ექ. თაყაიშვილი, იქვე.

⁶ ზოგიერთ სვანურ სახელებს ეტყობათ წრდ. კავკასიის ხალხთა სახელების გავლენა, რაც, ჩანს, მათ შორის ახლო ურთიერთობის შედეგია.

ვერც დადიშქელიანები დაეპატრონენ და ბოლომდე წვრილაზნაურულ-გლეხურ სამფლობელოდ დარჩა. მათიანე გვაუწყებს, რომ რიჩგვიანთა გვარის ბატონობას სვანეთში თითქმის მეთვრამეტე საუკუნის ბოლომდე მოუღწევია. ეს გარემოება გარდა მათდამი სპეციალურად მიძღვნილ მეორე ნაკვეთისა, დასტურდება იმითაც, რომ მათი გვარი მოიხსენიება სხვა ნაკვეთებშიაც, რომელთა ნაწილი XVIII საუკუნის მეორე ნახევარს უნდა განეკუთვნებოდეს. მათიანედან ჩანს არა მარტო ის, რომ რიჩგვიანები სვანეთის გაბატონებული უძველესი გვარი იყო⁷, არამედ ისიც, რომ მათ ახლო ნათესაური კავშირ-ურთიერთობა ჰქონიათ დადიშქელიანებსა და სვანეთის სხვა თავად-აზნაურულ გვარებთან, რაც, აგრეთვე იმისი მაუწყებელია, რომ რიჩგვიანები დიდი პრივილეგიებით სარგებლობდნენ. ირკვევა, რომ XVII—XVIII საუკუნეებში რიჩგვიანებსა და დადიშქელიანებს შორის სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლა მიმდინარეობდა, რაც უკანასკნელთა გამარჯვებით და რიჩგვიანთა გადაშენებით დამთავრდა. ზემდგომი წოდების ამ ორ გვარს შორის ბრძოლის ისტორიის ზოგიერთი მომენტის დადგენაში გვეხმარება მრავალი ლეგენდა-გადმოცემა. თქმულებათა მიხედვით, ეარდანიძეების შემდეგ სვანეთში ერთ-ერთი ძველი და ძლიერი გვარი იყო რიჩგვიანები, რომლებიც ფუსდებოდნენ (გაბატონებული წოდების ზედაფენა — თავადი) იწოდებოდნენ. ერთი გადმოცემა, რომელსაც ცნობილი მეკლევარი ეგნ. გაბლიანი იხილავს, გვაუწყებს, რომ თავდაპირველად რიჩგვიანები ძალითა და ძლიერებით ბევრად აღემატებოდნენ დადიშქელიანებს. გადმოცემით, რიჩგვიანებსა და დადიშქელიანებს შორის პირველობისათვის ბრძოლა XVII—XVIII საუკუნეებში იმდენად გამწვავდა, რომ ერთმანეთის წინააღმდეგ საკუთარ ძალასთან ერთად მეზობელ ხალხებს — ქაშაგებს⁸, ყარაჩაელებს, ყაბარდო-ბალყარებს, ჯიქებს, აფხაზებს და სხვას იყენებდნენ. იგივე გადმოცემის მიხედვით, თავდაპირველად რიჩგვიანები იმარჯვებდნენ, ერთ-ერთი ბრძოლის დროს მათ დადიშქელიანთა მეთაური ისლამი ჩრდ. კავკასიაში გააქციეს. სადაც, ჯერ, თითქოს ბახსანში — თავად ურუსბიევთან აფარებდა თავს, ხოლო შემდეგ ქაშაგთა ჩარით დაბრუნდა უკან, მაგრამ რიჩგვიანთა დამარცხება მაინც ვერ მოახერხა⁹. ამ ორ გაბატონებულ გვარს შორის ბრძოლა მემკვიდრეობით გადაეცემოდა შთამომავალს. ერთი გადმოცემა, რომელსაც თათარყან დადიშქელიანი და ეგნ. გაბლიანი ეხებიან, გვამცნობს, რომ ჭოხულდის მაცხოვრის ეკლესიაში დასაფლავებულ ისლამ დადიშქელიანს თავის მემკვიდრეებისათვის ანდერძი დაუტოვებია: როდესაც რიჩგვიანებს ამოწყვეტთ, ეს ამბავი საფლავში მახარეთ, ხმამალა ჩამომძახეთო¹⁰. როგორც ირკვევა, რიჩგვიანებსა და დადიშქელიანებს შორის ბრძოლა იმდენად უღმობელ ხასიათს ატარებდა, რომ ისინი არაფერს არ ერიდებოდნენ ერთმანეთის მოსპობისათვის. ერთი გადმოცემა გვეუბნება, რომ

⁷ რუჩგვიანთა (რუჩგვიანი, რიჩგვიანი, რიჩქიანი) გვარის უძველესობაზე მიუთითებს სვანეთის სულთა პირველი მათიანე, რომელიც XIII საუკუნითაა დათარიღებული. იხ. სვანეთის საისტორიო ძეგლები, ნაკვეთი მეორე, გვ. 131—133, 137—140, 147. აგრეთვე ე. წ. ჭაფარიძის „სასისხლო სიგელი“, რომელიც XV—XVI სს. მიჯნით თარიღდება (იხ. ეგნ. გაბლიანის რევიზიული სვანეთი, გვ. 12—18; პ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, ნაკვეთი მეორე, გვ. 31—34).

⁸ ჩერქეზებს სვანეთში ქაშაგთა სახელწოდებით იცნობდნენ.

⁹ ეგნ. გაბლიანი, ძველი და ახალი სვანეთი, ტფილისი, 1925, გვ. 62.

¹⁰ თათარყან დადიშქელიანი, ზოგიერთი შენიშვნები, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Ros, 329; ეგნ. გაბლიანი, ძველი და ახალი სვანეთი, გვ. 62; მ. სოია, თავისუფალი სვანეთი, პ. 19—20.

დადიშქელიანებს მოუსყიდათ რიჩგვიანების კარისკაცი ციქვილდ ცალანი, რომელსაც ისე მოხერხებულად მოუწყვია საქმე, რომ ერთ დღეს 24 რიჩგვიანი ამოწყვეტილა. ეს ლეგენდა-გადმოცემა გვამცნობს, რომ როდესაც ორ გვარს შორის პირველობის საკითხი პირდაპირმა ბრძოლამ ვერ გადაწყვიტა, „ხოშა თარ“ დადიშქელიანმა ხელი მიჰყო მუხანათურ ხერხს: „ერთხელ აღდგომა დღეს, ჩვეულებისამებრ, ლადრერის რიჩგვიანებმა მიიპატიეს 12 ისკარის რიჩგვიანი, როდესაც ყველანი საშინლად შეთერნენ, ოთარას მიერ მოსყიდულმა გლეხმა ციქვილდ ცალანმა მათ შორის საშინელება დაატრიალა. მან დაკლა ხბო. მისი სისხლით ტანისამოსი შეითითხნა, დაფეთებული მივარდა ლადრერის რიჩგვიანებთან და უთხრა: ისკარის რიჩგვიანებმა თქვენი 12 კაცი ყველანი დაწყვიტეს და იმათი სისხლით მეც შევითითხნო. შემდეგ გაიქცა ისკარში და ჟაურ რიჩგვიანებს გადასცა: ლადრერელებმა თქვენები დახოცესო“. გადმოცემა გვაუწყებს, რომ თითქოს ასეთი საშუალებით ატეხილი ჩხუბით 24 რიჩგვიანი დაიღუპა. ხოლო მოღალატე ცალანმა თითქოს ფარის თემში დადიშქელიანებისაგან სამაგიეროდ 27 გლეხის კომლი მიიღო საჩუქრად¹¹. ლეგენდის ერთი ვარიანტი გვეუბნება, რომ ამ სისხლისღერის შემდეგ რიჩგვიანთა მეთაურთაგან თითქოს მხოლოდ ახლავი და ხაუთი გადარჩნენ. სხვა ვარიანტის მიხედვით, ცოცხალი დარჩა ოთარ რიჩგვიანი, რომელიც თორმეტი წლის განმავლობაში კიდევ ეომებოდა დადიშქელიანებს, მაგრამ ბოლოს მაინც დამარცხდა.

ცხადია ლეგენდა-გადმოცემათა ნაწილი შელამაზებულად გადმოგვცემს ისტორიულ სინამდვილეს, მაგრამ ამ შემთხვევაში მითითებული გადმოცემები. სვანეთის სინამდვილეს ნაწილობრივ მაინც უნდა ასახავდეს. ამაში გვარწმუნებს ჟმულებასა და წინამდებარე მატიანეში აღნუსხულ პირთა და გვართა თანხედენილობაც. კერძოდ: მატიანე გვიდასტურებს, ჟმულებაში აღწერილ, არა მარტო ფუთა, დუდაუ (დუდარუყ), სორთმან, ისლამ დადიშქელიანთა და ახლავ რუჩგვიანის არსებობას, არამედ იმასაც, რომ ცალანები (რომელთა წარმოშადგენელი დადიშქელიანებმა მიიმხრეს), მართლაც რიჩგვიანთა მსახურები იყვნენ (იხ. მეორე ნაკვეთი), აგრეთვე, ისიც, რომ დადიშქელიანებს ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ მოსაზღვრე ჩრდ. კავკასიის ზოგიერთ ხალხთან, რაც არა მარტო სახელთა გავლენიდან ჩანს, არამედ ქორწინებითი ურთიერთობიდან და სხვა.

ჩვენს ყურადღებას იპყრობს რიჩგვიანებსა და დადიშქელიანებთან დაკავშირებული ეგნ. გაბლიანის მიერ გამოთქმული ზოგიერთი მოსაზრება: 1. რიჩგვიანთა და დადიშქელიანთა შორის პირველობისათვის ბრძოლა XVIII საუკუნეში გადაწყდა; 2. ამ ორ გაბატონებულ გვარს შორის სისხლისმღვრელმა ბრძოლამ დადიშქელიანებს ხელი შეუშალა უშგულის მოსახლეობისადმი შურისძიებასა და ბალსზემო ხევთა მოსახლეობის დამორჩილებაში; 3. დადიშქელიანთა გამთავრება მხოლოდ XVIII საუკუნეში დამთავრდა (ეგნ. გაბლიანი ფუთა დადიშქელიანის შთამომავლად თელის „ხოშა თარს“ — დიდ ოთარს, სორთმანს და დუდაუს, რომელთაც XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის მოღვაწეებად მიიჩნევს¹². მათ შორის სორთმანი და დუდაუ-დუდარუყც მატიანეში მოხსენიებული პირები უნდა იყონ). ეს გარემოება იმ მოსაზრებასაც უნდა უჭერდეს მხარს, რომ სვანეთის საეკლესიო კრებათა მეორე მატიანე XVII საუკუნის ხანას ეკუ-

¹¹ ეგნ. გაბლიანი, თავისუფალი სვანეთი. გვ. 19—20. მისივე. ძველი და ახალი სვანეთი, გვ. 62—63.

¹² ეგნ. გაბლიანი, ძველი და ახალი სვანეთი. გვ. 66.

თვნის. ყოველ შემთხვევაში, მათიანე (პირველი ნაკვეთის გამოკლებით) XVI საუკუნის მეორე ნახევარზე აღრიხედელ ხანას მაინც არ უნდა განეკუთვნებოდეს. სვანეთის მეორე მათიანე შუქს ფენს ე. წ. ბალსზემო სვანეთის სოციალური ურთიერთობის ზოგიერთ უცნობ მომენტს, სახელდობრ, ჩარკვიანთა ისტორიას. ირკვევა, რომ ჩარკვიანებს არა მარტო ლატალის თემში ეჭირათ გაბატონებული მდგომარეობა, არამედ უშგულშიც. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა მერვე ნაკვეთი, სადაც ნათქვამია, რომ ზემო უშგულის (უშქული) მცხოვრებ ჯანყვით ჩარკვიანმა, 'საეკლესიო კრების ახალმა მოწესემ, ოცდაათათასი შესწირა ეკლესიას. აქვე ჩანს, რომ ჯანყვითის თაოსნობით რამდენიმე ჩარკვიანი შეგებებია საეკლესიო კრებას, სახელდობრ: შარამხათ, ციოყ. კაყუ. სათოთხ, მერზა, მირაგუ, ანა, მარხი, გელი, ქუარია (ქურხვაი) და სხვა. ამავე მონაკვეთიდან ვგებულობთ, რომ უშგულში მცხოვრებ ჩარკვიანებს ქორწინებით ურთიერთობა ჰქონიათ არა მარტო დადიშქელიანებთან (მატიანის მერვე და მეცხრე მონაკვეთებიდან ვგებულობთ, რომ უშგულის ჩარკვიანთა მეთაურის — ჯანყვითის მეუღლე — მირაგუ (მირანგუ) დადიშქელიანთა ერთ-ერთი მეთაურის — სორთმანის და ყოფილა), არამედ რიჩგვიანებთან, დევდერიანებთან და სვანეთის სხვა თავად-აზნაურულ გვარებთან. უშგულის ჩარკვიანთა გაბატონებული წოდებისადმი კუთვნილების დამადასტურებელი მარტო ის როდია, რომ ჩარკვიანებს ქორწინებითი კავშირი ჰქონდათ სვანეთის თავად-აზნაურობასთან. არამედ ისიც, რომ მათ დიდი ეკონომიური შეძლება ჰქონიათ, რასაც თუნდაც ეკლესიისადმი ოცდაათათასის (უნდა იგულისხმებოდეს თეთრი) შეწირვა ადასტურებს. ცხადია, ასეთი დიდი შესაძლებლობა იმაზეც უნდა გვანიშნებდეს, რომ ჩარკვიანები უშგულში დამოკიდებული მოსახლეობის ხარჯზე მდიდრობოდნენ.

აღნიშნულთან ერთად, მათიანე მნიშვნელოვანია იმ მხრივ, რომ იგი ახალ ფურცელს შლის ე. წ. ზემო სვანეთის (ენგურის ხეობის) ქვემო და ზემო ხევების პრივილეგიურულ წოდებათა შორის ურთიერთობის შესახებ. ამ თვალსაზრისით (სხვას რომ თავი დავანებოთ) ისიც კი ბევრის მთქმელი უნდა იყოს, რომ უშგულის ჩარკვიანები სვანეთის დიდებულ გვართა — რიჩგვიანთა და დადიშქელიანთა ნათესაური კავშირის ღირსნი ყოფილან. ამასთანავე, შემთხვევითი არ უნდა იყოს მათიანეში რიგ ადგილას უშგულის ჩარკვიანთა „დიდებულის“ ეპითეტით შემკობა. ყველაფრიდან ჩანს, რომ წარმომავლობით ჩარკვიანები აღრიდანვე აზნაურები იყვნენ და სვანეთის გაბატონებული წოდების რიგებში იდგნენ, თუმცა მათიანედან არაპირდაპირ ჩანს დადიშქელიანებისადმი ჩარკვიანთა დამოკიდებულებაც, სხვანაირად ვერ ავხსნით დადიშქელიანთა და უშგულის მოსახლეობის ურთიერთობას და კონფლიქტს. ამასთანავე ჩარკვიანთა წოდებრივი კუთვნილების დადგენაში გვეხმარება სვანეთის საისტორიო მინაწერები, სხვადასხვა ლეგენდა-გადმოცემები და XIX საუკუნის საარქივო დოკუმენტები. მესტიის თემის სეტის წმინდა გიორგის ეკლესიის ძველი სახარების მინაწერში ვკითხულობთ: „სეტისა წაწნდა გიორგის შემოგწირე მე თავადმა ზურაბ ჩარკვიანმა კატი ესე მაცხოვრისა და შეიწყალე მონა შენი, ამინ“¹³. მართალია, ექ. თაყაიშვილი მესტიის მცხოვრებთა დასტურით წერს, რომ ჩარკვიანები აზნაურები იყვნენ და არა თავადები, მაგრამ სვანეთის მეორე

¹³ ექ. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, გვ. 280.

მატიანეში ჩარკვიანების „დიდებულთა“ რიგში მოხსენიება და მათი ნათესაური კავშირი ისეთ ცნობილ გვარებთან. როგორიც რიჩკვიანები და დადიშქელიანები იყვნენ, შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ჩარკვიანები სვანეთის ერთ-ერთი ძველი აზნაურებია, და ცხადია, ძველად ისინი ისეთივე რიგითი აზნაურები იქნებოდნენ, როგორც სხვები. სავარაუდოა, რომ საქართველოს ერთიანობის დროს ისინი სამეფო აზნაურები იყვნენ და მათი ვალდებულება ძირითადად მოლაშქრეობით გამოიხატებოდა. ამასთანავე, საფიქრებელია, რომ მათ ზოგიერთი სახის ეკონომიური ვალდებულებაც ექნებოდათ. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ერთიანი საქართველოს დაშლისა და სვანეთის გამოყოფის შემდეგ ისინი სამთავრო აზნაურები გახდებოდნენ. ხოლო ერისთავთა ძალაუფლების დაცემის შემდეგ თავის ანაბარა დარჩნენ, მაგრამ შემდგომ მათთვის დადიშქელიანებს დაუდევიათ ხელი, თუმცა დადიშქელიანებისადმი მათი ვალდებულება მტკიცედ არ ჩანს ჩამოყალიბებული. თუ გამოვსვლით — ეცერის ჩარკვიანებს — არ მივიღებთ მხედველობაში. მას შემდეგ, რაც ლატალსა და უშგულში პრივილეგირებულ წოდებათაგან მხოლოდ ჩარკვიანები დარჩნენ, ცხადია, თავადობის პრეტენზიაც ექნებოდათ, სხვანაირად რომ ვთქვათ. ლატალსა და უშგულში ჩარკვიანებს ეკუთვნოდათ საუკეთესო ციხე-სიმაგრეები, შედარებით დიდი ადგილ-მამული და სოფლის დანარჩენი მოსახლეობისადმი მეთაურობა. ამასთანავე, ჩარკვიანები აზნაურთა წოდებას ეკუთვნოდნენ არა მარტო ზემო სვანეთში, არამედ ქვემო სვანეთსა და ლეჩხუმში: ამას მოწმობს არა მარტო ძველი საისტორიო მინაწერები, არამედ გვიანდელი ხანის (მეფის რუსეთის მოხელეთა ხელიდან გამოსული) ოფიციალური მონაცემებიც. 1844 წელს საქართველოს წოდებათა დამდგენი კომისიის მონაცემებით ლეჩხუმისა და სვანეთის ჩარკვიანთა 30 კომლი აზნაურთა წოდებისადმი მიკუთვნებული¹⁴. სვანეთის ჩარკვიანები აზნაურებადაა ჩათვლილი 1869—1870 წლებში სპეციალური კომისიის მიერ შედგენილ სიაში¹⁵. ამ მონაცემების მიხედვით უკანასკნელ ხანს (უწინდელისაგან განსხვავებით, როცა მრავალი აზნაურული გვარი ცხოვრობდა) ბალსქვემო სვანეთში ცხოვრობდა ჩარკვიანთა მხოლოდ ორი ოჯახი, რომლებიც დადიშქელიანთა აზნაურებად ითვლებოდნენ. ჩარკვიანთა აზნაურობას, ისტორიულ წყაროებსა და საარქივო მონაცემებთან ერთად, XIX საუკუნის მრავალი მკვლევარი და ოფიციალური მოხელეც ადასტურებს.

სვანეთის ჩარკვიანთა წოდებრიობისა და ისტორიის გარკვევისათვის დიდწიშვნელოვანია დ. ბაქრაძისა და ეგნ. გაბლიანის დაკვირვებები; აგრეთვე სხვადასხვა ლეგენდა-გადმოცემები. დ. ბაქრაძე, რომელიც ე. წ. თავისუფალი სვანეთის სოციალურ-ეკონომიურ სტრუქტურას ეხებოდა, მიუთითებდა, რომ თავისუფალი სვანეთის თითქმის დიდი ნაწილი აზნაურების საკუთრებას შეადგენდა და აქაურ აზნაურებს ისეთივე უფლებები ჰქონდათ, როგორიც იმერეთისა და მთელი საქართველოს აზნაურებს. ამასთანავე დ. ბაქრაძე მიუთითებს, რომ „По крайней мере дальше всех сохранял свои права азнаур Чарквиани в Патаальском обществе, прилегающем к княженской Сванетии. Последний из Чарквиани, потерявший свой поместья и крестьян жив и теперь; ему

¹⁴ საქართველოს სსრ ცენტრალური არქივი კუთაისში, Дело Кутаисского губ. правления, фонд 8, საქმე 22, ფურც. 18—19.

¹⁵ იქვე, ფ. 1, ანაწ. 2, საქმე 27; Д. З. Бакрадзе, Сванетия, ЗКОИРГО, кн. VI, Тифл., 1864, გვ. 47—48.

около 40 лет. Несчастье его случилось 25 лет тому назад. Он утверждает, что большая часть латальцев была его собственностью“¹⁶.

ჩარკვიანთა აზნაურობაზე და მათ სვანეთში ბატონობაზე მიუთითებს ე. გაბლიანი, რომლის აზრით, XIX საუკუნის სვანეთში მოხდა ისეთი პოლიტიკური და ისტორიული ცვლილებები, რომლებმაც დიდი სისხლისღვრა გამოიწვია: „ლატალში ამ დროს იყვნენ გაძლიერებული ჩარკვიანები, რომლებსაც ციხე-სიმაგრეები ხუთ ადგილას ჰქონდათ: გუგბაშში, ლახუშტში, ჩარულდში, გილიანში და ზაგრაღში¹⁷. ჩარკვიანების ბატონობა ისეთი მწარე შეიქმნა ლატალელებისათვის, რომ ადგილობრივმა გლეხობამ გადაწყვიტა მათი ამოწყვეტა. პირველობისათვის ბრძოლამ ჩარკვიანებიც გადაამტერა ერთმანეთს. სწორედ ამან შეუწყო ხელი ლატალელებს და მათ სასტიკი იერიში მიიტანეს ჩარკვიანების წინააღმდეგ. სოფ. მაცხვარიში მცხოვრები ორი ყველაზე თავხედი და უდიერი ძმა ჩარკვიანი მოჰკლეს მთავარანგელოზის ეკლესიის გაღავანში დაღარაჯებულმა ვედმარ კვანჭიანმა და ქაუზა გირგველიანმა. არც დანარჩენი ჩარკვიანები გადარჩენილან ცოცხალი, ლატალელებმა ისინი ყველანი ამოხოცეს. სიკვდილს გადარჩა ჩარკვიანის ერთი ბავშვი, რომელიც შემთხვევით მულახში — თავის ნათესავებთან იმყოფებოდა. დახოცილ ჩარკვიანთა ადგილ-მამული გლეხებმა გაინაწილეს“¹⁸. დ. ბაქრაძისა და ეგნ. გაბლიანის მიერ ჩაწერილი ეს გადმოცემები ლატალის ჩარკვიანთა ისტორიის რეალურ სურათს უნდა ასახავდეს, რაკი პირდაპირ უთითებენ ჩარკვიანთა ბატონობის დამხობის დროს და ადგილს.

ჩარკვიანთა გაბატონებული მდგომარეობა დასტურდება რ. ხარაძისა და ალ. რობაქიძის მიერ მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალებითაც, რომლის მიხედვით ბალსზემო სვანეთის (ასევე მთელი ზემო სვანეთის — გ. გ.) დიდ და თითქმის ყველაზე უკეთეს ხევში, რომელიც 10 სოფელს აერთიანებდა, ძველთაგანვე ცხოვრობდნენ აზნაური ანუ „ვარგი“ ჩარკვიანები (დასახელებულ მკვლევართა დაკვირვებით, ჩარკვიანებს ლატალში ყველაზე უკეთესი და მეტი მიწა ჰქონიათ), თუმცა ვერ გავიზიარებთ პატივცემულ მკვლევართა შეხედულებას თითქოს ლატალის ჩარკვიანები — „ვარგები“ — მხოლოდ კარგი ყმის დონეზე, ან მასზე ოდნავ მაღლა მდგომი იყვნენ, რომ ბალსზემო სვანეთის „ვარგი“ სოფლის თემის ბატონობის პირობებში მეთემეებს შორის სოციალური უთანასწორობის გაჩენის საწყისია, თითქოს „ვარგი“ მხოლოდ თემის შიგნით მოპოვებული უპირატესობის მატარებელია და მის სამემკვიდრეოდ გადაქცევის მცდელობა ამასთანავე რ. ხარაძე და ალ. რობაქიძე წერენ: „ჩარკვიანების ძალმომრეობა დანარჩენ მოსახლეობაზე შემდეგში გამოიხატებოდა: ნადის სახით არსებული მოხმარება მათ სავალდებულოდ აქციეს, რაც უკვე თემის წევრებისათვის სამაგიერო მოხმარებას გამოირიცხავდა. იმ შემთხვევაში კი. როდესაც თემიდან ეინმე ჩარკვიანის ნადში მონაწილეობის მიღებაზე უარს იტყოდა, მისი ოჯახიდან ხარი უნდა გამოეყვანათ და დაეკლათ. ამავე დროს ჩარკვიანები საგვარამე-

¹⁶ Д. З. Бакрадзе, Сванетия, ЗКОИРГО, кн. VI. Тифл., 1864. გვ. 47—48.

¹⁷ ჩარკვიანთა მდგომარეობა ამ მხრივაც შეესაბამება აზნაურობა წოდების ვახუშტისეულ განმარტებას: „ხოლო აზნაურსა აქუნდა გვარი და ჩამოძვლობა, და სიმაგრე რაიმე მათი ანუ ბართა, და დაბნენი, და ძალედვას გამოსელა მარჭაფითა, კარკითა, და მათთა განწყობილებითა, და თვინიერ ამისა არა იწოდებოდა აზნაურად“ (იხ. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 14).

¹⁸ ეგნ. გაბლიანი, ძველი და ახალი სვანეთი, თბ., 1925. გვ. 72—73.

ტო წორს და გაორკეცებულ ნაჰვლას მოითხოვდნენ¹⁹. ამ ფაქტებთან ერთად, ხსენებული მკვლევრები აღნიშნავდნენ, რომ ჩარკვიანები პირველი ღამის უფლების მოპოვებასაც ცდილობდნენ. ჩვენი ავტორების განცხადებით ჩარკვიანების ასეთი მოქმედება ველარ აუტანია ლატალის მოსახლეობას, ისინი თავიდან მოუშორებია, ხოლო მათი მიწა-წყალი კი დაუტაცებია. ლატალში ჩარკვიანთა აზნაურობა არა მარტო ზეპირი გადმოცემებით დასტურდება, არამედ მათი ყოფილი ნამოსახლართაც, რაც დღემდე შემოგვრჩა იმავე ლატალის 5 სოფელში. აქედან ყველაზე ღირსესანიშნავია გუგბაშის კომპლექსი, რომელიც ფეოდალური ხანის საცხოვრებელ და თავდაცვით ნაგებობათა ნიმუშია. გუგბაშის ჩარკვიანთა საცხოვრებელი. რამდენიმე სახლი და მთავარი კოშკი, შვიდ-რვა-მეტრიანი სიმაღლის მყარი გალავნით ყოფილა შემოფარგლული. მისი მთავარი შესასვლელი, გარდა გალავანში მოქცეული კოშკისა, სპეციალური საფორტიფიკაციო ნაგებობითაც დაცულია. გალავანს შიგნით მოქცეული ნაგებობანი და დილეგები მდ. ენგურთან კილომეტრნახევარზე გრძელი გვირაბით ყოფილა შეერთებული. როგორც ირკვევა, მთელ სვანეთში ამაზე სრულყოფილი და გამაგრებული ფეოდალური ხანის ციხე-კომპლექსი თითქმის არსად არ მდგარა. საუკეთესო ციხე-ნაგებობებთან ერთად, ჩარკვიანები ლატალში საკმაოდ დიდძალ სახნავ მიწებს, ტყეებს, სათიბებს და საძოვრებს ფლობდნენ (აღსანიშნავია, რომ ლატალის საუკეთესო მთა — ტებდიაში მარტო ჩარკვიანებს ეკუთვნოდათ). გადმოცემის მიხედვით. სოფ. გუგბაშის ციხე-კომპლექსი ჩარკვიანებს ლატალის მოსახლეობის ძალით აუშენებიათ. გადმოცემით მშენებლებს უზარმაზარი ქვეები ვერ აუზიდათ კედელზე, მათ ჩარკვიანები სიკვდილით დამუქრებიან, მაგრამ გამოჩენილან ვიღაც დევგმირები, რომლებსაც ეს ქვეები აუტანიათ და ამით მთელი მშენებლები სიკვდილისაგან უხსნიათ. მრავალი გადმოცემა არსებობს იმის თაობაზეც, რომ ლატალის მოსახლეობა ჩარკვიანებს ემორჩილებოდა, რომ დამოკიდებული მოსახლეობა უკანასკნელთ ბეგარა-გადასახადს უხდიდა. ცხადია, აქ არ არის აღნუსხული ჩარკვიანთა ყველა პრივილეგიები და მათდამი ლატალის მოსახლეობის ვალდებულება, მაგრამ ზემოაღნიშნულიც გარკვევით მიუთითებს იმაზე, რომ ჩარკვიანები ფეოდალურად უფლებამოსილი, შეძლებული და საპატიო აზნაურები ყოფილან. როგორც ირკვევა, ჩარკვიანთა თუ სხვა აზნაურთა სიძლიერე იყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ დადიშქელიანები ბალსზემო ხევეებში ვერ გაბატონდნენ საბოლოოდ.

მიუხედავად იმისა, რომ უშგულის ჩარკვიანთა შესახებ დღემდე თითქმის არავითარი ცნობები არ გავაჩნია, წინამდებარე მატიანე სრულ საფუძველს გვაძლევს, რომ ისინი ისეთივე აზნაურებად მივიჩნიოთ, როგორიც ლატალის ჩარკვიანები იყვნენ. ხოლო საკუთრივ უშგულის სოციალურ-ეკონომიური ურთიერთობა, ისეთ ფეოდალურ-საზოგადოებრივ ურთიერთობად — როგორიც ლატალში არსებობდა, თუმცა უშგულის ჩარკვიანთა დამხობა ლატალთან შედარებით უფრო ადრეა სავარაუდებელი.

მატიანედან ჩანს, აგრეთვე, რომ საეკლესიო კრებებში რიგითი გლეხობაც მონაწილეობდა, რომლის შეძლებული ნაწილი ეკლესიას გარკვეულ შესაწირავს უძღვნიდა.

მატიანე არა მარტო დადიშქელიანთა გენეალოგიისა და მათი ნათესაური კავშირების გარკვევაში გვეხმარება, არამედ ნაწილობრივ მათ მოხელე მსახურთა შემადგენლობასაც გვაცნობს. დადიშქელიანებს ახლო ნათესაური და

¹⁹ რ. ხ ა რ ა ქ ე. ა ლ. რ ო ბ ა ქ ი ძ ე, სვანეთის სოფელი ძეგლად, თბ., 1964, გვ. 109—114.

ქორწინებითი კავშირი ჰქონიათ რიჩგვიანებთან, ღოღელიანებთან, დევდერიანებთან, ლაშხიანებთან და სვანეთის სხვა პრივილეგიურ წოდებასთან. დასახელებულ გვართა ქალები ხშირად დადიშქელიანთა გვარის, თუ სახლის უფროსის მუდღუნეც ყოფილან. მათიანე არ შეიცავს არც ერთ ცნობას, რომ დადიშქელიანი, რიჩგვიანი, გნებაეთ რომელიმე აზნაური, დაქორწინებულთა გლეხზე. ეს გარემოება იმას ადასტურებს, რომ გაბატონებული წოდება, ანგარიშს უწყევდა თავის პრივილეგიურ მდგომარეობას და ტრადიციისამებრ, მდაბიო წოდებასთან ნათესაურ ურთიერთობას ერიდებოდა, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ საქართველოს სხვა კუთხეების მსგავსად საზოგადოება აქაც სხვადასხვა წოდებად ყოფილა დაყოფილი და მათ შორის საკმაოდ დიდი სოციალური ზღვარი არსებულა.

მატიანეზე დაკვირვებით დგინდება, რომ რიჩგვიანებს (რუჩგვიანები) და დადიშქელიანებს საკმაოდ მრავალფეროვანი მსახურეული აპარატი ყოლიათ. რუჩგვიანები ღმერთს ევედრებიან: რომ შეუნდოს მეთოფე (მეთოფუ) დადაუს, მგრზას, მელიქიფე გუტუ ცალანს და ყველა „ფამლის“. დადიშქელიანები ევედრებიან: „სულსა სომალას ჩხვიმიანს, ბატონის საყვარელ მეთოფეს შეუნდონ ღმერთმან... სულსა მის მელიქიფეს ახაუ მილდანსა შეუნდონ ღმერთმან, სულსა ყველა ფამლიას შეუნდვენ, სულსა მის მელიქიფეს ბიბუს მახეჯგვიანისა შეუნდონ“ და სხვ. როგორც ვხედავთ, აქ კარგად ჩანს, რომ რუჩგვიანებს და დადიშქელიანებს შეიარაღებული ძალა და სხვადასხვა პროფესიის გამრიგე-მსახური და ყმები ჰყოლიათ.

მატიანიდან ჩანს, რომ სვანეთის გაბატონებული წოდება ისეთ ტრადიციებს მისდევდა, როგორსაც ფეოდალური საქართველოს სხვა კუთხეებში ვხვდებით. მრავალთაგან ამის ერთ-ერთი მაჩვენებელი ისაა, რომ რუჩგვიანები და დადიშქელიანები თავის შვილებს ხშირად დამოკიდებული წოდების წარმომადგენლებს აზრდევინებდნენ²⁰, სხვანაირად რომ ვთქვათ, ისინი ფეოდალურ ტრადიციას ამ მხრივაც არ ღალატობდნენ: „სულსა სიოშს ისლამის გამზრდელსა... შეუნდონ ღმერთმან“, „სულსა მის გაზრდილს ჯანბულათს დადიშქელიანს შეუნდონ ღმერთმან“ (გამზრდელი სვიფლიანია გ. გ.), „სულსა მის გამზრდელს (სორთმან დადიშქელიანის გაზრდაზეა ლაპარაკი გ. გ.) დეკოს დევნოზიანს შეუნდონ ღმერთმან“ და სხვა.

სვანეთის მეორე მატიანე, ერთხელ კიდევ, ნათელს ხდის მეფის მოხელეთა, ზოგიერთ მკვლევართა თუ მოგზაურთა მიერ XIX საუკუნეში გავრცელებულ ეერსიის სიყალბეს — თითქოს სვანეთის მოსახლეობას და კერძოდ დადიშქელიანებს მუსლიმანურ-წარმართული სარწმუნოებისადმი ჰქონდათ მიდრეკილება. მიუხედავად იმისა, რომ მთელ სვანეთში მუსლიმანობა ოფიციალურად ერთადერთმა პირმა (ოთარ დადიშქელიანი) მიიღო, საქმეში ჩაუხედავი ან კიდევ წინააზრტულად განწყობილი ავტორები უამრავ ცრუ ხმებს ავრცელებდნენ თითქოს სვანები გამუსლიმანების გზაზე იდგნენ. იმის უტყუარ საბუთს, რომ სვანეთის მოსახლეობა (მათ შორის დადიშქელიანები) მართლმორწმუნე ქრისტიანებია, წარმოადგენს არა მარტო ისტორიული წყაროები, თუნდაც პირველი და მეორე მატიანეს სახით, არამედ ეკლესიათა საოცარი სიმრავლე²¹, მათი მდიდ-

²⁰ გაზრდილის ქვეშ ძუძუთა ბავშვის გაზრდასთან ერთად, მოზრდილის სწავლება, საოპარო თუ სხვა საქმეებში გაწერონაც იგულისხმება.

²¹ მარტო ზემო სვანეთში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ორასამდე ეკლესიაა აღრიცხული, აქედან ასზე მეტი ცოცხლად შემონახული.

ოული შემკულობა, მრავალრიცხოვანი ჯვარ-ხატები, საღვთო წიგნები, მრავალი მღვდელ-მსახური (მათ შორის ქორეპისკოპოსები, მოძღვარნი, ბერ-მონაზონნი და სხვა), მრავალრიცხოვანი შეწირულებები, მთელი საზოგადოების მიერ ყოველივე ქრისტიანულსადმი თაყვანისცემა. ირკვევა, რომ შუასაუკუნეთა ზოგი მანძილზე სვანეთში განუწყვეტლივ წარმოებდა ეკლესიათა მშენებლობა. მთი შემოსევა-განახლება. საეკლესიო კრებები, წირვა-ლოცვა, ტარდებოდა ეთნოგრაფიული დღესასწაულები, რომელშიც მოსახლეობის ყველა ფენა მონაწილეობდა, განსაკუთრებით კი გაბატონებული და შეძლებული ნაწილი, რომელიც ეკლესია-მონასტრებს ხშირად დიდ შეწირულებას უძღვნიდა. საისტორიო ლექსებიდან ჩანს არა მარტო ის, რომ სვანეთის მოსახლეობაში ღრმად ყოფილა გამჭდარი ქრისტიანული სულისკვეთება, არამედ ისიც რომ ეკლესია უდიდეს როლს ასრულებდა აქაური საზოგადოების ყოველგვარ საქმიანობაში, რომ ადამიანს და რწმენის მიხედვით მხოლოდ ეკლესიას შეეძლო ყოველგვარი საქმის განაწესება. საისტორიო ძეგლებიდან ჩანს, რომ სვანეთის მოსახლეობის შეძლებულ ფენას ახლო ურთიერთობა ჰქონია არა მარტო საქართველოს საეკლესიო ცენტრებთან, არამედ იერუსალიმის წმინდა ადგილებთან, სადაც სვანეთის ერისთავები თუ სხვა წარჩინებული პირები და სასულიერო მოღვაწენი დიდ შეწირულებებს უძღვნიდნენ ეკლესია-მონასტრებს და აქ მწიგნობრულ მოღვაწეობას ეწეოდნენ. საისტორიო ძეგლები (მატიანეები, სალაპო წიგნები, მოსახსენებლები, ჯვარ-ხატების, ეკლესიათა წარწერები, სხვადასხვა ხელნაწერები და მინაწერები) არა მარტო სვანეთის მოსახლეობის ქრისტიანულ რწმენას გვიდასტურებენ, არამედ ნათელს ხდიან იმ მოსაზრების მტკიცებობას — თითქოს სვანეთის ეკლესიებში დაცული ჯვარ-ხატები და სხვადასხვა ხელნაწერები აქ შეტანილია შესანახად და გადასარჩენად. ცხადია, როგორც საქართველოს ყოველ კუთხეში, აქაც ბევრი ნივთი ცენტრიდან უნდა იყოს შეტანილი, მაგრამ არა როგორც შესანახად და გადასარჩენად, არამედ საქართველოს მეფეები თუ სხვა მოწინავე მოხელეები და მოღვაწეები აქაურ ეკლესიებს, როგორც თავისი ქვეყნის სალოცავებს სახელდებით უძღვნიდნენ ჯვარ-ხატებს თუ საღვთო წიგნებს. საქართველოს მატერიალური კულტურის დიდი მონაწილე და გამოჩენილი მკვლევარი ექვთიმე თაყაიშვილი წერს: „წინათ ფიქრობდნენ, სიმრავლე ჯვარ-ხატებისა და ხელნაწერებისა, რომელნიც სვანეთში იყო და დღესაც არის, აიხსნებოდა იმით, რომ სვანეთში ეზიდებოდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან ამ ნივთებს შესანახად და გადასარჩენად ჯანდაცურებისაგან მტერთა შემოსევის დროს. ექვი არ არის ამასაც ადგილი ჰქონდა, მაგრამ ჩვენი დაკვირვებით ცხრა მეათედი ჯვარ-ხატებისათვის სვანეთშია დამზადებული. ამას მოწმობს სვანისებები წარწერებისა, გვარები შემკვთებლების და ოქრომჭედელთა“²².

ოდნავადაც რომ დავაკვირდეთ სვანეთის სულთა მატინებს, ეკლესია-მონასტრთა მოსახსენებლებს, საეკლესიო ნივთების წარწერებს, ცხადად ვნახავთ, რომ სვანეთის მოსახლეობის ზედა ფენის წარმომადგენლები: ერისთავები, თავადები, აზნაურები, მოხელეები, სასულიერო პირები, აგრეთვე გლეხთა შეძლებული ნაწილი დიდ შეწირულებას უძღვნიდა ეკლესია-მონასტრებს, რათა გარდაცვალების შემდეგ უზრუნველყო თავისი სულიერი ცხოვრება. ამით ეკ-

²² ე. ქ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, გვ. 435—436.

ლესიის, აგრეთვე მის შოლვაწეთა ეკონომიური მდგომარეობაც უმჯობესდებოდა. შეწირულებათა ნაწილი ეკლესიათა აგება-განახლებასა და შემოსვას ხმარდებოდა, ნაწილი მამულთა შეძენა-გაფართოებას. დანარჩენი მის მრავალრიცხოვან მსახურთა რჩენას, ან კიდევ სასულიერო პირთა აღზრდა-განათლებას და სხვა.

საისტორიო ძეგლებიდან ჩანს არა მარტო ის, რომ სვანეთში ბოლომდე იყო მტკიცედ დაცული ქრისტიანული სარწმუნოება. სისტემატურად ხდებოდა ეკლესიათა განახლება, იწვევდნენ საეკლესიო კრებებს, ტარდებოდა წირვა-ლოცვა და სხვადასხვა რელიგიური ღღესასწაულები. არამედ ისიც, რომ საერო მოსახლეობა ეკლესიას დიდძალ ფულს და ხვადავს სწირავდა. ამასვე უჭერს მხარს ისიც, რომ აქაურ ეკლესიებს საკმაოდ დიდი ყმა-მამული გააჩნდა და საკმაოდ მრავალრიცხოვანი მღვდელ-მსახური ჰყავდა. წინამდებარე მატიანეს მერვე ნაქვეთში, რომელშიც სორთმან დადიშქელიანის მიერ ეკლესიისადმი ოცდათხუთმეტი ხარის შეწირვაზეა ლაპარაკი, ნათქვამია: „ღმერთო ყოვლად ამრავლე და აღდგომადელი სორთმან დადიშქელიანი და მისი შვილები, მეტად საღმთო კრება ქნეს. შე გ ვ ყ ა რ ე ს სა მ ო ც დ ა ა თ ი ხ ო ც ე ც ი²³... სულსა ისლამ დადიშქელიანისა ს უ ა ნ ე თ ი ს ხ უ ც ე ს თ ა მ ა ლ ხ ი ნ ე ბ ე ლ ს ა. ახალ კრების მოწესესა შეუდნონ ღმერთმან“... როგორც ვხედავთ, საეკლესიო კრებას სამოცდაათი მღვდელი დასწრებია. — ეს კი საკმაოდ დიდი რიცხვია ისეთ მცირე კუთხისათვის როგორიც სვანეთია. აქვე ჩანს ისიც, რომ დადიშქელიანებს მთელი ზემო სვანეთის სამღვდელოების მოთავეობა დაუჩემებიათ. მატიანიდან ვგებულობთ, რომ ბალსქვემო ხევების საეკლესიო კრებებში ზემო ხევეების ზოგიერთი მცხოვრებნიც მონაწილეობდნენ. ასეთებად ჩანან მარგიანები, ჩართოლანები და სხვ.

სვანეთის მეორე მატიანე წარმოადგენს პირველი მატიანის ორგანულ ნაწილსა და გაგრძელებას. პირველი აღრიხდელია (XIII—XV სს.), მეორე კი გვიანდელი (და ამით ისინი ერთიმეორეს ავსებენ), რაც ერთხელ კიდევ ადასტურებს, რომ სვანეთის მოსახლეობა დიდ პატივს სცემდა ქრისტიანობას და პისგან გამომდინარე ადათ-წესს. ეს გარემოება თავის დროზე კარგად შენიშნა ექ. თაყაიშვილმა, რომელიც წერდა: „მატიანის ტექსტიდან მტკიცდება, რომ სვანეთში დროგამოშვებით სხვადასხვა ადგილას სამღვდლო და საერო მცხოვრებთა კრებები ყოფილა და ამ კრებაზე დამსწრენი ცოდვებს ინანიებდნენ, სურვილს აცხადებდნენ მატიანეში მათი სახელის შეტანის, ეკლესიებს და სამღვდლოებას ფულს თუ ხვადავს სწირავდნენ. წინასიტყვიანობა თუ ბოლოსიტყვიანობა (ლაპარაკია პირველ მატიანეზე — გ. გ.) მატიანისა, რომელიც დაცულია. მოწმობს, სვანებს დიდი რწმენა ჰქონიათ, რომ მეორეთ მოსვლის დროს მთავარანგელოზნი ამ მატიანეს წაიკითხავდნენ ქრისტეს წინაშე და ვაი იმ კაცს. ვინც აქ მოხსენიებული არ იქნებოდა და ცოდვა შეუენანიებელი დარჩებოდა. მათთვის ჭოჭოხეთი აუცილებელი იყო“²⁴.

სვანეთის პირველი და მეორე მატიანე წარმოადგენს სვანეთის გვართა (სამწუხაროდ მასში უპირატესად მხოლოდ ზემო სვანეთის ბალსქვემო „ხევეების“ გვარებია აღნუსხული. ისიც არასრულად) ერთგვარ კრებულს, სადაც აღნუსხუ-

²³ ხოცეცი — ხუცესი ანუ მღვდელი.

²⁴ ექ. თაყაიშვილი. სვანური სულთა მატიანე ეტრ. ტისა. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი. თ. 27. ს. 166, ფ. 3.

ლია ამ კუთხის მცხოვრებთა მრავალი გვარი. მატთანეებიდან ირკვევა, რომ ბალსქვემო „ხევებში“ მრავალი დიდებული და აზნაურული გვარები ცხოვრობდნენ. მათ შორის: რუჩეგიანი (რუჩაგიანი, რიჩქიანი, რიჩგვიანი), ჩიქოვანი (ჩოქოვანი, ნიქოვანი), ლაშხიანი (ლაშხიშვილი, ლაშხი), დადიშქელიანი (დადიშგელიანი, დაშქელიანი, დადშგელიანი, დაჩქელიანი), ლოღელიანი, ლიპარტიანი, დევდერიანი, ჩარკვიანი, ქურდიანი, ჟორჟოლიანი. სხვადასხვა ისტორიული წყაროებიდან ჩანს, რომ სვანეთის სხვა ხევებში ასევე მრავლად ცხოვრობდნენ: ვარდანისძეები, მარუშიანები, გელოვანები, ყიფიანები, ჭაბუკიანები, ასათიანები, მჭაფრიანები (ჭაფარიძე, ჭაფრიანი), ქურდიანები, ჩარკვიანები, ჟორჟოლიანები, ლაშხიანები, ფარაჯანიანები (ფარჯიანი), გომთელიანები და სხვა თავადაზნაურული გვარები. აღსანიშნავია, რომ (გამონაკლისის გარდა) ეს გვარები სვანეთში დღესაც განაგრძობენ არსებობას. იგივე მატთანეებიდან ირკვევა, რომ სვანეთის მოსახლეობა მეტად მრავალრიცხოვანი ყოფილა და ბევრი ისეთი გვარი ცხოვრობდა, რომელიც აქ დროთა ვითარებაში გამქრალა.

ამრიგად, სვანეთის მატთანეები ძვირფას წყაროს წარმოადგენენ სვანეთის სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკურ-კულტურული ყოფის ისტორიის შესწავლისათვის.

დასასრულ უნდა დავძინოთ, რომ სვანეთის მეორე მატთანე — ტექსტი პირველად ქვეყნდება და ამიტომ შესაძლოა ჩვენს ამოკითხვას ზოგიერთი ხარვეზიც გააჩნდეს.

ტ ე ქ ს ტ ი ს ა თ ვ ი ს

წინამდებარე გამოცემაში ქვეყნდება სვანეთის საეკლესიო კრებათა მეორე მატთანე, რომლის გამოცემისათვის ვსარგებლობ კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული ასლით (იხ. ექვთიმე თაყაიშვილის ფონდი. საქმე. 166).

ტექსტს ვაქვეყნებთ შემდეგი წესის დაცვით:

1. მრგვალი ფრჩხილების მოშველიებით გახსნილია დაქარაგმებული სიტყვები, რომლებიც შესაძლოა სხვანაირადაც გაიხსნას.
2. დაკლებული ასოები და მრავალწერტილების ადგილზე აღდგენილი სიტყვები ორკუთხა ფრჩხილებშია ჩასმული.
3. ზოგიერთი სიტყვის მნიშვნელობას, გეოგრაფიული პუნქტის მდებარეობას, წერის ჩვევის წესს, აგრეთვე ხელნაწერთან (ხ). შედარებით პ. ინგოროყვასა (ი) და დ. ბაქრაძის (ბ) მიერ გამოქვეყნებულ ნაწყვეტების სხვაობას სქოლიოში ვუჩვენებთ.
4. ტექსტი აზრობრივად და ენობრივად ხელუხლებლად დავტოვეთ, სასვენი ნიშნები ჩვენ დავსვით.
5. ასლში აღნუსხულ თითოეულ საეკლესიო კრების (სულ 13) მოსახსენიებელს, პირობითად ნაკვეთი ვუწოდეთ.
6. ასლის თანმიმდევრობით მეთერთმეტე კრების მოსახსენიებელი, რადგან დროის მიხედვით, წინ უსწრებს ყველა დანარჩენს, პირველ ნაკვეთად მოვაქციეთ*.

* ტექსტის ტექნიკურ გამართვაში დახმარებისათვის მადლობას უცხადებთ ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის უფროს მეცნიერ თანამშრომელს თინა ენუქიძეს.

სვანეთის საეკლესიო კრებათა მეორე მატრიანი

ტექსტი

ესე არს ყ(ოველ)დ წ(მიდა)ჲ და უბიწო [კრება რომელ დასხნეს] და განა-
წესნეს წ(მიდა)თა მოციქულთა ბრძანებითა ქ(რისტე)სითა ჰრომს და იმ(რუ-
სა)ლიმს და ყ(ოველ)თა მონასტერთა და ქალაქთა და სოფელთა და ეკლესიათა.

დაიწერა წ(მიდა) ესე მარტიანე სალოცველად ყ(ოველ)თა სვანეთისა კრე-
ბისა შემომწირველთა და შემგებდრებელთათა.

ვინცა ლაღავერს ამა კრებასა მოეგება და ს(უ)ლი შეჰვედრა ყ(ოველ)-
თა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა მუხლუხაჲ ფალგოზის ძის შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა ფალგოზისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

10 ს(უ)ლს)ა ჟორჟოლაჲსა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა იუსავიჲსა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა ყვზბარაჲსა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა თეანილაჲსა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა გ(იორგ)ი გურისიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

15 ს(უ)ლს)ა ნათელისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა გიცარაჲსა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა გიცარიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა ოგაგისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა ყვიცინელაჲსა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

20 ს(უ)ლს)ა გ(იორგ)ი გეგიდანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა ნაღველაჲსა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა კვკე ბოხიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა მეულღესა მისსა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა თათე ყვიცინელიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

25 ს(უ)ლს)ა შვილისა მისისა ი(ოვა)ნესა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა ფურთუხ ყვიცინელიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა შვილისა მისისა თათარისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა გამრეკელ ფოხელიანი[სა] შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა ილარიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

30 ს(უ)ლს)ა ინაჲ ყვიცინელიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა გ(იორგ)ი ქალდიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა ინაჲსა ღირეკიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა გვანცაჲსა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა დავჲსა რუბაგ[იანისა] შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

35 ს(უ)ლს)ა მეულღესა მისსა ნუნაჲს შ(ეუნდვე)ნ.

ს(უ)ლს)ა ქველი ფოხელიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(უ)ლს)ა საღირ ღირეკიანისა შ(ეუნდვე)ნ.

5 შემოეწირებულათჳს ი; 8 მუხლუტა ხ; 10 ჟორჟოლაჲსა ხ; 12 ყვიზბარაჲსა ხ; 13 თეანი-
ლაჲსა ხ; 14 გურისიანისა ხ; 16 გოგისა ხ; 22 ბოხი... ხ; 26 ფურთუხ ხ; 27 თათარის ხ; 28 გამ-
რეკელა ფოხელიანი ხ; 28 შ-ნ ღ-ნ[ს] ხ. 29 ილარიანისა ხ; 30 ყვიცინელიანისა ი; 32 პირეკიანისა ი.
33 გვანცაჲსა ხ; 34 დავჲსა ი; 36 ფოხელიანისა ი; 37 პირეკიანისა ი.

ს(უღს)ა მეუღლესა მისსა ღუღ[აჲსა შეუნდვენ ღმერთმან].

ს(უღს)ა ხალინა გურსაფხესა შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან)*.

იესი არს ყ(ოვლა)დ წ(მიდა)ი უბიწო, რ(ომელ)ნი დასხნეს, განწესეს წ(მი)-
და ესე მარტიანი** ღ(მრ)თისა სალოცველად, შუღის სადიდებლად, ს[უღი]სა
სახსრად. კრება შეგიყარეს, ა ხ ლ ა ვ რ [უ] ჩ ე გ ი ა ნ ი ს ა ღირსიანად უყავ.
ა(მე)ნ ღ(მერთ)ო!

ს(უღს)ა სოზარ ჭრუჩეგიანისა შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა მ(ი)ს მეუღლის იმახათს გელუაფხუს*** შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა ახლაუს რუჩეგიანისა შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

• ს(უღს)ა იელდარს რუჩეგიანისა შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა ბათქერს რუჩეგიანისა შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა კურშუგ რუჩეგიანისა შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა ურუსკანს რუჩეგიანისა შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა თათარსაუს რუჩეგიანისა შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

• ს(უღს)ა მ(ი)ს მეუღლეს მანანურ რუჩეგიანისა შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა მ(ი)ს მეთოფეს დადაუს შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა ანას მანაფხუს შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა ფარანცხუს ონფრქიანისა შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა მ(ი)ს მეთოფეს მქერზას შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

• ს(უღს)ა ჩავის ცალანისა შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა მ(ი)ს მელქიფხე გუტუს ცალანისა შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა ფამელას ყ(ოველ)თაჲ შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან), ა(მე)ნ!

ს(უღს)ა აგლუნდეს შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან)****.

ქ. იესი არს ყ(ოვლა)დ წ(მიდა)ი უბიწოჲ რ(ომელ)ნი დასხნეს, განაწესეს
წმინდითა მოციქულთა ბრძანებითა წ(მიდა)ი ესე მარტიანი ღ(მრ)თისა სალო-
ცველად, ს[უღი]სა სახსრად, შვილისა სადიდებლად, ორმოცო საკლავი მოჰკლეს
ფეცხა *****.

კრება ზეთის კურთხევა ყველას ღირსიანი უყავ.

ს(უღს)ა ბესის მილდანისა შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

• ს(უღს)ა მის მეუღლეს ხუაშის შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა ბექის მილდანისა შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა მის მეუღლეს ქანუსხას შ(ეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

* შეგიყარეს ხ; 5 უკავ ხ; 7 სოზარ ხ; 24 უბ.წოო ხ.

* აქ მთავრდება პირველი ნავეთი (პირველი საეკლესიო კრების სულთა მოსახსენე-
რებელი).

** მარტიანი ყველა შემთხვევაში მარტიანეს ნიშნავს.

*** ფხუ-ფხე დაბოლოება მღვდრობითი სქესის გამოშმატველია და ასულს უღრის, მაგა-
ლოთად: გელუაფხუ (გელოვანი), რუჩეგიფხე (რუჩეგიანი), მილდაფხე (მილდანი), ჩარკუფხე
(ჩარკიანი), ღადიშგელაფხე (ღადიშგელიანი), გოშოანიფხე (გოშოანი), გადრაფხე (გადრანი),
ცალაფხე (ცალანი), დევრიფხე (დევდარიანი), სეიფლიფხე (სეიფლიანი) და სხე.

**** მთავრდება მეორე ნავეთი.

***** ზნე-ჩვეულებების მიხედვით სვანეთში ეკლესიას სუღის სახსრად სწირადენენ უსხებს
(მეციალურად ნასუქ ხაბებს, ვერძებს, ვაცებს და სხე.). ფეცხა ანუ ბაცხ (როგორც შემდე-
გი ღრთის მინაწერსა თუ შენიშვნაშია), ეწოდება სიციოტლეშივე სუღის სახსრად გადახდილ
ქლესხად. უნდა ვიფიქროთ, რომ ფეცხა — ბაცხ წინათ სუღის სახსრად შესაწირავ პირთუცეს
აღნიშნავდა.

- ს(ულს)ა ბოზჭიქ[ქ]რ მილდანისა შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა მის მეუღლეს ჭანუს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა ბეჭაის მილდანისა შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა მის მეუღლეს შირანგუს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა ფუთის მილდანისა შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა მ(ი)ს მეუღლეს ანას შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა სამაღლს მილდანისა შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა მ(ი)ს მეუღლეს ანას შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა ნაჟუს მილდანისა შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 10 ს(ულს)ა მ(ი)ს მეუღლეს შახის შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა სამაღლს მილდანისა შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა მის მეუღლის შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა ჭაქუს მილდაწის შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა უედბარს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 15 ს(ულს)ა ჭუზს მილდანისა შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა გუას შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა დიდხას მილდაფხუს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა ადსუანს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა ნაჟუს მილდანისა შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 20 ს(ულს)ა ბოზჭიკს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა ხიზანს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა ჯანყუათს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა გუას შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 25 ს(ულს)ა დ[ქ]ლბაზს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა მის მიცვალებულისა შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ, ა(მე)ნ ლ(მერთ)ო!
 ს(ულს)ა გუჩაის მ(ი)ს გაზრდილს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან)ნ*.
 ესე არის ყ(ოვლ)ად უბ[იწ]ო რ(ომელ)ნი დასხნენ[ენ] მ[ქ]წსე**.
 წ(მიდა)თა მ(ო)ც(ი)ქ(უ)ლთ ბრძანებითა ღ(მრთი)სა ლა...(?) და იერუსალიმისა და მონას-
 ტერთა და ქალაქთა და ეკლესიას დაწერენ[ენ] წ(მიდა)ჲ ესე მარტიანი სალოცე-
 30 ლად, ღ(მრთ)ის სალ[ო]ცველად, ს[უ]ლ[ი]ს საქ[ს]რად. კრება შეგყარეს მ[ქ]არა
 და დ ი შ ქ ე ლ ი ა ნ ს მის მაეზს(?) ხადაჭ[ქ]ეს და ამაზის.
 ს(ულს)ა დუდარ[ქ]ეს დადიშქელიანისა შ(ეუნ)დვენ ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა მის მეუღლეს თეთრუას იმიადხ...ს(?) შ(ეუნ)დვენ ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა მ[ქ]ერხას და დადიშქელ დადიშქელ[ი]ანსა შ(ეუნ)დვენ ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა მის მეუღლეს ელდარფხუს ჩარკუფხეს შ(ეუნ)დვენ ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა ხადაჭ[ქ]ეს და დერბზიდს დაჩქელიანს შ(ეუნ)დვენ ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა მის მეუღლეს გუნდის შ(ეუნ)დვენ ლ(მერთმან)ნ.
 ს(ულს)ა სომალას ჩხვიმიანის, ბატონის საყვარელს მეთოფეს შ(ეუნ)დვენ
 ლ(მერთმან)ნ.

* მთავრდება მესამე ნაკვეთი.

** მგწსე = მოწესე.

ს(ულს)ა დიდებულს აღმაიზი დ[ა]დიჩქელიანს მალუანის და გალუანს შ(ე-
უნდო)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა თასუს ლოდელიანის შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ყდეუა(?) მის დაუთის და ჰ[ქ]დ[ა]ჩის კ[ქ]იციანს შ(ეუნდვე)ნ
ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა მილბიქეს მილდანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა დიდს დიდებულს ალაგიყეს დაღშქელიანს შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთ-
მ)ან.

ს(ულს)ა ისლამს შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ხანთუყს შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა მის მიცუალეზულისა ყოველთა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა გიწახწის შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა მის მელქიფხეს ახაუს ილდიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა გუგჩაის დადიშქელიანისა ღ(მერთმ)ან შ(ეუნდვე)ნ, ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა თათაულ[ს] შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ბისლუხულს შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან*.

ღ(მერთ)ო! აშენე, აკ(ურთ)ხე ს(ა)ხლი და საყოფელი ის ლამს და დიშ-
გელიანსა, ოცდაცამეტისა შესწირა ღ(მერთს)ა ს(უ)ლისა მისისათ(ვის).

ს(ულს)ა ისლამს ფ(რია)დ ცოდვილსა დადიშგელიანისა შ(ეუნდვე)ნ
ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა დიდსა დიდებულსა სათუთის დადიშგელაანისა შ(ეუ)ნ(დო)ს
ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ისლამს შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან, კ(უალა)დ შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთ-
მ)ან.

ს(ულს)ა მეულლისა მისსა მართას დიდსა დიდებულსა შ(ეუ)ნ(დო)ს
ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა სიოშს ისლამის გამზდელსა, სიოშს, მამაცსა კაცსა შ(ეუნდვე)ნ
ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ჭეყანსა დადიშგელიანსა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა... რუჩეგიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ჯანყვათ დადიშქელიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ციოყ დადიშგელიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა თამარს ჩარკვიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ისლამ დადიშგელიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა დადაშის დიდებულსა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

[სულსა] რუჩეგიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა უფროს მამაცსა დიდებულსა...

ს(ულს)ა ასთიულს დადიშგელიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა რუჩეგიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა
[სულსა] მარეგიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა მარეგიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ისლამ... დადიშგელიანისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან.

* ყდეუა (?) + ჟ ხ; 11 მიცუელეზულისა ხ; 17 საყოფელი ხ.

* მთავრდება მეოთხე ნაკვეთი.

ს(უღს)ა შეიღებს... შახსო დადიშქელიანისა შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა დაქეს შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა ყაზმაქვარს შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა რამზი დადიშქელიანისა შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 5 ს(უღს)ა ელიზბარს რატიანისა შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა

ესე არს ყოქლად წ(მიდა)ჲ უბიწო, რო(მელ)ნი დასხნენ, გქაწესენ
 10 წ(მიდა) ესე მარტიანი, მოასვენე ღ(მრ)თისა იერუსალემისა მონასტერთა და
 ქალაქთა და ეკლესიათა. უ(ფალო) ღმერთო! აღაშენე და აკურთხე სა[ხ]ლი და
 საყოფელი სლხელოდინ(?) დიდებულს ბატონს გ[ე]ლახსანს.

ს(უღს)ა გელახსანს შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა მის მეეღოესა კაკუს დიდებულს დადიშქელაფხეს შეუნდ(ო)ს
 15 ღ(მერთმან), ა(მე)ნ!

ს(უღს)ა ახლავს დადიშქელიანსა შეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან). ა(მე)ნ!
 ს(უღს)ა მირზაყანს შეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა თემირყანს შეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

ს(უღს)ა თათარყანს შეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

20 უ(ფალო) ღ(მერთო) ჩ(ვე)ნო! ს(უღს)ა გელახსანს შეუნდ(ო)ს.
 ს(უღს)ა კაკუს შეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა ზოსის ზორგვანისა შეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა სუმაილს შეუნდოს ღმერთმან.
 ს(უღს)ა აბრამას შეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან).

25 ს(უღს)ა ფამელია*** ყ(ველას)ა შეუნდ(ო)ს ღ(მერთმან). ა(მე)ნ!***
 [ღმერთო აშენე]. აკურთხე, სახლი და საყოფელი ბატონის ციოყს და
 დიშქელიანს ოცდაათი ათასი შესწირა ს(უ)ლისა საქსრად მარტიან მოას-
 ვენეს დღეს[ი] მი[ს] სადიდებლად.

ს(უღს)ა ციოყს დადიშქელ[ი]ანს კ(უალა)დოა შეუნდვენ ღმერთმან.
 30 ს(უღს)ა მას... ქაუს მამაც კაცსა კუჭილას შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა ციოყს დადიშქელ[ი]ანსა შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა მეუღლე მისსა აბლას იოსელიანს შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა ფუთა დადიშქელიანს ერთგულ(?) შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა გაუს ულანს(?) შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 35 ს(უღს)ა ეტ[ა]ს გურჩიანს[ი] შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა ისლამს დაჩქელ[ი]ანს შეუნდვენ ღმერთმან.
 ს(უღს)ა მის მეუღლე მარინაი რუჩაგ[ი]ანსა შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა ჯანსოხს დადიშქელ[ი]ანს შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა ფუთა [დადიშქელიანს შეუნდვენ ღმერთმან].
 40 ს(უღს)ა მირზა დაჩქელ[ი]ანს შეუნდვენ ღ(მერთმან).
 ს(უღს)ა ილამაზ დადიშქელიანსა შეუნდვენ ღმერთმან.
 ს(უღს)ა სუმას დაჩქელ[ი]ანს შეუნდვენ ღ(მერთმან).

* რაზმი ხ; * წ-დაო ხ; 10 ილრსელუმსა ხ; 13 ივლახსანს ხ; 23 სემა-ლს ხ. 28 ციოყს ხ;
 *** ერთგულ ერთგულ ხ;

* მთავრდება მეხუთე ნაკვეთი.

** ფამელია = ფამლი — ზოგადი მნიშვნელობით ყმას. ეიწრო — შინაყმას ნიშნავს.

ს(ულს)ა ას[ლ]ანბექს დაჩქ[ე]ლ[ი]ანს შეუნდვენ ღმერთმან.
 ს(ულს)ა საელუხს დაჩქ[ე]ლ[ი]ანს შეუნდვენ ღმერთმან.
 ს(ულს)ა მ[ე]რზა დაჩქ[ე]ლ[ი]ანს შეუნდვენ ღმერთმან.
 ს(ულს)ა სორთმანს დაჩქ[ე]ლ[ი]ანს შეუნდვენ ღმერთმან.
 ს(ულს)ა ციოყს შეილქებსა შეუნდვენ ღმერთმან.
 ს(ულს)ა მის ჟანსოხსა და ყაფსუყს დაჩქ[ე]ლ[ი]ანს შეუნდვენ ღმერთმან.
 ს(ულს)ა გაზდილ კახას გუშუანს შეუნდვენ ღმერთმან.
 ს(ულს)ა მაქას იოსელ[ი]ანს შეუნდვენ ღმერთმან.
 ს(ულს)ა ყანგეხს დაჩქელიანს შეუნდვენ ღმერთმან.
 ს(ულს)ა ბერდიხს დაჩქ[ე]ლ[ი]ანს შეუნდვენ ღმერთმან, სულსა უფა-
 ლო].

ს(ულს)ა შვენიერს წიფიანს შეუნდვენ ღმერთმან.

ს(ულს)ა ბლ... ბადვანარ[ს] შეუნდვენ ღმერთმან.

ს(ულს)ა აზერის დაჩქ[ე]ლ[ი]ანს შეუნდვენ.

ს(ულს)ა მარქიხა დაჩქ[ე]ლ[ი]ანს შეუნდვენ ღმერთმან.

ს(ულს)ა ბიყალდუს ცალანს შეუნდვენ ღმერთმან.

ს(ულს)ა ჯახუს... შეუნდვენ ღმერთმან.

ს(ულს)ა კაჭუს კაჭარანს შეუნდვენ ღმერთმან.

ს(ულს)ა ციოყს ჭადიჩქელიანს შეუნდვენ ღმერთმან.

კქიქ[ი]რ[ი]კე, მუშედიანსა* ს(ულს)ა მის მოქმედს [შეუნდვენ ღმერთმან].

[სულსა] თაშდ... შეუნდვენ ღმერთმან**.

დ(იდება)ჟ ღმერთო! აშენე, აქურთხე, ს[ა]ხლი და საყოფნელი, ჯან-
 ყ ე ა თ ჩ ა რ კ ე ი ა ნ ს ზემო უშქუს, ქვემო ლალეერს***, ყ(ვე)ლაი, აწ
 ესე. ხუცესმან, ახ[ა]ლ მოწესესა ოცდაათი ათასი შესწირე ს(უ)ლისა მის(ისა)-
 თ(ეი)ს. ესი მატია[ნე] მოასვე[ნე] ს[უ]ლ[ი]ს ს[ა]ქს[რა]დ.

ს(ულს)ა ჯანყვათა ჩარკე[ი]ანს ღბ(?) ღმერთმან შეუნდვენ.

* სურთმანს ხ; ** მოქმედს ხ; *** ქოხო ლალერს ხ; 24 ხოცემან ხ; 26 ლი ხ;

* მუშედიანი (სვანი, მუ-შენი = მუ-შვანი) — გვარი უნდა იყოს.

** მთავრდება მეშვიდე ნაკვეთი.

*** საისტორიო ძეგლებში უშუალო და ლალეერი (ლალეერი) ხშირად უპირისპირდება ერთმანეთს. ეს მისი მაჩვენებელიცაა, რომ ისინი ენგურის ხეობის სვანეთის უკიდურეს დასახ-
 ლებულ პუნქტებს წარმოადგენდნენ. მ. ჭალდანის განმარტებით, ლალეერი დღევანდელი ჩუ-
 ჭხეხეის ძველ სახელია, რომელიც აერთიანებდა ნაკსა და შდიორის შუა (მდ. ნაკრის შესარ-
 თავამდე) მოქცეული ხეობის მოსახლეობას. ლალეერის სახელწოდება დღემდე შემორჩა ჩუბე-
 ხევის სოფ. ლაწომბასთან მდებარე ერთ მინდორს (იხ. მ. ჭალდანი, სვანური ენის ჩუბხეხური
 მეტყველების თავისებურებანი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XI, 1959, გვ. 213—215).
 აღნიშნულ მინდორში, უკანასკნელ დრომდე ტარდებოდა ჩუბხეხეის მოსახლეობის რელიგიური
 დღესასწაულები: წირვა-ლოცვა, ცხენოსნობა („პლიშობა“) და სხვ. მ. ბერძნიშვილის ჩვენე-
 ბით, ლალეერი უდრის თანამედროვე კუბერის ხეობას (იხ. მ. ბერძნიშვილი, სვანური დოკუ-
 მენტები როგორც წყარო XIV—XV საუკუნეთა სვანეთის სოციალური ისტორიისათვის, ქარ-
 თული წყარომცოდნეობა. თბ., 1968, გვ. 111). უდაოა, რომ კუბერის ხეობა და მისი დასავ-
 ლეთის მოსაზღვრე ტერიტორია სვანეთის საზღვრებში შედიოდა, მაგრამ იმ დროისათვის და
 უფრო ადრეც, როდესაც ხსენებული დოკუმენტები დაიწერა ე. ი. XIV—XV სს. კუბერის ხეო-
 ბა დასახლებული არ იყო. იგარაუდება, რომ აქაური მოსახლეობა ადრე ამოწყვეტილა (აქ სვან-
 თა ნამოსახლარის ძველთაძველი კვალია შემორჩა), შესაძლებელია, იგი VI ს. მისიმიანთა ამო-
 წყვეტას ან ბიზანტია-იარანის დევას უკავშირდება. კუბერში ხელახალი დასახლება მხოლოდ
 XIX ს. მოხდა, უპირატესად ჩუბხეხეის მოსახლეობათა ხარჯზე.

ს(უღს)ა მირაგუს ღიღე[ბ]ულს დაჩქ[ე]ლ[იანს] შ(ეუნდვენ) ლ(მერთმან).
ს(უღს)ა შარამხათ ჩარკვიანს] ღბ შ(ეუნდვენ) ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა ციოყს ჩარკვიანს ღიღე[ბ]ულს] შ(ეუნდვენ) ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მელმის [და] ღესნას ღებღარქიანს შეუნდვენ ლმერთმან].

5 ს(უღს)ა მირაგუ მთბლლომა(?)... (0)

ს(უღს)ა ჯანყ[ვათას] შეუნდონ ლმერთმან].

ს(უღს)ა ჯადარბზლ(?) მაქრისს შეუნდვენ ლმერთმან].

ს(უღს)ა გედის ღბ შ(ეუნდვენ) ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა ნაგჭუს შეუნდვენ ლმერთმან].

10 ს(უღს)ა ჩარკ[უფ]ხუს] ღბ შ(ეუნდვენ) ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მანჩის შეუნდვენ ლმერთმან].

ს(უღს)ა მირანგუს ღბ ჩ[არ]კვიანს] შ(ეუნდვენ) ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა ანა ჩარკვიანს] ღბ შ(ეუნდვენ) ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა ღიღე[ბ]ულს]...

15 ს(უღს)ა ქუარ[იას] ღიღე[ბ]ულს] ჩ[არ]კვიანს] შ(ეუნდვენ) ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა კაკუ ღბ ჩარკვიანს (შეუნდვენ) ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა სათოთხ ღბ შ(ეუნდვენ).

ს(უღს)ა ბავირ(?)

ს(უღს)ა მირზა ღბ ჩარკვიანს] შ(ეუნდვენ) ლ(მერთმან).

20 ს(უღს)ა გუღე რ[უ]ჩ[ე]გ[იანს] ღბ შ(ეუნდვენ) ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მარჩის ჩ[არ]კვიანს] ღიღე[ბ]ა შ(ეუნდვენ).

ს(უღს)ა მარის*.

უ(ფალო) ლ(მერთო) ადღეგრძელე სორომან დადიშქ[ე]ლიანი
და მისი შვილები, ღ[მერთო]! აკ(ურთ)ხე და ა(ა)შენე სახლი და საყოფელი
25 სორომან დადიშქელიანისა, კრება შეგყარეს ოცდახუთმეტი კარი შესწირეს
და სხ(უა)ჲ უმრ[ავ]ლი კიდეც.

სულკურთხე[უ]ლსა სორომან დადიშქელიანისა შ(ეუნდო)ს ლ(მერთმან)
და მის მეუღლეს ელდარუფხს დევდარიანის ქალსა შე[უ]ნდოს ლ(მერთმან) და
ს(უღს)ა მის მამას ილამაზსა დადიშქელ[იანს] შ(ეუნდო)ს ლ(მერთმან).

30 ს(უღს)ა მის მეუღლესა შგვილიფხს შ(ეუნდოს) ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მის ძმასა თათარსაუს და ყარაშაას შ(ეუნდვენ) ლ(მერთმან).

მის გამზდელს ღეკოს დევნოზიანს შ(ეუნდვენ) ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მის დასა ლ(მრ)თის მოშიშს ანას შ(ეუნდო)ს ლ(მერთმან).

მის დასა სათვითს შ(ეუ)ნდოს ლ(მერთმან).

35 ს(უღს)ა ხუვაშის შ(ეუ)ნდოს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მის მელიქიფეს ბიბუს მახეჯგიანისა შ(ეუ)ნდ(ნე)ს ღ[მერთმან].

და ლ(მერთო) კ(უალა)დ ამრთელე და ადღეგრძელე სორომან დადიშქელიანი
და მისი შვილები და მეტად საღმთო და კრება ქნეს, შეგუყარეს სამოცდაათი
ხუცესი. უ(ფალო) ი(ეს)უ ქ(რისტე)! გაუღე კარი სამოთხისა და მის დასა მი-
40 რანგუს, შ[ე]უ[ნ]დოს ლ(მერთმან) და ხაჩირს დევნოზიანსა შ(ეუ)ნდ(ო)ს ლ(მერთ-
მან).

¹ ღიღე[ბ]ულს] დაბლს ხ; ² შარამხათ ხ; ³ ჩარკვიანს] ჩარ ხ. ²⁷ დადიშქელიანსა ხ; ²⁸ მის მეუღლეს... შე[უ]ნდოს ლ(მერთმან) — ხ; ³² დევნოზიანის ხ; დევნოზიანის ხ; ³²⁻³⁸ შ(ეუნდვენ) ლ(მერთმან)... ს(უღს)ა — ხ; ³⁵ შე[უ]ნდოს ლ(მერთმან) — ხ. ³⁸ შ(ეუ)ნდ(ნე)ს ღ[მერთმან] — ხ; ³⁷ ამრთელე] ამრთელე ხ; ³⁸ შეგუყარეს ხ; ³⁹ ხოცეო ხ; ³⁹ იესო ხ; ⁴⁰ დევნოზიანსა ხ.

* მთაერდება მერვე ნაკვეთი.

ს(ულს)ა მ(ი)ს დიასახლიშს ყაზმაქვას შ(ეუ)ნდ(ო)ს ღ(მერთმან)*.

ესე არს ყ(ოვლ)ად წ(მიდა)ჲ უბიწო კრება, რ(ამელ)ნი დასნეს და განაწესნეს წ(მიდა)თა მოციქულთა ბრძანებითა, ღ(მრ)თისა, ჰროშს და იერუსა-ლმშს და ყ(ოველ)თა მონასტერთა და ქალაქთა და სოფ(ე)ლთა და ეკლესიათა. დაიწერა წ(მიდა) ესე მარტიანე სალოცველად ყ(ოველ)თა სვანეთისა კრებისა შემომწირველთა და შემოვედრებულთათ(ვი)ს. ვ(ი)ნცა ეცერს ამა კრებასა მოეგება მ(ა)თ ყ(ოველ)თა შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ღ(მერთო)! აშენე, აქურთხე სახლი და საყოფელი ისლამ დადიშ-ქ(ე)ლიანისა.

10 ს(ულს)ა ისლამს დადიშგელიანისა სვანეთის ხუცესთა მალხინებელსა ახალ კრებისა მოწესესა შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან). მის მიცვალეულ[თა] ყ(ოველ)თა შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა მარიხა რუჩეგიანისა შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა ისლამს შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

15 ს(ულს)ა ციოყს დადიშგელიანისა შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა ისლამს შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა გლახაკსა ნახვის(?) შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა ჭეყანს დადიშგელიანისა შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა ჯანსუხს შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

20 ს(ულს)ა სათვითს შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა ჭვარიას შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა ყანგეზ[ს] შ(ეუნდვენ).

ს(ულს)ა ყაზმაქვას დადიშგელიანისა შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა თამარს ჩარკვიანისა შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა ყაზმს და მირანგუს შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა კუქუნილს და კაკუნილს შ(ეუ)ნდ(ვენ)ს ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა ფ(რია)დ ცოდვილსა ისლამს შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა ბაგუს და ლ[ქ]შახს შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა მის სიძეთა დადაშის და ნაგვუს შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

30 ს(ულს)ა ისლამს შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა საქუეძეს შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა ქალინას და მაქას შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან), ა(მენ)!

ს(ულს)ა ისლამს და ათაბეყს თახუს შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა ისლამის სტუმართა ჯიბერდის. შაოშს და ბადრის შ(ეუნდვენ)

35 ღ(მერთმან). ა(მენ) უ(ფალო)!

ს(ულს)ა ისლამს და მის დედამასა შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა გურანგუ წიფიანისა შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა ისლამს და მის მეუღლეს შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

ს(ულს)ა მაწკაქვას შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

40 ს(ულს)ა სიოშს მღდელსა. ისლამის ერთგულსა, შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

* კრებაჲ ბ; ს სვანეთისა ბ; 6 ეწერა ბ; " ხუნე] აშუ ბ; 6-9 დადიშგელიანისაჲ;

10 ისლამს დადიშგელიანისა სვანეთის ხუცესთა ბ; 14 ს(ულს)ა ისლამს შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან)]—ბ;

15 ციოყს ბ; 13-13 ს(ულს)ა ისლამს... ჯანსუხს სრა ჯანსუხს შნ ღნ. სრა ქუეზარ. შნ ღნ. შრაჭეყანს დადიშგელიანისა შნ ღნ ბ; 21-22 ს(ულს)ა ჭვარიას... ყანგეზ[ს] შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან) ბ; 28 ლ[ქ]შახს]ლშახს ბ;

29 ნაგუჯუ ბ; 30 ათაბეყს ბ; 34 შაოშა] შაოშის ბ; 34 ისლამის ბ; 35 მაცუეყს ბ; 40 სიოშის ბ.

* მთავრდება მეცხრე ნაკვეთი.

ს(ულს)ა კახ[ა]ბერს შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ჩართველიანისა გუევას შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან, მის შვილსა გოგ-
ნას შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ამის მჩხრეკელსა... შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან. უყავ და უყავ*.

ს(ულს)ა ჩარგ[ას]ს შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან*.

ღ(მერთ)ო! აშენე, აკ(ურთ)ხე სახლისა საყოფ(ე)ლი ყო რ მ [გ შ ხ უ] გო-
შ[უ] ან ი ს, ოცდაათი ათასი შესწირეს ს[უ]ლ[ისა] მისთ(ვი)ს ღ(მერთს)ა.

ს(ულს)ა დიდსა დ[იდე]ბ[უ]ლს ყორჭ[ე]შახს გოშ[უ]ანის შ(ეუნდევ)ნ.
ღ(მერთმ)ან კ(უალად)ცა მი...

10 ს(ულს)ა დიდსა დ[იდე]ბ[უ]ლი ელდარუბუხს ოლულუყუს შ(ეუნდევ)ნ
ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ბინაგორ გოშოანის შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა მაქუას ანჩაბანს შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ყორმ[ე]შხუ ბატონსი, კეთ[ი]ლ მოქმედი, შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთ-
15 მ)ან, ფ(რია)დ ც[ო]დ[ე]ილი, შ(ეუნდევ)ნ.

ს(ულს)ა მეუღლე მის, ღ[მერთ]ისა გუშიშ კ[ა]ც[ს]. საყვარ[ელ] ელდარუ-
[ბუხს].

ს(ულს)ა ყაზისი გუშუანის, მამაცს კაცს, შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ყამალ...

20 ს(ულს)ა ელბდუყს გუშუანს შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა აღფაან გოშუან[ს] შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ბახარ გოშოანიფხ[ს] შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ყორმ[ე]შხუს შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა მის მიცვალებ[უ]ლთა ყ(ოველ)თ შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

30 ს(ულს)ა შუილს უიფხ... შუფხეს შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ბინაგორ გოშუანის შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა... აბექს გოშუანის შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა მაქვას შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა ანოყუს შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

35 ს(ულს)ა გუაშხვადს ანმურუახვა(?)...

(სულსა) ყ[ე]რ[მ]ე[შ]იქეს შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა აყშქედ... ანუ(?)... შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან**.

ქ(რისტე)ო ღ(მერთ)ო! აშენე და აკ(ურთ)ხე სახლი და საყოფელი სახელთ
ლაზ[ა]რეს სცოფლიანს, წ(მიდა)ი გ(იორგა)ს სვიფშის, ა(მე)ნ ღ(მერთ)ო!

40 გ(იორგის) ყ[რ]მა შვილი მიეც ღ(მერთ)ო, ა(მე)ნ!

ს(ულს)ა ლაზარს სვიფლიანს შ(ეუნდ)ლ(ო)ს ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა მის მეჭ[უ]ლ(ლე)ს მაქას გ[ა]დრაფხეს შ(ეუნდ)ლ(ო)ს ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა მეორეს ცოლსა ანას ცალაფხეს შ(ეუნდ)ლ(ო)ს ღ(მერთმ)ან.

ს(ულს)ა მის გაზდილს ჯანბულათს დადიშქელიანს შ(ეუნდევ)ნ ღ(მერთმ)ან.

45 ს(ულს)ა იეზას შ(ეუნდ)ლ(ო)ს ღ(მერთმ)ან.

[სულსა] ყადუს სუფლიანს შ[ეუნ]დ[ვენ] ღ(მერთმ)ან.

2-3 გუგნიას ბ.

* მთავრდება შეადე ნაკვეთი.

** მთავრდება მეთერთმეტე ნაკვეთი.

ს(უღს)ა მი... ლს(?) შაქას დევრიფხეს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა გიერგს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა ტაზას შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა ქერს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

8 ს(უღს)ა ყანუს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მაქას სვიფლიფხეს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მტვს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მი(ი)ს მეუღლეს მაქაილს სვიფლიფხეს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთ-
(მან).

10 ს(უღს)ა ქაუზაის გურჩიანს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მი[ს] მეუღლეს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა ემუს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მი[ს] მეუღლეს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა... სვანს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

15 ს(უღს)ა ლაზარეს მიცვალებულთ ყოველთა შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა ამ მარტიანს ვინც შენდობას მომიხსენებთ, ყოველთ შ(ე-
უნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მზლარს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან), ა(მენ)!*

20 უ(ფალო) ლ(მერთო)! აშენე, აკურთხე ს[ა]ხლი და საყოფელი სახელთ ბე-
ჭის და მის ძმას ქოჩუს. კრება ბედნიერს შეგიყარეს ლ(მერთო)ს სალოცვე-
ლად, სული[ს] საკსრად. ლ(მერთო), კაიშის** მთავარ-ანგელუზ(ო), შენი სახ[ე]-
ლი არს.

ს(უღს)ა ბექის ჩხუმიანს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მის მეუღლეს მირანგუს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

25 ს(უღს)ა მას ქუჩუს ჩხვიმიანსა შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მეუღლეს მაქას შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა... ჩხუმიანს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მის მეუღლეს ანის შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა თხესუს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

30 ს(უღს)ა ფუთას და მის ძმაებს კაცოის და... ანლირს შ(ეუნ)დ(ო)ს
ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა შიხმ[ე]რზას და... ათმ[ე]რზას შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა ეზას და...

ს(უღს)ა ჩხუმიანს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა მის მეუღლეს ბიქეშის შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა ქუჩუს სუფლიანს შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა შუტუს და მ[ე]ლ[ე]ს გელდას შ(ეუნ)დ(ო)ს ლ(მერთმან).

ს(უღს)ა ბექას მის მეუღლეს ძლს(?) და... ხას მათ ყო[ლ]ელთ შ(ეუნ)-
დ(ო)ს ლ(მერთმან)***.

* კაიშის კაიშა ხ; ** მირანგუს ზ; *** მეუღლეს მელს ხ.

მთავრდება მეთორმეტე ნაკვეთი.

** კაიში შედის ფარის თემში.

*** მთავრდება მეცამეტე — უკანასკნელი ნაკვეთი.

პახტანზ ჯაფარიძე

სოფელ ბალიჭის სარკოვზაბი ძარბული ასომთავრული წარწერით

ბალიჭი ანუ ბალიჭები სოფელია ბოლნისის რაიონში ბალიჭის ხევზე, რომელიც მდ. მაშავერას ერთვის. იგი დაშორებულია დმანისის ნაქალაქრიდან ხუთიოდე კილომეტრით. ვახუშტის გეოგრაფიით¹, სხვადასხვა საბუთისა და 1721 წლის ხალხის აღწერის დავთრის მიხედვით², მას ბალიჭი ეწოდება. ბალიჭი (Балича) იკითხება აგრეთვე რუსულ ხუთ-ვერსიან რუკაზე (1905 წ.). ამჟამად მას ბალიჭსა და ბალიჭებსაც ეძახიან.

1971 წლის 1 ნოემბერს ბალიჭის მცხოვრებმა მიხეილ ზაქარიას ძე ყალაიჩაშვილმა აცნობა აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტს, რომ აღნიშნული სოფლის განაპირას, სასამელი წყლის მისაყვანად თხრილის გაკრის დროს, აღმოჩნდა „წითელი ქვით ნაშენი ნაგებობა — ყორღანი“, რომელზედაც გამოსახულია „ჯვარი წარწერით“ — და სთხოვა ინსტიტუტს, გაეგზავნა თანამშრომელი ვითარების გასარკვევად.

ინსტიტუტის არქეოლოგიის სექტორის ხელმძღვანელის პროფ. ა. აფაქიძის დაავლებით იმავე დღეს დაუყოვნებლივ გავემგზავრე ბალიჭში. ბოლნისზე გავლისას ვინახულე რაიონის ხელმძღვანელები. ვაცნობე მისვლის მიზანი და შემდეგ მათი დახმარებით განეაგრძე გზა და ავედი ბალიჭში. ჩემთან ერთად გამოემგზავრა ბოლნისის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის დირექტორი ი. ბობოხიძე.

ბალიჭში ასვლისთანავე გამოირკვა შემდეგი: სოფლის განაპირას, სამხრეთით, ოდნავ შემაღლებულ ადგილას, რომელიც სასოფლო გზას ეკვროდა, გაჭრილი იყო თხრილი დაახლოებით 2,5×2,0 მეტრის ზომისა. რომელიც გათხრას შემდეგ ისევ ამოვესოთ ნაშალი მიწით. აღნიშნული თხრილის ახლომანძლო კარგად ჩანდა მიწის ზედაპირიდან აქა-იქ ამოწეული ქვისამარხების გვერდის ფიქალი ქვები, რაც სრულიად აშკარად იმის მანიშნებელი იყო, რომ ამ ადგილას ძველი სამაროვანი უნდა ყოფილიყო. შემოხსენებული თხრილის სამხრეთით გაჭრილი იყო მეორე გრძელი და ვიწრო თხრილი. როგორც სოფლის მცხოვრებთა გამოკითხვით გამოირკვა წყალსადენის გასაყვანად ადგილობრივ მცხოვრებლებს ოქტომბრის ბოლო რიცხვებში დაუწყიათ ზემოხსენებული თხრილის გაჭრა სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ. თხრილის გაკრის დროს 1971 წ. 28 ოქტომბერს მუშები მოულოდნელად წასწყდომიან ქვისაგან გამოთლილ მიწისქვეშა „ნაგებობას“³. ისინი დაინტერესებულან მათ-

¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941, გვ. 37, 39.

² ი. ა. ს. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, ტფილისი, 1938, ნაწ. I 11, 55, 76, 79, 96, 105, 106.

³ იმ დღეებში თხრილის გაჭრაზე მუშაობდნენ ს. ბალიჭის მცხოვრებნი: ალექსი ივანეს ძე ავკოფაშვილი, სარქის ივანეს ძე მესროფოვი, მიხეილ ზაქარიას ძე ყალაიჩაშვილი, ფირუზ გრიგოლის ძე ავკოფაშვილი და ტიგრან მელქის ძე მელქოიანიძე.

თვის უცნობი ძეგლით და გადაუწყვეტიათ მიწის აღება და ძეგლის გამოჩენა. მიწის ზედაპირიდან 0,4 მეტ. სიღრმეზე გამოჩენილა მოწითალო ქვისაგან გათლილი ორფერდა სახურავი, რომელზედაც გამოსახული ყოფილა ჯვარი და დიდი ასოებით შესრულებული წარწერა. ამაზე უფრო ღრმად მუშები აღარ წასულან. აღნიშნული ქვა ისევ მიწით დაუფარაეთ და გადაუწყვეტიათ, ეს ამბავი ეცნობებინათ სათანადო სამეცნიერო დაწესებულებისათვის თბილისში. სწორედ ამ გადაწყვეტილების შედეგი იყო ზემოხსენებული მ. ყალაიჩაშვილის მოქმედება⁴.

სოფლის მცხოვრებთა გამოკითხვით ისიც გამოირკვა, რომ ის ადგილი, სადაც ზემოხსენებული ძეგლი აღმოჩნდა და ძველი ქვისამარხების ნაშთებიც ჩანდა მიწის ზედაპირზე, გაცილებით უფრო ამოხურებული, ამაღლებული ყოფილა. ამ რამდენიმე წლის წინ კოლმეურნეობას გადაუწყვეტია ამ ადგილების სახნავად გამოყენება. რისთვისაც ბულდოზერის საშუალებით მოუსწორებია ეს ადგილი. საფიქრებელია, რომ სწორედ ამის გამო იყო გაშვილებული ქვისამარხების ფიქლების ზედა ნაწილები.

როდესაც ჩემი თხოვნით მუშებმა ნაშალი მიწა აიღეს, გამოჩნდა მშვენივრად გათლილი ქვის ორფერდა სახურავი, რომელიც უთუოდ სარკოფაგის სახურავს წარმოადგენდა. სახურავი ერთი მთლიანი ქვისაგან იყო გამოთლილი, რომელიც მთელ სიგანეზე გაბზარული იყო და ორ არათანაბარ ნაწილად გაყოფილი. ამასთანავე სარკოფაგის სახურავის მარჯვენა ფერდი, ქედთან და ქედს ცოტა ქვემოთ, ოდნავ ამოტეხილი იყო⁵. ეს ამონატები ახალი ჩანდა, ხოლო ბზარი კი ძველი. მუშების თქმით ეს ზიანი (ახალი ამონატები) სასოფლო-სამეურნეო მანქანების ამ ადგილზე მოძრაობამ გამოიწვია, რაც სიმართლეს არ უნდა შეეფერებოდეს.

სახურავი, საზოგადოდ ოსტატურად იყო გათლილი, ნაპირებიც სწორად იყო გამოთლილი, გარდა მისი თავისა, რომლის ერთი ადგილი ცერად ჩამოთლილი ჩანდა. საეარაუდებელი იყო, რომ გამოთლევებს მთლიანი ქვის ზომამ საშუალება არ მისცა წესიერი გეომეტრიული ფორმა მიეცათ სახურავისათვის და ამიტომ ირიბად ჩათლას დასჯერდნენ.

სახურავის ზედაპირზე, მის ბოლო ნაწილში, რელიეფურად გამოსახული იყო ტოლ-მკლავებიანი ჯვარი. სახურავის მარჯვენა ფერდზე შესრულებული იყო ქართული მთავრული ასოებით რელიეფური ორსტრიქონიანი წარწერა, რომელთაგან პირველი სტრიქონი შედგებოდა ერთი სიტყვისაგან, ხოლო მეორე სამისაგან. პირველი დაკვირვება საფუძველს გვაძლევდა გვევარაუდა, რომ საქმე გვქონდა მნიშვნელოვან და ძველ ძეგლთან, რომლის ყოველმხრივი მეცნიერული შესწავლა აუცილებელი იყო.

4 ამის შესახებ „ახალგაზრდა კომუნისტის“ 1971 წ. 16 ნოემბრის ნომერში დაიბეჭდა გ. ლორთქიფანიძის წერილი: „საინტერესო აღმოჩენა“.

5 სარკოფაგი, ქრისტიანული წესის თანახმად, დამხრობილი იყო აღმოსავლეთიდან-დასავლეთისაკენ, ხოლო მიცვალებული ჩაესვენებიათ თავით დასავლეთისაკენ. ამის შესაბამისად იმ მხარეს, საითაც მიცვალებულის თავი იყო, პირობითად სარკოფაგის თავს ეუწოდებთ, ხოლო საწინააღმდეგო მხარეს — ბოლოს (ამ მხარესაა ჯვრის გამოსახულება სახურავზე); თავიდან მარჯვნივ იქნება სარკოფაგის მარჯვენა ფერდი (ამ მხარესაა მოთავსებული წარწერა სახურავზე), ხოლო მარცხნივ — მარცხენა ფერდი. ქვევით, სარკოფაგზე წერის დროს, ესარგებლობთ ამ პირობითი სახელებით.

პირველ დღეს მუშაობის დაწყება არ მოხერხდა. რადგანაც შებინდებამდე მცირე დრო იყო დარჩენილი და, ამიტომ იძულებული გავხდით აღნიშნული სამუშაო შემდგომი დღისათვის გადავედო. სოფლიდან გამოემგზავრების წინ, წარწერის უფრო საიმედოდ დაცვისათვის, სარკოფაგის სახურავი ისევ მიწით დაფარვინეთ და ღამე ყარაულები დავაყენეთ. მერმე თბილისს დავბრუნდით.

2 ნოემბერს სამუშაოს შესასრულებლად ჩვენთან ერთად ს. ბალოჭვი გამოემგზავრა ინსტიტუტის უმცრ. მეცნ. თანამშრომელი ჯ. ამირანაშვილი, რომელსაც არქეოლოგიის სექტორის მიერ დავალებული ჰქონდა ფოტოგადაღება. ექსპედიციასთან ერთად გამოემგზავრნენ აგრეთვე ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორის ხელმძღვანელი აკად. გ. ჩიტაია და ამავე სექტორის უფრ. მეცნ. თანამშრომელი ლ. ფრუიძე.

ი. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტი და ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და ყოფის მუზეუმი წინასწარ შეთანხმდნენ, რომ არქეოლოგიური გათხრის დამთავრებისა და სათანადო ფიქსაციის შემდეგ, ადგილობრივი ხელმძღვანელობის თანხმობის შემთხვევაში, სარკოფაგს დასაცავად და საექსპოზიციოდ ჩაიბარებდა ზემოხსენებული მუზეუმი. ამასთან დაკავშირებით, ინსტიტუტის ექსპედიციის წევრებთან ერთად, მუზეუმის მანქანით გამოემგზავრნენ მისი თანამშრომლები ალექო ნარიშკინიშვილი და ანზორ გოგიშვილი, რომელთაც დავალებული ჰქონდათ სარკოფაგის გადმოტანა თბილისში.

სარკოფაგის აღმოჩენამ სოფლის მოსახლეობაში დიდი ინტერესი გამოიწვია და ექსპედიციის მუშაობას უამრავი ხალხი ესწრებოდა. გაშენდის აღწერის და ფოტოგადაღების შემდეგ როგორც კი ავხადეთ სახურავი, გამოჩნდა ერთი მთლიანი ქვისაგან გამოთლილი სწორკუთხოვანი როფი⁶, რომელშიაც აღმოჩნდა ორი მიცვალებულის ჩონჩხი. როფში მიწა მეტად უმნიშვნელო რაოდენობით ეყარა და რაც იყო, ისიც სახურავისა და როფის კედლების დაშლის შედეგად უნდა ყოფილიყო. ეს გარემოება ამავე დროს, იმაზე მიუთითებდა, რომ სამარხი მეორე მიცვალებულის დაკრძალვის შემდგომ. არ უნდა ყოფილიყო ხელნახლები.

ამ სარკოფაგის ჩონჩხების ძვლები ძლიერ ცუდად იყო დაცული. პირველი მიცვალებულის ჩონჩხის ძვლები მოქუჩებული იყო სარკოფაგის ბოლო ნაწილში, მეორე ჩონჩხის ფეხებთან, ხოლო მეორე მიცვალებულის ჩონჩხის ძვლების განლაგება არ იყო დარღვეული. ამის მიხედვით ჩანდა, რომ მეორე მიცვალებული დაუკრძალავთ გულადმა, გაშოტილი, თავით დასაველეისაკენ, ხელები გულმკერდზე, დაუკრფფათ, როგორც ამას მოითხოვდა ქრისტიანული წესი. მეორე მიცვალებულს გულმკერდის არეში აღმოაჩნდა რკინის საკინძის ოქროს თავი და ოქროსავე ბეჭედი, მომწვანო ფერის მინის ნახევარსფერული თვლით. აღსანიშნავია, რომ მეორე მიცვალებული ქალი უნდა ყოფილიყო, რაზედაც მიგვიითითებს გულმკერდის არეში აღმოჩენილი საკინძი და ბეჭდის რგოლის მცირე დიამეტრი (1,7 სმ), რომელიც ქალის თითის შესაფერისია. ჩონჩხების

⁶ როფს ჩვენ ეუწოდებთ ქვისამარხის ძირითად ნაწილს, რომელშიაც მიცვალებულია ჩასვენებული და რომელსაც არქეოლოგები დღემდე ყუთს უწოდებენ. როფი, საზოგადოდ ეწოდება „ამოთლილ ან ფიცრებისაგან შეკრულ ხის დიდ, პირღია ჭურჭელს“ (იხ. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VI, თბ., 1951). ანალოგიის საფუძველზე ეს ტერმინი, ეფიქრობთ. წარმატებით შეიძლება ვიხმაროთ ყუთის ნაცვლად, რომელიც უცხო სიტყვაა, ხოლო როფი ხალხში გავრცელებული ცოცხალი ქართული სიტყვაა. ამ ტერმინის გამოყენება ჩვენ გვირჩია აკად. ა. შანიძემ, რომელსაც დიდ მადლობას მოვახსენებთ.

შდებარეობა იმის მაჩვენებელი იყო, რომ ადრე დაკრძალული მიცვალებულის ძელები ადგილიდან დაუძრავთ, ქვევით ჩაუწევიათ იმისათვის, რომ ადგილი გაეთავისუფლებინათ ახალი მიცვალებულის დასაკრძალავად. ასეთი ფაქტი არაერთი ცნობილი საქართველოს არქეოლოგიაში და ზემოხსენებული შემთხვევა გამოწვევას არ წარმოადგენს.

სათანადო ფოტოგადაღების შემდეგ საჭირო იყო მიწის შემოთხრა ქვის როფის გარშემო იმისათვის, რომ შემდგომ მისი ორმოდან ანოდეზა მოხერხებულიყო. აღნიშნული სამუშაო მეტად ძნელი და შრომატევადი გამოდგა იმის გამო, რომ სარკოფაგის გარშემო გამოჩნდა მჭიდროდ განლაგებული ქვისამარზები, რაც მეტად აძნელებდა მუშაობას; საჭირო იყო ფრთხილი მუშაობა იმისათვის, რომ სხვა სამარხები არ დაგვეზიანებინა. ამ მიზეზის გამო სამუშაოს დამთავრება მხოლოდ შემდგომ დღეს (3 ნოემბერს) მოხერხდა.

როფი, ისე როგორც მისი სახურავი, ძალიან კარგად არის გათლილი გარედანაც და შიგნიდანაც. მათი ზომებია: სახურავის სიგრძე — 2,15 მეტ., სიგანე 0,76 მ. ფერდების სიგანე — 0,42 მ. როფის შიდა ზომებია: სიგრძე — 1,87 მეტ., სიგანე — 0,47 მ. სიღრმე — 0,39 მ. კედლების სისქე — 0,15 მ.

აღსანიშნავია, რომ როფის კედლების ზედაპირი სწორი კი არაა, არამედ მისი $\frac{2}{3}$ გარეთა მხრიდან ირგვლივ ჩაჭრილია 4—5 სმ. საღრმეზე, ზოლო სისქის $\frac{1}{3}$ შიდა მხარეს დატოვებულია ხელუხლებლივ და, მაშასადამე, უფრო მაღალია. ამის გამო სახურავი მჭიდროდ ეხურება როფს და მისი გადაწეგ-გადმოწევა შეუძლებელია, შეიძლება მხოლოდ მისი ახდა. როფს ფსკერის ცენტრში ნახევრეტი აქვს გაკეთებული 4—5 სმ. დიამეტრისა.

ს. ბალიჭში აღმოჩენილი სარკოფაგის ტიპის ძეგლები გვხვდება უძველესი დროიდან ეგვიპტეში და წინა აზიაში; განსაკუთრებით გავრცელებულია ქვის სარკოფაგები ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში. მცირე აზიაში, სირიაში, შავი ზღვის ჩრდ. სანაპიროებზე; ძველი ბოსფორის სამეფოს ტერიტორიაზე, ქერჩში, ტამანში და კავკასიის ტერიტორიაზე⁶ (მაგ. სომხეთში, ჩრდ. კავკასიაში და სხვაგან).

საქართველოს სარკოფაგები საგანგებო შესწავლის ღირსია მით უმეტეს, რომ მკვლევრის განკარგულებაშია საკმაოდ მდიდარი მასალა, მაგრამ ამჯერად ჩვენს მიზანს შეადგენს მკითხველს მივაწოდოთ მოკლე ცნობები ს. ბალიჭში აღმოჩენილი სარკოფაგის შესახებ. მაგრამ იმისთვის, რომ ნათლად წარმოვიდგინოთ ბალიჭური სარკოფაგის მნიშვნელობა, საჭიროა გავითვალისწინოთ მოკლეთ ის ცნობები თუ მასალები, რომლებიც ჩვენ გაგვაჩნია საქართველოში აღმოჩენილი სარკოფაგების შესახებ.

იმ ცნობების მიხედვით, რომლებიც დღეისათვის მოიპოვება სამეცნიერო ლიტერატურაში ან გავეიგონია ცალკეული სპეციალისტებისაგან, საქართველოში აღმოჩენილია 27 ერთი მილიანი ქვისაგან გამოთლილი სარკოფაგი. ეს სარკოფაგები მოპოვებულია როგორც აღმოსავლეთ, ისე დას. საქართველოში.

არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია მთლიანი ქვის სარკოფაგები: 1. არმაზისხევში — ორი⁷; 2. ბაგინეთში — ერთი⁷; 3. ბოლნისში —

⁶ ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, მცხეთა, ი. თბ., 1965, გვ. 10, 11, 16; ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 101.

⁷ იქვე.

ერთი⁸; 4. მცხეთაში (არაგვის ქუჩაზე) — ერთი⁹; 5. ვანში — ერთი¹⁰; 6. ურბნისში — ორი¹¹; 7. სვეტიცხოვლის ტაძარში — ორი¹²; 8. ანჩისხატში — ორი¹³; 9. ნიქოზში — ოთხი¹⁴ და 10. ერთი ს. ბალიკში.

შემთხვევითაა აღმოჩენილი სარკოფაგები: 1. ურბნისში (კათალიკოზ კირიონის მიერ ჩამოტანილი თბილისში) — ერთი¹⁵; 2. ს. საღვერში — ერთი¹⁶; 3. ვანში — ერთი¹⁷ (სარკოფაგის ფრაგმენტი); 4. დილომში — ერთი¹⁸; 5. ქუ-

⁸ ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, ენიმკის მოამბე, III. თბ., 1938, გვ. 367.

⁹ ალ. კალანდაძე, გ. ლომოთიძე, „საუცუნეთა წილში“, გაზ. „კომუნისტა“ 1959 წ. მაისი, № 118; დიდ მადლობას მოვასხენებთ პროფ. ა. კალანდაძეს, რომელმაც ამასთანავე, ნება დაგვართო გვეცნობოდით მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის დოკუმენტაციას და მოგვაწოდა მნიშვნელოვანი ცნობები.

¹⁰ ნ. ხოშტარია, არქეოლოგიური გათხრები სოფ. ვანში 1947 წ., „მომომხილველი“, I. 1949, გვ. 300; რ. ფუთუჩიძე, გეოანტიკური ხანის დას. საქართველოს არქეოლ. ძეგლები, მსკა, II, გვ. 69; აგრეთვე — საქართვ. ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970; გვ. 695; გულთად მადლობას მოვასხენებთ ინსტიტუტის უფრ. მეცნ. თანამშრ. რ. ფუთუჩიძეს ვანში აღმოჩენილი სარკოფაგების შესახებ დამატებითი ცნობების მოწოდებისათვის.

¹¹ 3. ზაქარაია, ნაქალაქარ ურბნისის ზოროთმოდერება, თბ., 1965, ტაბ. XLIV, სურ. 1 და 2. მითითებული სარკოფაგების შესახებ ტექსტში არაერთი ცნობები არ მოიპოვება. როგორც ურბნისის არქეოლოგ. ექსპედიციის წევრმა ალ. ჯავახიშვილმა მაცნობა, სარკოფაგები სრულიად ცარიელი ყოფილა, საჭირო ცნობების მოწოდებისათვის ალ. ჯავახიშვილს გულითად მადლობას მოვასხენებთ.

¹² ორივე სარკოფაგი აღმოჩენილია სვეტიცხოვლის იატაკის ქვეშ 1971 წ. თითოეულ სარკოფაგში თითო მიცვალბულის ჩონჩხი ყოფილა. ინვენტარი სამარხებში არ აღმოჩენილა, მხოლოდ ერთ მიცვალბულს ჰქონია ჩატანებული ხის ჯვარი. სახურავები სარკოფაგებს ბრტყელი ჰქონიათ. აღნიშნული ცნობები მოგვაწოდა პროფ. ალ. კალანდაძემ. დოც. ვ. ცინცაძის ცნობით ამ შემთხვევაშიც სარკოფაგები მეორეჯერ ყოფილა გამოყენებული. ცნობების მოწოდებისათვის ვ. ცინცაძეს დიდ მადლობას მოვასხენებთ.

¹³ ორივე სარკოფაგი აღმოჩენილია 1959 წ. ანჩისხატის რესტავრაციის პროცესში. ეკლესიის სამხ. მინაშენში. ერთი სარკოფაგი ორფერდა სახურავით მოთავსებული ყოფილა მინაშენის აღმ. ნაწილში, ხოლო მეორე — დას. ნაწილში. ეს უკანასკნელი შედარებით თხელკედლებიანი ყოფილა და არქეოლოგ. სამუშაოთა მიმდინარეობის დროს ადვილად იშლებოდა (არქეოლოგ. გუშაობას ხელმძღვ. განსვ. არქეოლოგი ი. გძელიშვილი). ორივე სარკოფაგი მიწით ყოფილა საესე და ორივეში ჩაყრილი ყოფილა რამდენიმე მიცვალბულის ძელები ერთმანეთში არეული. ზემოხსენებული ცნობების მოწოდებისათვის არქიტექტორ რუსუდან გვერდწითელს წრფელ მადლობას მოვასხენებთ.

¹⁴ ნიქოზში 4 სარკოფაგის აღმოჩენის შესახებ ცნობა მოგვაწოდა არქეოლოგმა გ. გობეჯიშვილმა, რომელსაც დიდ მადლობას მოვასხენებთ. ოთხი სარკოფაგიდან ერთი გაუშფინდიათ, რომელშიაც აღმოჩენილა მიწა და რამდენიმე მიცვალბულის ძელები უწესრიგოდ ჩაყრილი. სარკოფაგს სახურავი ბრტყელი ჰქონია, რომლის ნატეხები ახლო-მახლო ეყარაო.

¹⁵ გ. ჩიტაია, ქვის კუბო ქვემო-ალმედან, ენიმკის მოამბე, ტ. VIII, 1940, გვ. 6--7.

¹⁶ იქვე, გვ. 7.

¹⁷ ნ. ხოშტარია და რ. ფუთუჩიძე, დასახ. ნაშრომები.

¹⁸ გ. ჩიტაია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 7; აგრეთვე ა. აფაქიძის დასახ. ნაშრომი, გვ. 101; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 695.

თაისში — ერთი¹⁹; 6. კავთისხევში — ერთი²⁰; 7. ქვემო ალმეში — ერთი²¹; 8. სოხუმში — ერთი²² და 9. შულავერში — ორი²³.

დღეისათვის ცნობილი 27 სარკოფაგიდან, ჩვენამდე ხელუხლებლად მოაღწია მხოლოდ არმაზისხევისა და ბაგინეთის სარკოფაგებმა, დანარჩენი 23 სარკოფაგი მეორეჯერ ყოფილა გამოყენებული ან, საზოგადოდ გაძარცვულია (მაგ. ურბნისის სარკოფაგები და სხვ.). ხელუხლებლად უნდა იყოს ჩვენამდე მოღწეული ს. ბალიქის სარკოფაგიც.

საქართველოში აღმოჩენილი ქვის სარკოფაგები ორი ტიპისაა: ა. ორფერდა სახურავიანი და ბ. ბრტყელ ანუ ბანურსახურავიანი²⁴. არმაზისხევში აღმოჩენილ სარკოფაგთან ორფერდა სახურავიანი იყო № 7 სამარხის სახელით ცნობილი სარკოფაგი, რომლის ანალოგიასაც წარმოადგენს ბალიქური სარკოფაგი²⁵. ორფერდასახურავიანი იყო მცხეთის გამოღმა, ბაგინეთში 1946 წ. აღმოჩენილი სარკოფაგიც, ხოლო არმაზისხევის მეორე სარკოფაგს (სამარხი № 6) ბანური სახურავი ჰქონდა.

მიუხედავად იმისა, რომ სარკოფაგების უდიდესი ნაწილი, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, გაძარცვული და მეორეჯერ გამოყენებული ყოფილა, მაინც არსებობს საფუძველი გამოვეყნოთ რამდენიმე ჯგუფი ქრონოლოგიურად განსხვავებული სარკოფაგებისა; უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია ანტიკური ხანის სარკოფაგები, როგორიცაა არმაზისხევის ორი სარკოფაგი (სამარხები № 6 და № 7) და ბაგინეთის ერთი სარკოფაგი²⁶. რომელთაც ჩვენამდე ხელუხლებლად მოაღწიეს.

მაგრამ ეს სარკოფაგები საყურადღებოა არა მარტო იმ მხრივ, რომ მათ ჩვენ დრომდე მოაღწიეს ხელუხლებლად და დათარიღებულია საიმედოთ. არამედ უმთავრესად იმით, რომ ისინი ყველაზე მდიდრული სამარხებია და ამ მხრივ მნიშვნელოვნად განსხვავდებიან ერისთავთა (პიტიანშთა) მდიდრული სამარხებისაგანაც კი (მაგ. ასპარუკის, ბერსუმას და სხვათა სამარხებისაგან). სამარხთა აღნაგობა და ტიპოლოგია, როგორც ჩანს, არ არის ფორმალური მნიშვნელობის ფაქტი. არამედ არსებითი ხასიათის მიზეზებით იყო გამოწვეული. ასეთი სიმრავლე და სიმდიდრე ზემოხსენებულ სარკოფაგებში აღმოჩენილი ძეირტასი და

¹⁹ გ. ჩიტიია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 7.

²⁰ მცხეთა, I, თბ., 1955, გვ. 16: ავრეთვე ИАК, прибавление к вып., 37, СПб., 1910, 35, 44.

²¹ გ. ჩიტიია, დასახ. ნაშრომი.

²² მცხეთა, I, გვ. 16.

²³ შულავერში 2 სარკოფაგი შემთხვევით აღმოჩენილი 1969 წ. აღნიშნული სარკოფაგები უნახავს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის წინაფეოდალ. ხანის მატერიალური კულტურის ისტორიის განყოფ. გამგეს ალ. ჯავახიშვილს. აღნიშნული ცნობის მოწოდებისათვის ა. ჯავახიშვილს გულითად მადლობას ვოვასხენებ.

²⁴ მცხეთა, I, გვ. 16; ა. აფაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 103.

²⁵ ორფერდა სახურავიანია აგრეთვე ანჩისხატის სარკოფაგი; თუმცა რამდენადმე განსხვავებული მოყვანილობის, მაგრამ მაინც ორფერდაა ურბნისის, ქვემო ალმეს და სადგერის სარკოფაგების სახურავებიც.

²⁶ პროფ. ა. აფაქიძე. აღნიშნულ სარკოფაგს ათარიღებს ახ. წელთაღ. II საუკ. იხ. ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება, გვ. 106; აგრეთვე — „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“, ტ. I, გვ. 697, ხოლო მ. ლორთქიფანიძეს სარკოფაგის ინვენტარიდან რამდენიმე გლიტიკური ნიშნები დათარიღებული აქვს III საუკ., იხ. მასი — საქ. სახ. მუზეუმის გეგმები, II, თბ., 1961, გვ. 41—45.

9. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1972, № 2.

მაღალმხატვრული ნივთებისა, ასეთი ქონებრივი განსხვავება ამ ორი ტიპის სპარხებს შორის (შედგენილ სამარხებსა და მთლიანად კვეთილი ქვის სამარხებ-სარკოფაგებს შორის), საფუძველს აძლევს პროფ. ა. აფაქიძეს, მთლიან ქვისაგან გამოთლილი სამარხები ე. ი. სარკოფაგები მიიჩნიოს სამეფო კარის მოხელეთა თუ მეფის ოჯახის წევრთა სამარხებად²⁷. სიმპტომატურია, რომ ქვის სარკოფაგები უფრო იშვიათად გვხვდება შედგენილ სამარხებთან შედარებით. ეს გარემოება იმით აიხსნება, რომ მთლიანი ქვისაგან სარკოფაგების დამზადება დიდ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული და ასეთი ძეგლები თავიანთი მიცვალებულისათვის შეეძლოთ დაეშადადებინათ მხოლოდ თავისი დროის უმაღლესი ფენების წარმომადგენლებს²⁸.

მცხეთის სარკოფაგებთან შედარებით უფრო აღრინდელი ხანის სამარხებად მიიჩნევენ ვანში აღმოჩენილ სარკოფაგებს მიუხედავად იმისა, რომ ეს ქვის სამარხები გაძარცული, ან მეორეჯერ გამოყენებული ყოფილა²⁹. როგორც ჩანს ასეთი დათარიღების საფუძველია თვით ფაქტი მათი აღმოჩენისა ვანის ტერიტორიაზე, ხოლო, მეორე მხრივ, სიტყვიერი ცნობა იმის შესახებ, რომ ერთი სარკოფაგი აღმოჩენილა იმ ფართობზე, რომელზედაც 1961 წ. მდიდრული სპარხი აღმოჩნდა.

დანარჩენ სარკოფაგთაგან გამოირჩევა კიდევ ერთი ჯგუფი, რომელიც უდავოდ ქრისტიანობის ხანის ძეგლებს წარმოადგენს. ამის დამადასტურებელია ჯერის გამოსახულებანი სარკოფაგების სახურავებზე (მაგ. ურბნისის, ქვემო აღმეს, ს. სადგერის და ბალიჭის სარკოფაგები)³⁰. ამავე ფაქტზე მიგვითითებს ქართული ასომთავრული წარწერა ს. ბალიჭის სარკოფაგზე და თვით მიცვალებულის დაკრძალვა ქრისტიანული წესით. აღნიშნულ ფაქტებთან ერთად მეტად მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ სარკოფაგების ეს ჯგუფი აღმოჩენილია ქართული ხუროთმოძღვრების ისეთ უძველეს ტაძრებსა თუ ეკლესიებში, როგორიცაა ბოლნისის სიონი, ურბნისის ბაზილიკა, ანჩისხატის ეკლესია და სვეტიცხოვლის ტაძარი, ეს უკანასკნელი თუმცა XI საუკ. ძეგლია, მაგრამ, როგორც ცნობილია ჩვენი წყაროებიდან, დღევანდელი ტაძრის ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ ვახტანგ გორგასლამდე ყოფილა აშენებული მცხეთის საყდარი, რომელიც შემდეგ დანგრეულა და ვახტანგს ხელახლა აუშენებია³¹. ამიტომ სრულიად ბუნებრივია, რომ დღევანდელი სვეტიცხოვლის ტაძრის იატაკის ქვეშ აღრინდელი ძეგლები აღმოჩნდეს. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა გავიხსენოთ, რომ ბოლნისის სარკოფაგი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩნდა სიონის ჩრდ. კედლის მახლობლად 1936 წელს³². როგორც უკვე ზევით აღვნიშნეთ, სარკოფაგში აღმოჩენილა რამდენიმე მიცვალებულის ძვლები ერთმანეთში არეული, ამასთანავე იგი მიწით ყოფილა ამოვსებული და მისი ბრტყელი ფიქლის სახურავიც რამდენიმე ნაწილად ყოფილა გატეხილი. ამგვარად, სრულიად ცხადია, რომ ბოლნისის სარკოფაგი გაძარცული და მეორეჯერ გამოყენებული

27 ა. აფაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 104.

28 იქვე, გვ. 103; აგრეთვე „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“, ტ. I, გვ. 696.

29 რ. ფუთუჩიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69.

30 ამ გარემოებას ქვემო აღმესა და ს. სადგერის სარკოფაგებთან დაკავშირებით, ყურადღება მიაკცია პროფ. გ. ჩიტაიამ, ამასთანავე იგი აღნიშნავს, რომ სარკოფაგების ნაწილი აღმოჩენილია ქრისტიანული ეკლესიების გალავანში. იხ. მისი დას. ნაშრომი, გვ. 9 და 10.

31 გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1936, გვ. 29.

32 ლ. მუსხელიშვილი, აკად. ნ. მარის, სახ. ენიშნის მოამბე, III, თბ., 1938, გვ. 367.

ყოფილა. ლ. მუსხელიშვილი აღნიშნულ სარკოფაგს, სხვა სამარხებთან ერთად XV—XVI სს. ათარილებს ყოველგვარი შენიშვნის გარეშე³³. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ თავისთავად სარკოფაგი გაცილებით ძველი ძეგლი უნდა იყოს და იგი ბოლნისის სიონთან შემთხვევით არ არის დაკავშირებული, იგი უთუოდ ძველი ხანის ძეგლს წარმოადგენს. ეს მით უფრო საფიქრებელია, რომ ანალოგიური ფაქტები სხვაც მოგვეპოვება. ასე, მაგალითად, ურბნისის იმ ორი სარკოფაგიდან რომელთა ფოტოები პ. ზაქარაიას აქვს გამოქვეყნებული, ერთი ეკლესიის დასავლეთ მონაკვეთში ყოფილა ჩადგმული, ხოლო მეორე — მის სამხრეთ ნაწილში³⁴. მესამე სარკოფაგი, რომელიც თავის დროზე კირიონ კათალიკოზს ჩამოუტანია ურბნისიდან თბილისში, ტაძრის ეზოში ყოფილა დაცული და, ცხადია, დაკავშირებული ყოფილა ურბნისის ბაზილიკასთან, ოღონდ, ეტყობა ადრევე ყოფილა ამოღებული მიწიდან³⁵. რაც შეეხება ანჩისხატის სარკოფაგებს, როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ორივე ეკლესიის სამხრეთ მინაშენში ყოფილა ჩადგმული. ამ შემთხვევაშიაც ორივე სარკოფაგი გაქარცული და მეორედ გამოყენებული ჩანს. ასევე, სვეტიცხოვლის იატაკის აყრის დროს, ტაძარში აღმოჩნდა ორივე ზემოხსენებული სარკოფაგი.

ზემოხსენებული ფაქტები, ჩვენი აზრით, მიგვითითებდნენ იმ ქრონოლოგიურ კავშირზე, რომელიც არსებობს ამ უძველეს ტაძრებსა და სარკოფაგებს შორის; სარკოფაგები დიდად არ უნდა იყოს დაშორებული ამ ტაძრების აგების თარიღისაგან, ისინი უნდა წარმოადგენდნენ ადრექრისტიანული ეპოქის ძეგლებს.

ამ მოსაზრების დამადასტურებელია ის ფაქტიც, რომ ზოგიერთი სარკოფაგის სახურავზე (მაგ. ურბნისის, ქვემო ალმეს, სადგერისა და ბალიჭის) გამოსახულია ტოლმკლავებიანი ჯვარი ან წრეში ჩასმული ტოლმკლავებიანი ჯვარი, რომლის მკლავები, ამასთანავე ბოლოებისაკენ გაფართოებულია, ხოლო ცენტრისაკენ მნიშვნელოვნად შევიწროებული. ამ დამახასიათებელი ნიშნებით ისინი მოგვაგონებენ ე. წ. ბოლნურ ჯვარსა და ბოლნურ მედალიონს, რომლებიც, თავის მხრივ, ასე დამახასიათებელია როგორც ბოლნისის სიონის შემკულობისათვის, ისე, საზოგადოდ, ადრექრისტიანული ხანის ქართული ხუროთმოძღვრებისათვის, აგრეთვე V—VI—VII სს. ქვის სტელებისა, ჯვრებისა და სხვა ძეგლებისათვის³⁶.

ჩვენ ზევით აღვნიშნეთ, რომ ასეთი ტიპის სარკოფაგები გვხვდება ადრექრისტიანული ხანის ტაძრებსა თუ ეკლესიებში, ან მათ სიახლოვეს. რაც შეეხება ბალიჭის სარკოფაგს, იგი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, აღმოჩნდა ძველი სამაროვანის ტერიტორიაზე, სადაც არ იყო ეკლესია. მიუხედავად ამისა, უეჭველია აქვე, სარკოფაგის სიახლოვეს უნდა ყოფილიყო ეკლესიაც, ვინაიდან, სადაც

33 ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 372—374.

34 პ. ზაქარაია, დასახ. ნაშრომი, თბ., 1965, ტბ. XLIV.

35 გ. ჩიტაია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6.

36 გ. ჩიტაია, ქვემო ალმეს სარკოფაგს ათარილებს X—XIV სს., ხოლო ს. სადგერის სარკოფაგს XIII—XVI სს. ამავე დროს, გ. ჩიტაია აღნიშნავს, რომ სარკოფაგების სახურავებზე გამოხატულია, „წრეში ჩასმული ჯვარი“, რომელიც ტოლმკლავებიანი ყოფილა. ე. წ. ბოლნური მედალიონის გამოსახულება ამ სახურავებზე, აგრეთვე თვით როფის აშკარა მსგავსება (იხ. გ. ჩიტაია, დას. ნაშრომი, სურ. № 1), საერთოდ ქრისტიანული ხანის სარკოფაგებთან დაკავშირებით, ბალიჭის სარკოფაგთან გვაფიქრებინებს, რომ აღნიშნული სარკოფაგები გაცილებით ადრინდელი ხანის ძეგლებს უნდა წარმოადგენდნენ.

ქრისტიანული სამაროვანია, იქ ეკლესიაც უნდა იყოს. ამიტომ, მიმავალმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა, ადგილი მოსალოდნელია ამ ადგილზე აღმოაჩინოს ეკლესიის ნაშთებიც მით უფრო, რომ ეს ადგილი რამდენიმე წლის წინ ბუდლოზერით მოსწორების მიუხედავად გარემოსთან შედარებით ეხლაც ამაღლებულია.

ზემოხსენებული სარკოფაგები, რომ აღრექრისტიანული ხანის ძეგლებს უნდა წარმოადგენდნენ, ამის ერთ-ერთი საბუთია ბალიჭის სარკოფაგში აღმოჩენილი ნივთებიც — ოქროს ბეჭედი და საკინძი.

ბეჭედი შედგება ფართო რგოლისაგან, რომელზედაც მირჩილულია თვალბუდე. ბეჭდის ზომებია: რგოლის $d = 1,7$ სმ. რგოლის სიგანე — $0,4$ სმ. ბეჭდის სიმაღლე — $2,1$ სმ. თვალბუდის $d = 0,9$ სმ.

ბეჭდის სათითოე რგოლი შედგენილია ოქროს წვრილი მავთულის ოთხი რგოლისაგან, რომელთაგან ორი ფარეთა რგოლი ირგვლივ დაღარულია, რის შედეგადაც იქმნება ისეთი შთაბეჭდილება, თითქოს გარეთა რგოლები პაწია ბურთულების ჯაჭვისაგან იყოს შედგენილი. ამ ორ გარეთა რგოლს შორის ჩასმულია ორი გრებილი მავთულის რგოლი. ამ მავთულების ოთხივე რგოლი მირჩილულია ერთმანეთთან და წარმოადგენს ერთ ფართოსა და კვირულ ოქროს რგოლს. რგოლზე მირჩილულია მრგვალი თვალბუდე თავისი ოთხწახნაგოვანი წაჭრილი პირამიდისებრი ქუსლით. თვალბუდეში ჩასმულია მომწვანო ფერის მინის ნახევარსფერული თვალი. თვალბუდეს ძირის გარშემო შემოუყვება ჰორიზონტალური ქიმი. რომელზედაც მირჩილულია ოქროს მავთული. რომლის ზედაპირზე ირგვლივ ნაჭდევებია გაკეთებული. საერთოდ, ეს პატარა სამკაული იშვიათი ოსტატობით და სიფაქიზით არის გაკეთებული.

მეტად ორიგინალურია მეორე სამკაული — საკინძის ოქროს თავი. რომელიც შედგება ცენტრიდან გამოწვდილი სამი ბოლოწამახული კაუჭისაგან (თითოეული კაუჭის ზომაა — $1,2$ სმ.). კაუჭების ბოლოები მარჯვნიდან მარცხნივ არის მოხრილი. კაუჭების ზედაპირი ქედივით არის ამოწეული, ამიტომ „ქედის“ ორივე მხარე დაქანებულია და თავდება ჰორიზონტალური ნაპირებით. ნაპირებზე, კაუჭებს შემოუყვება წვრილი გავარსი. საკინძის ცენტრში მოთავსებულია სამკუთხოვანი თვალბუდე, რომელშიაც ჩასმულია მომწვანო ფერის მინის ბრტყელი თვალი. თვალბუდესაც გარშემო გავარსი შემოყვება. საკინძის კაუჭებს შორის გაკეთებულია ოქროს მავთულის შვერილები, რომელთაც თავები მოკაუჭებული აქვთ. ეს კაუჭები თავისი გაბრტყელებული ბოლოებით მირჩილულია საკინძის თავის ზურგზე. საკინძის ღერო რკინისა ყოფილა, რაც კარგად ჩანს ღეროს ფრაგმენტის მიხედვით. რომელიც შერჩენილია საკინძის თავის ზურგზე.

ზემოაღწერილი ბეჭედი და საკინძის თავი უნიკალურია. რამდენადაც მსგავსი სამკაულები ჭერ-ჭერობით არ ჩანს საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებულ განათხარ მასალაში. აღსანიშნავია, რომ აღნიშნული ნივთები სრულიად განსხვავდება იმ ბეჭდებისა და საკინძებისაგან, რომლებიც მოპოვებულია საქართველოს ტერიტორიაზე და კარგად არის დათარიღებული II—V საუკ. (არმაზისხევი, სამთავრო). ამავე დროს. ბალიჭის ბეჭედი მსგავსებას იჩენს VI—VIII საუკ. ბეჭდებთან, ამ მხრივ საინტერესოა აღინიშნოს, რომ იმ ბეჭდებს შორის, რომლებიც სხვადასხვა დროს აღმოჩენილა როგორც სამთავროს სამაროვანზე, ისე ქართლის ტერიტორიის ზოგიერთ პუნქტში (თრიალეთი, არმაზისხევი, ნაფთსადენი, რუსთავი და სხვა), ყველაზე უფრო ტიპიურია წვრილი მავთულისაგან ნაკეთები ბეჭდები (ოქროსი, ვერცხლის, ბრინჯაოსი). რომლებ-

ზედაც მირჩილულია თვალბუდე სხედასხვა მოყვანილობის (მრგვალი, წაჭრილ-კონუსისებური და სხვ.). დამახასიათებელია აგრეთვე მრგვალი მავთულის ბეჭდები მირჩილული რომბული მოყვანილობის თვალბუდით, რომელთაც ირგვლივ გავარსი შემოუყვებათ. ამ ბეჭდების თვალი მეტწილად მინისაა³⁷.

აღნიშნული ტიპის ბეჭდებს, სამარხებში აღმოჩენილი ინვენტარის მიხედვით, ნ. უგრელიძე ათარიღებს VI—VIII სს-ით³⁸. ხოლო ბ. კუფტინი მსგავს ბეჭდებს V—VII სს-ით ათარიღებს³⁹.

შემოხსენებული ნიშნები დამახასიათებელია ბალიჭის სარკოფაგის ზემო-აღწერილი ბეჭდისათვისაც; ბეჭედი გაკეთებულია ოქროს მავთულებისაგან, მრგვალი თვალბუდე წაჭრილ-პირამიდისებრი ქუსლით მირჩილულია ოქროს რგოლზე და ბუდეში ჩასმულია მინის თვალი. ამგვარად, ბალიჭის სარკოფაგის ბეჭედი ყველაზე მეტ მსგავსებას იჩენს, სწორედ V—VIII საუკუნეთა ბეჭდებთან.

რაც შეეხება საკინძის ოქროს თავს, მსგავსი საკინძი ჩვენთვის არაა ცნობილი საქართველოს ტერიტორიაზე მრავლად მოპოვებულ საკინძებსა და, საზოგადოდ, სამკაულებს შორის, მაგრამ მეტად საინტერესო და სიმპტომატურია, რომ სწორედ ამგვარ სამკაულებს ბრიალას გამოსახულებას ვხედავთ ისეთ უძველეს ძეგლზე, როგორიც არის სოფ. ბრდაძორის შესანიშნავი სტელა თავისი ბაზით (საკუთრივ ქვის სვეტის ზომებია — $4,9 \times 0,51 \times 0,48$ მ., ხოლო მისი ბაზისა $1,25 \times 1,20 \times 1,09$ მეტ.)⁴⁰. შემოხსენებული გამოსახულება მოიპოვება იმ წახნაგზე, რომელიც ბაზის ზურგს წარმოადგენს. ამავე წახნაგზე ორი სხვა ტიპის ბრიალაცაა გამოსახული გვერდი-გვერდ⁴¹.

სამკაულებიანი ბრიალას გამოსახულება, რომლის კაუჭებიც მოხრილია მარცხნიდან მარჯვნივ, ჩასმულია წრიულ ჩარჩოში. იმ მსგავსებას, რომელსაც ჩვენ ვხედავთ ბრდაძორისა და ბალიჭის სარკოფაგში აღმოჩენილ საკინძის სამკაულებს ბრიალებს შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება თუ გავითვალისწინებთ, რომ ბრდაძორის სტელა აკად. შ. ამირანაშვილს მიაჩნია V საუკ. ძეგლად⁴², ხოლო დ. მუსხელიშვილი აღნიშნულ სტელას V—VI სს. ათარიღებს იმ საფუძველზე, რომ სტელის ორნამენტიკა უახლოეს პარალელებს ბოლნისის სიონში და მცხეთის მცირე ჯვრის ტაძარში პოულობს⁴³. ყოველივე შემოხსენებული, ჩვენი აზრით, წარმოადგენს მტკიცე საბუთს იმის სასაზრველოდ, რომ

³⁷ ნ. უგრელიძე. ადრეულ შუასაუკუნეთა მინის წარმოების ისტორიისათვის, თბ., 1967, გვ. 77—78.

³⁸ იქვე, გვ. 78.

³⁹ Б. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941, გვ. 22.

⁴⁰ ეს სტელა დატულია ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში და გატარებულია ძველი ქართული ხელოვნების განყოფილების ფონდების „დ“ კატალოგში, მისი საინვენტ. № 812.

⁴¹ ძველი ქართული ხელოვნების ეს იშვიათი ძეგლი მდიდრულად არის შემკული არქაული მხატვრული მოტივებით — იკონოგრაფიული გამოსახულებებით, მცენარეული მოტივებით, მათ შორის ფრიალ ვაერცელეებულ ვაზის მოტივით. ბაზის წინა სიბრტყეზე გამოსახულია ბოლნური მედალიონი, რომლის ქვეშ, ისე, როგორც მარჯვენა წახნაგზეც ვრცელ ასომთავრული წარწერა ყოფილა. დღეს ამ წარწერის თითოეული ასო საგულდაგულად ამოტეხილია ჩვენი ძეგლების მტრების ხელით და წარწერის ამოკითხვა შეუძლებელია.

⁴² პატივემღმა მეცნიერმა თავისი მოსაზრება გამოიხატა პირად საუბარში, რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვასხენებთ.

⁴³ დ. მუსხელიშვილი — ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის საეკლესიო სამუშაოთა (1956—1958 წ.) შედეგები, იბ. „საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული კრებული“, I. თბ., 1960 წ. გვ. 36.

კაპიტლები ტიპური „ბოლნური მედალიონებით“. აქვე აღმოჩნდა სტელის ბაზისი ბერძნული წარწერით და ბოლნური მედალიონებით წახნაგებზე⁴⁸.

ამ მცირე ეკლესიის მახლობლად, სულ რაღაც 300—400 მეტ. სამხრეთით აღმოჩნდა ძველი სამაროვანი, სტელების ბაზისები ბოლნური ჭვრებით და შემდეგ პატარა ეკლესიაც.

შეიძლება დაგვესახელებინა კიდევ რამდენიმე პუნქტი, რომლებიც ბალიჭის ახლო-მახლო მდებარეობს და რომელთაც ასევე შემოუწინავეთ V—VII სს. ქვის ძეგლები, ძველი წარწერები, მაგრამ ვფიქრობთ, ზემოხსენებული ძეგლების ჩამოთვლაც საკმარისია იმისათვის, რომ დავრწმუნდეთ ბალიჭური სარკოფაგი და, საზოგადოდ, სამაროვანი V—VI—VII სს. ძეგლების როგორ რეალურია მოქცეული. აღნიშნული გარემოება, რა თქმა უნდა შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ვფიქრობთ, რომ ეს სამაროვანიც ამ კუთხის ადრეფეოდალური ხანის ძეგლების კაპის ერთ რგოლს უნდა წარმოადგენდეს.

მიუხედავად იმისა, რომ ბალიჭის სარკოფაგის სახურავზე, როგორც აღვნიშნეთ, შერჩენილია ქართული ასომთავრული წარწერა, ჩვენთვის მაინც არ არის ცნობილი ვინაობა მიცვალებულისა. წარწერის შინაარსი მხოლოდ იმას გვაუწყებს, რომ მიცვალებულის სახელი ყოფილა ჟესე, მაგრამ ვინ იყო იგი, რომელი გვარისა თუ ფენის წარმომადგენელი, როდის გარდაიცვალა, ეს ყოველივე ჩვენთვის კვლავ უცნობი რჩება.

ასევე უცნობია ჩვენთვის იმ მიცვალებულთა ვინაობაც, რომლებიც ჩვენს უძველეს ტაძრებში დაუკრძალავთ სარკოფაგებში ჩასვენებულები.

მიუხედავად ასეთი ვითარებისა შეიძლება გამოითქვას ვარაუდი, რომ ადრე-ქრისტიანული ხანის სარკოფაგები განკუთვნილი უნდა ყოფილიყო ფეოდალური საზოგადოების უმაღლესი წრეების წარმომადგენელთათვის. ამ მოსაზრების დამადასტურებელია ის ფაქტები, რომ მიცვალებულები დაუკრძალავთ ფრიად საპატიო ადგილას — დიდი ტაძრების შიგნით (ან მათ სიახლოვეს), როგორც ამას გვიჩვენებს ურბნისის, ანჩისხატის, სვეტიცხოვლის სარკოფაგების მაგალითი და, როგორც ჩვენ გვგონია, ბოლნისისა და ბალიჭის მაგალითებიც. ამას გარდა, ისევე როგორც ანტიკურ პერიოდში, ამ დროსაც ასეთი სარკოფაგების დამზადება მიცვალებულთათვის, უნდა ვიფიქროთ, შეეძლოთ მხოლოდ უმაღლესი წრეების წარმომადგენლებს; სარკოფაგების დამზადება ამ პერიოდშიც არა ნაკლებ სიძნელეებთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული, ვიდრე ამას ვამჩნევთ ანტიკურ პერიოდში. დასასრულ, სარკოფაგების ასე „გულმოდგინედ“ ძარცვის მიზეზი ხომ არ იყო ის გარემოება, რომ ქრისტიანობის დამკვიდრების პირველ საუკუნეებში, ძველი ტრადიციის თანახმად, ჭერ კიდევ ატანდნენ სარკოფაგებში ჩასვენებულ მიცვალებულებს ძვირფას ნივთებს, რაც ასე იზიდავდა მძარცველებს?

რაც შეეხება გაძარცვული თუ მეორეჯერ გამოყენებული სარკოფაგების დანარჩენ ნაწილს, მათ შესახებ არ მოგვეპოვება სათანადო ცნობები, არაფერი ვიცით სამარხთა ინვენტარის შესახებ, ამავე დროს, მათ არ გააჩნიათ რაიმე დამახასიათებელი ნიშნები. ყოველივე ამის გამო ძნელია მათი მიახლოებით დათარიღებაც კი.

⁴⁸ ვ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი. „ძეგლის მეგობარი“, 20, 1970, აგრეთვე თ. ყაუხჩიძე, ნ. კილი, კაზრეთის ბერძნული წარწერა. საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XXVII—B, 1967, გვ. 152—62.

ამგვარად, ბაღიჭის სარკოფაგი წარმოადგენს ადრექრისტიანული (და, მასადაბე, ადრეფეოდალური) ხანის უნიკალურ ძეგლს თავისი ერთ-ერთი უძველესი ქართული ასომთავრული წარწერით.

ამაზევე მიგვითითებს სარკოფაგის წარწერის ანალიზიც, რომლის შესახებ აქვე იხილეთ პროფ. ა. შანიძის სპეციალური წერილი.

დღეს აღნიშნული სარკოფაგი ჩამოტანილია თბილისში და დაცულია ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და ყოფის მუზეუმში.

სარკოფაგის ორთედრდა სახურავე მიწის ალების შემდეგ (ადგილზე)

სარკოფაგში აღმოჩენილი ოქროს სამკაულები

აპაპი შანიძე

ბალიჭური სარკოფაგის წარწერა

ბალიჭური სარკოფაგის პოვნისა, მიწიდან ამოღებისა და თბილისის მოტანის ამბავი მოთხრობილი აქვს ვახტანგ ჯაფარიძეს¹. ამიტომ ამის შესახებ მე არაფერს ვიტყვი. ეს უნიკალური ძეგლი მე ვნახე თბილისში, საქართველოს ძველი სოფლის მუზეუმის არეზე, ღია ცის ქვეშ, კუს ტბის გადმოღმა, სადაც დგას სიონის ტაძარი, რომელიც წინათ ივრის პირას იდგა, ერწოს ზემოთ, და, რაკი მოსალოდნელი იყო, რომ ივრის საგუბრის წყალი მას მისწვდებოდა და იგი ისტორიას დაედუპებოდა, დაშალეს, თბილისის ჩამოიტანეს და აქ კვლავ აღადგინეს. სარკოფაგი დაღმპულია მიწაზე ამ ტაძრის მახლობლად, ცოტა ქვემოთ.

ვ. ჯაფარიძის ცნობით, სარკოფაგი თავის ძველ ადგილზე დაფარული ყოფილა 40-ოდე სანტიმეტრის სისქის მიწით. მაგრამ ის გარემოება, რომ მის სარკველზე წარწერაა, იმაჲ მოწმობს, რომ ეს ქვისამარხი თავიდან უთუოდ მიწის ზედაპირზე იყო. წარწერა იმისთვის გაუკეთეს, რომ წაეკითხათ. წაეკითხვა კი მაშინ არის შესაძლებელი, თუ წარწერა ჩანს. ამიტომ ცხადია, თავდაპირველად სარკოფაგი, მთლიანად თუ არა, რამდენადმე მაინც მიწის ზედაპირზე უნდა ყოფილიყო მოთავსებული, ე. ი. ის უნდა ყოფილიყო ტაგრუცი, რომელიც, სულხანის ახსნის თანახმად, „მალა ნაგები საფლავი“ არის².

სარკოფაგის როფის სიგრძეა 215 სმ., სიგანე, თავში 78 სმ., ბოლოში 76 სმ.. სიმაღლე უსარქველოდ 58 სმ., სარქველითურთ 90 სმ.. სარქველი (ხუფი) წითელი ტუფისაა და ორფერდა, ბოლოში მას ტოლ-მკლავა ამოხუტული ჯვარი აქვს, რომლის მკლავები შუაში ვიწროდ იწყება, ბოლოსკენ თანდათან ფართოვდება და მთავრდება ოდნავ მოხრილი რკალის სეგმენტისებრ. „ტოლ-მკლავა ჯვარიო“, ვთქვით, მაგრამ ზედმიწევნოლობა რომ დავიცვათ, ჯვრის სიგრძე-სიგანეა 66 X 65 სმ.. იგრძივი მკლავები ზედ სარქველის ზურგზე გადის. იგნივ მკლავთაგან ერთი სარქველის მარჯვენა მხარეზეა დაწვენილი, მეორე — მარცხენაზე³.

წარწერა რელიეფურია და სარქველის მარჯვენა მხარესაა მოთავსებული. იგი ორსტრიქონიანია. პირველზე ერთი სიტყვაა მოთავსებული, მეორეზე — სამი. სიმაღლით ორსავე სტრიქონს მთელი ფერდი უკავია სარქველისა. სიგრძით ზემო სტრიქონი 62 სანტიმეტრია, ქვემო კი — 112 სანტიმეტრი. სარქველის გადატეხის გამო (გადატეხა ძველად მომხდარა) უკანასკნელი სიტყვა (გადატეხილია).

¹ ნახეთ მისი წერილი „მაცნის“ ამავე ნომერში, ცოტა ზემოთ. გვ. 124.

² სალიმ და თური სწერენ „მლაშე წიგნს“ ფრიდონს: „აჲა უსამართლო ქელმწიფეო, არა გრცხვენინან და არა გეშინიან ღვთისაგან? თავისა თმა ქაფურივითა გაგთეთრებია და აგრე უსამართლოდ იქცევი! მაშინ რაღას იტყვი, რა ვიწროსა ტაგრუცსა ამოხვდიდე, საწუთრო გავიწროედეს და შენთვის კარგსა აღარავინ იტუოდეს, არცა ვინ შენთვის ლოცვასა გარდაიქმედეს?“ (პროზაული შაჰნამე, 1934, გვ. 403).

³ მარჯვენად მიგვაჩნია ის მხარე, რომელიც ტაგრუცში პირაღმად ჩაწვენილი მიცვალებულის მარჯვენა ხელისკენ არის. მარცხენა კი მისი საპირისპირო ოქნობა.

ნ¹) ორად არის გაყოფილი და დაზიანებულია **1** ასო, რომელიც ბზარის მარცხნივ არის და რამდენადმე აგრეთვე **ყ** ასოც, რომელიც ბზარის მარჯვნივ არის. მაგრამ ეს ოდნავადაც არ აბრკოლებს წაკითხვას. წარწერა მშვენივრად იკითხება. პირველი სტრიქონის ასოები საერთოდ უფრო დიდებია, ვიდრე მეორისა.

მეორე სტრიქონში ორი სიტყვა შემოკლებითაა დაწერილი, მაგრამ შემოკლების ნიშანი არც ერთს არ აქვს თავზე.

წარწერას არც ქრონიკონი აქვს, არც ჯვარი უზის წინ. ამ მხრივ ბალიჭური სარკოფაგის წარწერა უძველეს ქართულ წარწერებთან დგას, როგორცაა ბოლნისის სიონისა, მცხეთის ჯვრისა და ბეთლემის თევდორე-წმიდისა.

აღსანიშნავია ერთი პალეოგრაფიული ნიშანი: **+** და **ყ** ასოებს არ ემჩნევა ბოლოების ჩამოგრძელება ძირს. ამ ნიშნის მიხედვითაც ეს წარწერა იმავე წარწერებს ენათესავება.

ასოები არათანაბარია. თუ ავიღებთ პირველ სიტყვას, მისი პირველი და მეორე ასოს სიმაღლეა 20—20 სმ., მესამისა — ოდნავ მეტი მათზე (20,5), ხოლო მეოთხე და მეხუთე ასო უფრო მაღალია (22,5 სმ.). ყველაზე დაბალი ასოა **Q** (1? სმ.) უკანასკნელ სიტყვაში.

ერთი და იგივე ასო აქა-იქ სხვადასხვაგვარად არის გამოყვანილი. მაგ., **ს** ასო ოთხჯერ გვხვდება წარწერაში. ამათგან ერთს ფუძელ მაღალი კაუჭი აქვს, ორს — დაბალი, ერთს — საშუალო სიმაღლისა. მეორე **Q** (უკანასკნელ სიტყვაში) უკაუჭოდ ნამღვილი წრეა, პირველი **Q**-ისა კი სიმაღლე სჭარბობს სიგანეს. აღსანიშნავია, რომ **Q**-ები აწეულია და სტრიქონის შუაზეა მოთავსებული. მათი რკალის უმაღლესი და უდაბლესი ნაწილები არ სწვდება პარალელურად ნაგულისხმევ ხაზებს — ზემოსა და ქვემოს. ამას გარდა, ორი უკანასკნელი ასოს ბოლოები (**ნ¹**-სი) არ ჩამოდის ქვემო ხაზამდი. ამას უნდა დავსძინოთ, რომ **ნ** ასოს ძალიან მაღლა ეწყება ფრთა, ხოლო **შ** ასოს ზემო პორიზონტალური ხაზი ზემოთ აწეული მცირე ხაზით ეწყება. ბალიჭური სარკოფაგის წარწერისათვის დამახასიათებელია **ა** ასო, რომელიც თავშივე ზის: **აუსს**. იგი ვერტიკალური ხაზით იწყება და ამით მსგავსებას იჩენს VI საუკუნის სეფით მოსხმულ (მოზაიკურ) წარწერასთან, რომელიც 1953 წ. აღმოჩნდა ქართული მონასტრის წმ. თევდორეს სახელზე აშენებული ეკლესიის ნანგრევებში იერუსალიმის სამხრეთით, ბეთლემს ახლო, იტალიელების მიერ შესრულებული გათხრების შედეგად¹.

წარწერა იკითხება ამნაირად:

აუსს

სი.ქ.ჩ.ბ.ღ.ყ.ს.წ.

აუსს იგივე **უსს** არის. ეს სახელი ერქვა ებრაელთა მეფის დავითის მამას. საქართველოს მეფეები თავის ჩამომავლობას ამ იესეს, მის ძეს დავით მეფეს და ძის ძეს სოლომონ ბრძენს უკავშირებდნენ, რომელთა შთამომავალი, ქრისტიანული ლევენდის თანახმად (მათ. 1,1—16) ქრისტე იყო და ამით

¹ M. Tarchnischvili. Le iscrizioni musive del monastero di Bir ei Qutt. [P. Virgilio Corbo-ს ამ წიგნში: Gli scavi di kl. Siyar el-Ganam (Campo dei Pastori) ei monasteri dei dintorni, Gerusalemme. 1955, ტაბ. 34]. გადმობეჭდილია გ. წერეთლის ამ ნაშრომში: უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან (1960, ტაბ. III) და „ქართული ხელნაწერების“ ალბომში („ხელნაწერება“, 1970), ტაბ. 4. ამ წარწერას ბეთლემის წარწერას ეუწოდებთ.

საქართველოს ბაგრატიონები ქრისტეს ნათესაობას იჩემებდნენ⁵. ამიტომ იესე კაცის სახელად საკმაოდ გავრცელდა ჩვენში.

ეს საკუთარი სახელი ბალიჭური სარკოფაგის წარწერაში ნათესაობით ბრუნვაშია დაყენებული და ჩვენს ყურადღებას ორი გარემოება იპყრობს:

ა. პირველ ყოვლისა ის, რომ სიტყვა იწყება **ა** ასოთი, რომელიც უმარცვლო **ა** არის. მას მოსდევს სრული ხმოვანი **ი**, რომელთანაც ის დიფთონგს ქმნის. საერთოდ ძველმა ქართულმა არ იცის ისეთი დიფთონგი, რომ უმარცვლო ხმოვანი უძღოდეს მარცვლიანს. აქ კი სწორედ ასეა: **აიხის** (აესეს). ბაგში მოსალოდნელი კი იყო არა დიფთონგი, არამედ ორი სრული ხმოვანი: **აი(აიხის)**.

ეს სახელი სახელობით ბრუნვაში, მოთხრობითსა და წოდებითში **აიხის**-ს ფორმით არის ცნობილი, მაგ., მათეს სახარებაში იკითხება: „ბოლო შვა იობედ, იობედ შვა იესე, იესე შვა დავით მეფე, დავით მეფემან შვა სოლომონი“⁶ (მათ. 1,5—6). მოყვანილ ნაწყევტში პირველი იესე სახელობითის ფუნქციით იგულისხმება, მეორე — მოთხრობითისა. შესაძლებელია, წარწერას **ა** გამოთქმით უდრიდეს **ა**-ს.

ბ. სახელის ფორმა ნათეს. ბრუნვისაა (**აიხის**), რადგანაც იგი მსაზღვრელია მომდევნო სიტყვისა. ამიტომ სწორედ აქ იყო მოსალოდნელი დიფთონგი **აიხის** ან **აიხის** სახით. დიფთონგიანი ფორმა **აი-ზე** დაბოლოვებულ სახელებში ჩვეულებრივია ძველი ქართულის ძეგლებში, მაგ., ხანმეტ ლექციონარში: სახარება იოჰანეს თაეისაგანი; პრომელთა მიმართ წიგნი სამოციქულო პავლეს-ი; ზემოხსენებული ბეთლემის წარწერა ასე იწყება: შეწენითა ქმსითა და მეოხებითა წმიდისა თეფსითა. აქ ორივე საკუთარი სახელი **ე-ზე** დაბოლოვებული და ორივე შემოკლებულად არის დაწერილი. პირველი მათგანი შეიძლება ასე გავხსნათ: ქრისტესითა, ხოლო მეორე — ამგვარად: თევდორეფსითა. მართალია, თევდორე-ში ორი **ე** არის, მაგრამ სიტყვის შემოკლებისას ჩვეულებრივ პირველი და უკანასკნელი იწერება, ამ შემთხვევაში: თ(ევდორ)ე. **ა**-ს წაკითხვაც მხოლოდ მეორე **ე**-სთან არის შესაძლებელი (თევდორეფსითა) და არა პირველთან (თეფდორეფსითა). ორივე სახელი რთული ბრუნვის ფორმით არის წარმოდგენილი — ნათესაობით-მოქმედებით. მაშასადამე, ბეთლემის წარწერაში ეს დიფთონგი ორი ნიშნითაც არის გამოხატული (**აი**: თევდორეფსითა) და ერთითაც (**ი**: ქრისტესითა). ბალიჭური ძეგლის წარწერაში კი არის **აი** (**აიხის**), ე. ი. არა დიფთონგი, არამედ მონოფთონგი, რაც ჩვეულებრივია საკუთარ სახელთა ორთოგრაფიაში, მაგ., სახარება იოვანეს თაეი (ჯრუჭის ოთხთ.), იოვანეს და იაკობის თანა (მარკ. 1,29), იოვანესგან (მარკ. 1,9), იოვანესთჳს (მათ. 11,7; ლუკ. 7,24); ნათლის-ცემა იოვანესი (მათ. 21,25; მარკ. 11,30); მოწაფენი იოვანესნი (მათ. 14,12), მოსეს მოწაფენი (იოვ. 9,28 აღიშ.); მოსესგან (იოვ. 7,22); მოსესთჳს (მარკ. 9,25) და მისთ.7. მართალია, ეს მაგალითები შედარებით გვიანდელი ძეგლებიდან არის მოყვანილი, მაგრამ ასეთი რამ

⁵ ეს ნათესაობა მეფეთა ტიტულატურაშიც არის შენული. მაგ., გიორგი XI-ის სიგელში (1688 წ.) იკითხება: ნებითა და შეწენითა ღმრთისათა ჩუენ ღმრთივ აღმართებულმან, ღმრთივ უამყარებულმან და ღმრთივ გუიერგუინოსანმა იესიან-დავითიან-სოლომონიან-ბაგრატიონმა მეფეთა ჩუენმა კელმწიფემან პატრონმა გიორგიმ (საქ. სიძველენი, ტ. II. 1909, გვ. 150).

⁶ მომყავს აღიშის ოთხთაგის მიხედვით (897 წ.).

⁷ ციტატები ამოღებულია 1945 წ. გამოცემული ოთხთაგდან.

უფრო ადრეც არის მოსალოდნელი. მაშასადამე, არაჩვეულებრივი არაფერია იმაში, რომ იესე სიტყვის ნათ. ბრუნვის ფორმაში **¶** არის და არა **†** (ან **¶**).

შემდგომი სიტყვაა **სღ**, რომელიც უთუოდ შემოკლებაა **სღ[ყზ]** სიტყვისა. ასეთი შემოკლება მეტად უცნაურია, მაგრამ მისი სხვაგვარად წაკითხვა, რა ვიცი, თითქო არ შეიძლება.

მომდევნო სიტყვაა **†**, რომელსაც ქარაგმა არ აქვს თავზე, მაგრამ უთუოდ შემოკლებულად დაწერილი სახელია და უნდა წავიკითხოთ **ქრისტე** (და არა **ქრისტე**), რადგანაც სიტყვა წოდებით ბრუნვაში დგას და წესათ უნდა არა **†** არამედ **†** (ე. ი. **†**ჰსღ), როგორც ეს არის ბოლნისის დავით ეპისკოპოსის წარწერაში, სადაც ეგვევ სახელი აგრეთვე წოდებითი ბრუნვის ფუნქციითაა ნახმარი. მაგრამ უნდა ვიცოდეთ, რომ ე-ზე გათავებული საზოგადო სახელებს სახელობით ბრუნვაში ადრე დაეკარგათ სახელობითი ბრუნვის **¶** ნიშნისაგან რედუქციის შედეგად მიღებული უმარცვლო **ღ**, რომელიც ძველად წინამავალ ფუძისეულ ხმოვანთან ერთად ღიფთონგს ქმნიდა: **¶** (= **†**) > **¶**, და დარჩა მარტო ფუძისეული ხმოვანი, უ-ბრუნვის-ნიშნოდ. ორთოგრაფია კი ტრადიციით ძველი დარჩა, და ამას ის შედეგი მოჰყვა, რომ **†** ასო გამოთქმით **¶** ასოს გაუთანაბრდა. რა თქმა უნდა, ე ბგერის გამოსახატავად უმეტესად და უპირატესად **¶** იხმარებოდა, როგორც ძველად, მაგრამ მის გვერდით ზოგჯერ **†**-ც იმავე **¶** ბგერას გამოხატავდა. ეს გათანაბრება პირველად საზოგადო სახელთა მხოლ. რიცხვის სახელობით ბრუნვაში უნდა მომხდარიყო და შემდეგ სხვაგანაც უნდა გავრცელებულიყო. **†**-ს აღრევა **¶**-სთან და მისი ხმარება **¶**-ს მნიშვნელობით შეიძლება მრავალ შემთხვევაში დაედასტუროთ, კერძოდ, საკუთარ სახელთა სახელობით-მოთხრობითსა და მიცემითში (მხ. რ.), საზოგადო სახელთა მოთხრობითსა და მიცემითში (მხ. რ.) და მრ. რიცხვის სახელობითში. როგორც ამას შემდეგი მაგალითები გვიჩვენებს. ბრძანა მოსტ (მათ. 8,4 აღიშ.). ხტმან (მათ. 7,16 პარხ.), ხტსა (მათ. 7,18 პარხ.), ძტმან (მათ. 11,27 ჯრუჭ-პარხ.). ძტსა (მათ. 11,27 ჯრ.), ღტსა (მათ. 12,11), მოწაფტნი (მათ. 9,14 აღიშ.) და მისთ. მოყვანილ მაგალითებში **ტ** ასოიანი სიტყვები უნდა წავიკითხოთ ასე (შესაბამისად): მოსე, ხემან, ხესა, ძემან, ძესა, ღღესა, მოწაფენი. მაშასადამე, აქ **†** იკითხება, როგორც ე.

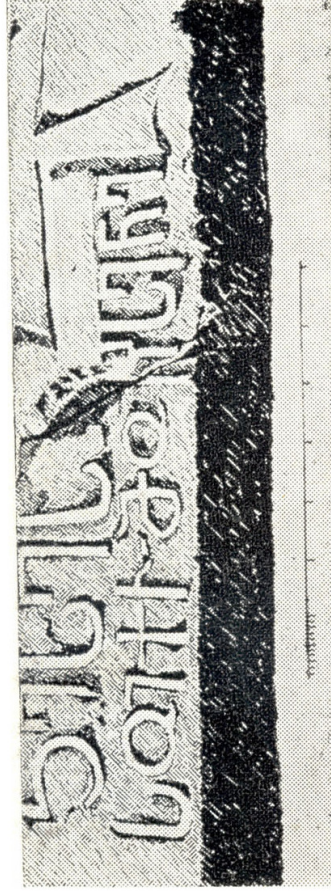
ქრისტე საკუთარი სახელია, მაგრამ სახელობით ბრუნვაში იგი ხშირად **ქტ** ფორმით გვხვდება, როგორც მაგ., აქ: და განვიდოდეს ეშმაკნი მრავალთაგან, ლალადებდეს და იტყოდეს: შენ ხარ **ქტ ძტ** ღმრთისა ცხოველისაჲ. და შექრისხნა მათ და არა ჰუტეებდა სიტყუად, რამეთუ ჰიცოდეს, ვითარმედ ესე არს **ქტ** (ლუკ. 4,41). ნაწყვეტი ამოღებულია ჰაემეტი ტექსტიდან. სადაც **ქ(რისტე)** ეველგან **ტ** ასოთია დაწერილი, მაგრამ მსგავსი რამ სხვა ხელნაწერებშიც გვხვდება, მაგ., ჯრუჭ-პარხლისა და აღიშის სახარებათა იმავე ნაწყვეტში ეს სახელი ჯერ **¶** ნით არის დაწერილი (შენ ხარ **ქე**). შემდეგ კი **†** ასოთი: ესე არს **ქტ**.

ბალიჭური ძეგლის წარწერაშიც **†** ასოს მნიშვნელობაა ე: **ქტ** უნდა წავიკითხოთ **ქრისტე**-დ.

უკანასკნელი სიტყვაა **ჰმ[ყს]** ზმნა, რომელიც წართქმითი ბრძანებითის ფორმაა და მეტი „ხანი“ არ უნდა: ეგვევ ფორმა შეიძლება ყოფილიყო მეხუთე საუკუნის სალიტერატურო ქართულშიც და მეთორმეტისაშიც. ასე რომ

ბალიქური სარკოფაგის წარწერა
ფოტო ვ. სილოგავასი

ბაღიშუკი საქართველოს წარწერა
გაღმონიხატი გ. ლეჟავისი

ამ სიტყვის ორთოგრაფია არავეითარ მორფოლოგიურ ნიშანს არ შეიცავს წარწერის შესრულების დროის შესახებ.

აღსანიშნავია, რომ წარწერა სულ ოთხი სიტყვისაგან შედგება და შიგ მხოლოდ 18 ასო მოიპოვება, რომელთაგან ზოგი მეორდება: **7** და **ს** ოთხ-ოთხჯერ, **7** და **ღ** ორ-ორჯერ. ამიტომ ძველი ქართული ანბანის 37 ასოთაგან წარწერაში მხოლოდ ათია გამოყენებული. ამ ათ ასოში კი არ ურევია არც ერთი, რომ მისი მოხაზულობა წარწერის დასათარიღებლად გამოდგეს. მე ვგულისხმობ ასოებს, რომელთაც უძველესი ქართული ენის ძეგლებში, ე. წ. ხანშეტ ძეგლებში (უმეტესად წარწერებში) თავი შეკრული აქვთ. ესენია: **ღ, ჟ, ჳ, შ**, ამ მტკიცე პალეოგრაფიული ნიშნის უქონლობაც აძნელებს წარწერის დათარიღების საქმეს.

ზემოთ თქმულის შემდეგ, ბალიჭური სარკოფაგის წარწერა, ქარაგმების გახსნით, ასე უნდა დაიწეროს:

აღსუ სღჟუ ჟი ჳღჟსუღ,

ხოლო უნდა წავიკითხოთ ასე:

აესეს სული, ქრისტე, მოიქსენე.

ან ასე:

იესეს სული, ქრისტე, მოიქსენე.

ან ასე-მეტქი. რადგანაც **ა** ასო ამ წარწერაში მნიშვნელობით შეიძლება **7**-ს უდრიდეს.

ვედრება რომ ქრისტესადმია მიმართული წარწერაში, ამის ანალოგიას ბოლნისის V საუკუნის წარწერებში ვპოულობთ, სადაც იკითხება:

ა. ქრისტე, დავით ეპისკოპოსი კრებულთურთ და ამას ეკლესიასა შინა შენდა მიმართ თავყანის მცემელნი შეიწყალენ.

ბ. შეწვენითა ქრისტესითა მე ფარს(...) და აზარუხტ შეხუაბთ ესე კარი.

ამგვარადვე იწყება აგრეთვე ბეთლემის VI ს-ის წარწერაც: შეწვენითა ქრისტესითა.

ჯვრიანი სარკოფაგები სხვაც არის ცნობილი, მაგ., ორი სარკოფაგი ურბნის-ში⁸, მაგრამ წარწერაც რომ მოეპოვებოდეს ქვისამარხს, ამის მაგალითი საქართველოს მიწა-წყალზე ჯერ აღმოჩენილი არ არის.

საფლავის წარწერები სომხეთში, რამდენადაც ვიცი, გვიან ჩნდება, ერთი უძველესთაგანია 1015 წლისა მარმაშენში; იქ იკითხება⁹:

Այս հանդիսთ է Սոփիա աղայնի Բրիտուի, կնիւ Վարդապ Պահլավու-նի իշխանաց իշխանի, րაც ამას նիშնავ: „ეს არის განსასვენებელი სოფიასი, ქრისტეს მხევლისა, იშხანთ იშხანის ეპარამ პაპლავუნის ცოლისა“. ეს წარწერა უოფილა მოთავსებული на шатровидной гробнице у ю.-в. угла храма, на южном скате¹⁰.

მოვიყვან მეორეს, რომელიც აღბატშია და 1023 წელს განეკუთვნება:

Ես Հոնաւար որդի Մկանն իշխանաց իշխանի անժամանակ სկի ի կինայ և սուգ მის ჭიოქი ბნოყայ իմიց,

⁸ პ. ზაქარაია, ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, თბილისი, 1965. გვ. 104. ტაბ. XLIV.

⁹ წარწერები მომყავს შემოკლებით.

¹⁰ И. Орбели, Надписи Мармашена, Петроград, 1914.

რაც ამას ნიშნავს: „მე, ჰონავარ, ძე იშხანთ იშხნის მუჟენისა, უჟამოდ გაველ სიცოცხლიდან და დიდი მწუხარება დავუტოვე ჩემს შშობლებს“¹¹.

ჩვენთვის უფრო საყურადღებოა რავენის სარკოფაგი¹² თეოდორე არქი-ეპისკოპოსისა (677—691 წწ.), რომელსაც წარწერა მოეპოვება ლათინურ ენაზე¹³. მაგრამ რავენის სარკოფაგი შემკულია ცხოველების, ფრინველების და მცენარეული ორნამენტებით, რომლის გამო მას აღმოსავლური გავლენა ატყვიან¹⁴. ჩვენს სარკოფაგზე კი არავითარი ორნამენტი არ მოიპოვება, თუ ასეთად არ მივიჩნევთ ქრისტიანობის სიმბოლოს — ჯვარს.

გამოსარკვევია საკითხი: ვინ არის წოდებით ის იესე, რომელიც ბალიჭურ სარკოფაგში დაკრძალეს: ერისთავი იყო იგი, ეპისკოპოსი, თუ სხვა? რატომ არ არის აღნიშნული წარწერაში ეს გარემოება? ამას გარდა, სარკოფაგის სარქელის ახდის შემდეგ, ტაგრუცში ნანახი ინვენტარის მიხედვით, ვ. ჯაფარიძე, დარწმუნებულია, რომ სარკოფაგი მეორედ ყოფილა გამოყენებული. ამიტომ საკითხავია: პირველი მფლობელია იესე ქვისამარხისა, თუ მეორე? თუ იგი მეორედ იქნა დამარხული და სარკოფაგში ნაპოვნი ნივთები (ოქრობეჭედი და საკინძი) მისია, მაშინ იგი მცირეწლოვანი ყოფილა. მაგრამ მე მგონია, რომ იესე პირველი მიცვალებულია სარკოფაგისა, რომლის ნივთებს (თუკი თან ჩააყოლეს), ჩვენამდე არ მოუღწევია. რომ სარკოფაგი მაღალი წოდების მქონე პირისაა, ამაში ეჭვი არ არის.

როგორც ზემო ნათქვამიდან ჩანს, არ მოგვეპოვება მტკიცე საფუძველი, რომ ბალიჭური სარკოფაგის წარწერის დრო ზედმიწევნით განვსაზღვროთ, ერთი საუკუნის ფარგლებში მაინც. ეს იმიტომ, რომ შესაძარბელი მასალა მცირეა. მაგრამ არქეოლოგიური გათხრები, რომლებიც ინტენსიურად წარმოებს ჩვენშიც, ბევრ ახალ მასალას შეგვძენს და ამ ძეგლის ქრონოლოგიური საზღვრები მკაფიოდ დაჩნდება. განსაკუთრებით საჭიროა ბალიჭის სამაროვნის მთლიანად გათხრა, რადგანაც სწორედ იქ არის მოსალოდნელი სხვა წარწერიანი სარკოფაგები და საფლავის ქვები, რომლებიც საშუალებას მოგვცემს, უფრო დარწმუნებით ვიმსჯელოთ თბილისის მოტანილი უნიკალური ძეგლის თარიღის შესახებ.

ამჟამად კი ისღა შეგვიძლია ეთქვათ, რომ ბალიჭური სარკოფაგის წარწერა ბევრ რამეში იჩენს მსგავსებას უძველეს ქართულ წარწერებთან და დიდი შეცდომა შეიძლება არ მოგვივიდეს, თუ ვიტყვი, რომ იგი VI საუკუნეზე ადრინდელი არ უნდა იყოს და VII საუკუნესაც ვერ გადმოსცილდება.

* * *

P.S ეს წერილი ასაწყობად იყო გადაცემული, როცა თეიმურაზ ბარნაველმა გამაცნო თავისი მოსაზრება ბალიჭური სარკოფაგის წარწერის შესახებ. მისი აზრით, წარწერის პირველი სტრიქონის ხუთი ასო და მეორისა სამი ამგვარად უნდა დანაწევრდეს: **აჲსე ს(ახლი)სუ(ფალ)ი ქ(რისტ)მ მოიქსენე**.

¹¹ ი. ლ. მ. ფ. ი. მ. ი. მ. ნ., ლაიფაუ, სპიხან, 1963, № 97, გვ. 214.

¹² Ravenna (იტალიაში).

¹³ H. Dütschke, Ravenantische Studien, Lpz., 1909, S. 83, Abb. 3^a.

¹⁴ Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris, 1910, p. 266, fig. 1.6.

თ. ბარნაველი ამ შემთხვევაში იმოწმებს ივანე ჯავახიშვილის გამოკვლევას „სახლის“ მნიშვნელობის შესახებ ძველ საქართველოში. მართლაც, „სახლი“ ძველად მიწა-წყლისა და ადმინისტრაციული ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინადაც იხმარებოდა (ქართ. სამართლის ისტ. I, 1928, 142) და ბალიჭური წარწერის „სახლის უფალი“ (თუ ასეთი წაკითხვა სწორია), შეიძლება გარკვეული სამოსახლო ტერიტორიის მფლობელად გავიგოთ. ასეთი წაკითხვა არ არის საფუძველს მოკლებული. ამასთან უნდა მოვიგონოთ შემდეგი: 906 წლის ერედვის წარწერაში ქართლის უფლად ივანე ტბელია დასახელებული („ქართლს შინა უფლობასა ტბელისა ივანესა“) ¹⁵, მაგრამ ქართლში სხვა „უფალნიც“ უნდა ყოფილიყვნენ, ცალკეულ „სახლთა“ მფლობელები, რომელთაც უთუოდ მთელი ხეობები უნდა სჭეროდათ. თუ სწორია თ. ბარნაველის ვარაუდი, ბალიჭის სარკოფაგში დაკრძალული იესე ერთი ასეთ „სახლის უფალთაგანი“ იქნებოდა. მაგრამ მაინც რჩება გასარკვევეი ზოგი საკითხი, ვთქვათ, ასეთი: რატომ არ არის მითითებული, რა ერქვა ამ იესეს „სახლს“, იყო იგი დმანისის სახლი, ხურსიძეთა სახლი, დიასამიძეთა სახლი, თუ სხვა? საკითხი, ძველი წერილობითი წყაროების უქონლობის გამო, მეტად რთულია და იმედია, ახალი არქეოლოგიური მასალების მოპოვების წყალობით ბალიჭური სარკოფაგის ამოცანაც ამოიცნობა.

ა. შ.

¹⁵ რ უ ს უ დ ა ნ მ ე ფ ი ს ა შ ე ლ ი, ერედვის წმ. გიორგის სამშენებლო წარწერა (საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. V, № 10, 1944, გვ. 1043—1049).

თეიშუაზ ბარანველი

გალიგური ქვისამარხის წარწერის წაკითხვისათვის

1971 წლის 1 ნოემბერს სოფელ ბალიკში (ბოლნისის რაიონი) აღმოჩენილია ქვისამარხი ორქანიანი სახურავით, რომელზედაც ამოკვეთილია ქართული წარწერა. ეს დიდად საყურადღებო ქვისამარხი არქეოლოგ ვახტანგ ჯაფარიძის მზრუნველობით დაუზიანებლადაა გადმოტანილი თბილისში და ეხლა დაცულია ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და ყოფის მუზეუმში.

ქვისამარხის სახურავის ცენტრზე, თავში გამოსახულია დიდმკლავიანი ჯვარი, რომლის მკლავების ბოლოები თართოვდება და შემკულია ნახევარწრიული ფიგურული შეკრით. სახურავის მარცხენა ქანზე მოთავსებულია ორსტრიქონიანი ქართული წარწერა, შესრულებული რელიეფური ასოებით, რომლებიც საყურადღებოა თავისი მონახაზით და პალეოგრაფიული ხასიათით, რის შესახებაც ქვემოთ გვექნება ლაპარაკი.

წარწერა შემდეგი სახისაა (იხ. სურათი) და ასე იკითხება:

აჲსჲს

საქიქოჲსჲს

შეიძლება დარწმუნებით ითქვას, რომ ქვისამარხის ხასიათი, მისი შემკობა ჯვრითა და წარწერით მოწმობს, რომ იგი მაღალი წოდების პირს უნდა ეკუთვნოდეს¹.

წარწერაში ასოები ერთმანეთის მიწყობით არის ამოკვეთილი. არ არის ნახმარი არც განკვეთის, არც ქარაგმის ნიშნები, თუმცა ზოგი სიტყვა შემოკლებითაა მოცემული. ყოველივე ეს ერთგვარად ართულებს წარწერის სწორად წაკითხვას და მისი შინაარსის გაგებას.

პირველ სტრიქონზე უდავოდ იკითხება სახელი **აჲსჲს**, რომელსაც მოსდევს **ასო ს** და მის შემდეგ, სახურავის გახეთქის გამო, ამოტეხილია მცირე ადგილი, სადაც არავითარი ასოს კვალი არ შეიმჩნევა და ქვის ზედაპირის დამუშავების მიხედვით არც შეიძლება ყოფილიყო რაიმე ასო.

¹ ქვისამარხში დაკრძალვა, ცხადია, შეეძლოთ მხოლოდ მაღალი სოციალური ფენის წარმომადგენელთ, რადგან ამგვარი სამარხები უდავოდ დიდ ხარჯებს მოითხოვდა.

ე. ჯაფარიძე 1972 წ. 4 აპრილის მოხსენებაში ისტორიის ინსტ. სამეცნ. სესიაზე, აღნიშნა, რომ ამ ტიპის სამარხები საქართველოში იხმარებოდა მხოლოდ გვიანანტიკურ და ადრე-ქრისტიანულ ხანაში. არის შემთხვევები მათი მეორეული გამოყენებისაც. მომხსენებელმა მოიყვანა აგრეთვე მათი დახასიათება აღნაგობისა და შემკულობის თვალსაზრისით. ამასთან აღნიშნა, რომ წარწერიანი ქვისამარხი, გარდა ბალიკში ნაპოვნისა, არსად არაა აღნიშნული. ე. ჯაფარიძემ არ წარმოადგინა წარწერის ამოკითხვა.

აკად. ა. შანიძემ — წარმოადგინა აღნიშნული წარწერის შემდეგი წაკითხვა: „აესე სული ქრისტე მოიქსენე“ და დაათარია იგი როგორც VII—VIII საუკუნეთა ძეგლი.

იხ. აგრეთვე: ე. ჯაფარიძე, საჩოფავი ქართული ასომთავრული წარწერით, გაზ. „კომუნისტი“, 10.VI.1972, № 135 (15348), გვ. 4.

მეორე სტრიქონის დასაწყისში გამოიყოფა სამი ასო **სღ**, რომელთა შემდეგ მოთავსებულია შემოკლებით ამოკვეთილი სიტყვა **ქ** ე. ი. „ქრისტე“, რაც მოწმობს, რომ მის წინ „აესე“ სახელის შემდეგ ამოკვეთილი სიტყვა დამთავრებულია.

ეს სამი ასო (**სღ**), რომლებიც უდავოდ ძლიერ თავისებურად არის შემოკლებული, თავისთავად ვერ გვაძლევს სიტყვას, რომელსაც შეეძლოს გაგვარკვიოს წარწერის შინაარსში. მაგრამ შეიძლება სრული საფუძვლიანობით ვივარაუდოთ, რომ მეორე სიტყვა აქ კი არ იწყება, არამედ პირველ სტრიქონზე. სადაც უკანასკნელი ასო **ხ** არის, რომელიც მეორე სტრიქონის **სღ**-სთან ერთად უნდა წავიკითხოთ, ე. ი. აქ წარმოდგენილია უქარაგმოდ, მაგრამ შემოკლებულად ამოკვეთილი სიტყვა **სსღ**, რომლითაც გადმოცემულია გარკვეული ტერმინი. მართლაც, ვარაუდით აქ უნდა აღნიშნული იყოს ქვისამარხში დაკრძალული იესეს გვარი, წოდება ან თანამდებობა თუ სოციალური მდგომარეობა.

რას შეიძლება ნიშნავდეს ეს **სსღ**? როგორ გავხსნათ იგი? ჩვენი ფიქრით, იგი შეიძლება გაიხსნას როგორც ქვისამარხში დაკრძალული პირის იურიდიული მდგომარეობის აღმნიშვნელი სიტყვა. ეს სიტყვა რთულია და შედგება ორი ნაწილისაგან: **სს**, რომელთაგანაც პირველია **ს** (სახლის), მეორე კი — **ღ** (ფუძე) (უფალი). მაშასადამე, ორივე ერთად: სახლისუფალი. ამ რთულ სიტყვის ორივე ნაწილი ისეა შემოკლებული, რომ მოცემულია პირველი და უკანასკნელი ასოები: **ს(ღ)** და **ღ(ფ)**.

„ს ა ხ ლ ი ს უ ფ ა ლ ი“ ცნობილია ძველი ქართული ისტორიულ-ლიტერატურული წყაროებიდან და გარკვეული მაღალი იურიდიულ-უფლებრივი მდგომარეობის მაჩვენებელია. ბალიჭურ წარწერაში სიტყვა „სახლისუფალი“ ნახმარი უნდა იყოს არა ამა თუ იმ სახლის (ე. ი. გვარის) უფროსის ანუ უზუცესი წევრის აღსანიშნავად², არამედ როგორც ქვისამარხში დაკრძალული კაცის სოციალურ-უფლებრივი მდგომარეობის მაჩვენებელი ტერმინი, ე. ი. ამ უძველესი წესწყობილების ტერმინით აღინიშნება ის, რომ ქვისამარხში დაკრძალული აქ სე გარკვეული ტერიტორიის მფლობელი და გამგებელი, უფალი არის³.

ამრიგად, მთლიანად წარწერა შემდეგი სახით წარმოგვიდგება:

აჲსე სსღ ქ ჰღჲსღჲ

ქარაგმების გასწვით და მხედრული ტრანსლიტერაციით იგი უნდა წავიკითხოთ:

აესე სახლისუფალი ქრისტე მოიხსენე

ახლა საჭიროა გავარკვიოთ წარწერის შესრულების დრო. მოყვანილი წარწერის შესრულების დამახასიათებელ ნიშნებს შორის უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ასოთა არე ყველგან არ არის მთლიანად ამო-

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, თბილისი, 1928, გვ. 147, 148, 149.

³ იქვე, გვ. 141, 142, 193; წ. II, ნაკვეთი I, თბილისი, 1928, გვ. 9, 70.

10. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1972, № 2.

ლებული, ასოები უერთდება გარემოვლებულ ჩარჩოებს. მათში გადადის, ზოგან კი არე სავესებით დატოვებულია და მხოლოდ ოდნავი ჩაღრმავებით გამოიყოფა. წარწერის არის ამგვარი დამუშავება არა გვაქვს ადრეულ (V ს-ის) წარწერებში. ეს უფრო მოგვიანო მოვლენაა და ზოგი ნიშნებით უახლოვდება ბოლნისის სიონის მასლობლად მოპოვებულ VI საუკუნის დამღევის წარწერებს და აბასთუმნის VI ს-ის შუა წლების წარწერას, მაგრამ მათთან შედარებით მაინც ოდნავ მოგვიანო დროზე უნდა მიუთითებდეს.

ასოთა მოხაზულობაში საყურადღებოა ადრინდელი, ე. ი. ბოლნისის სიონის (V ს-ის) და უფრო მოგვიანო VI—VII საუკუნეთა მიჯნის მცხეთის ჯვარის წარწერების ასოთა მონახაზების შეთავსება.

გაგარჩილთ ასოთა მონახაზები.

¶ ასოს არც ერთ შემთხვევაში არა აქვს პორიზონტალური ხაზის ცენტრიდან ქვემოთკენ დაშვებული ხაზი, რაც, მართალია, თავისთავად არ არის საკმარისი არგუმენტი, რომ წარწერა ადრეულ ხანაზ ნივთსაღვთნოთ, რადგან რემინის-ცენიკის სასით ზოგჯერ უფრო გვიანდელ წარწერებშიც შეიძლება შეგვხვდეს, მაგრამ წარწერის საერთო ხასიათთან და სხვა ასოების მონახაზებთან თანხედენილობის შემთხვევაში ეს მოვლენა უკვე ხდება ამა თუ იმ წარწერის ადრეულობის დამამტკიცებელ ერთ-ერთ ელემენტად. ამას აქ ემატება თვით ქვისამარხისა და მასზე გამოსახული ჯვრის სახის ადრეული ხასიათი.

¶ ასო რაიმე თავისებურებით არ გამოირჩევა; მხოლოდ ერთხელ, ბოლო სიტყვაში, მისი ბუნის ბოლო სტრიქონს ქვემოთაა დაწეული.

¶ დიდად საინტერესო მოვლენას გვისახავს; მისი თავხაზი ზუსტად პორიზონტალური არ არის, იგი ოდნავ გაზნეკილია, თავი კი ოდნავ აზიდული აქვს. ამ ასოს ასეთი მოხაზულობა აშორებს ამ წარწერას V ს-ის დამღევის წარწერებს (ბოლნისის სიონზე) და უახლოებს მას VI—VII საუკუნეთა მიჯნის წარწერებს (მცხეთის ჯვარსას).

¶ ასოსთვის დამახასიათებელია მისი ვერტიკალის მარჯვენა შვერილის ძლიერი დაგრძელება და მისი აზიდვა თავხაზისაკენ, რაც აგრეთვე ახასიათებს აბასთუმნის VI ს-ის შუაწლების წარწერას და VI—VII საუკუნის მიჯნის წარწერებს მცხეთის ჯვარზე.

¶ ასო ძლიერ ადრეული დაწერილობისაა მეტად მოკლე შვერილით ქვემოთ მარჯვნივ და მტკიცედ წრიული მოყვანილობით.

¶ ასო არ გამოირჩევა თავისი ხასიათის თავისებურებით, ამგვარი დაწერილობის 1 ასო გვხვდება როგორც ადრეულ ისე მოგვიანო წარწერებში, ოღონდ აქ მარჯვენა შვერილი შერბილებული მოხაზულობის კლაკნის წარმოადგენს.

¶ ასოსთვის დამახასიათებელია მაღალი პროპორციები, დანარჩენში კი იგი ჩვეულებრივია და სავსებით შეიძლება თავსდებოდეს V—VII საუკუნეთა ფარგლებში.

ძლიერ დამახასიათებელია 2 და 3 ასოების მონახაზი.

ბალიქური ქვისმარხი წარწერით

ა ასოს კორპუსი ძლიერი ხაზგასმითაა მომრგვალებული. და მისი ზემო წვერიდან სტრიქონის სიმაღლეზე აზიდულია მაღალი ვერტიკალი. ა ასოს მსგავსი დაწერილობა გვაქვს VI ს-ის შუაწლების აბასთუმნის წარწერაში და VII საუკუნის დამდეგისაში (წრომის მოზაიკის წარწერა). ა ასოს ზემოთ წვერიდან ამგვარი ვერტიკალის აზიდვა შემდეგაც გვხვდება (მაგ., სამშვილდის სიონის წარწერაში), მაგრამ თვით ასოს კორპუსის მონახაზი აღარაა აგრე მომრგვალებული.

ყ ასოც გამოირჩევა მოხაზულობის ორიგინალობით. მას ძლიერ ვიწრო თავი აქვს (დაზიანების გამო დეტალები არ გამოირჩევა) და ამასთან ოდნავ დაგრძელებული ფეხი, რომელიც სტრიქონს ქვემოთაც არის ჩამოტანილი, ამ მხრივ იგი უფრო VII ს-ის დამდეგს უახლოვდება.

ამრიგად, წარწერის საერთო ხასიათი, კვეთის მანერა და ცალკე ასოების მონახაზი ამ ძეგლს რამდენადმე აშორებს ადრეულ წარწერებს (V საუკუნისას) და აახლოებს VI ს-ის შუაწლებისა და VI—VII საუკუნეთა მიჯნის წარწერებთან.

ამიტომ ჩვენ შესაძლოთ მიგვაჩნია გარჩეული წარწერა მივსკუთვნოთ VI საუკუნის მეორე ნახევრის ხანას.

დასასრულ, უნდა შევეხოთ „ა ე ს ე“ სახელის დაწერილობას ა ასოთი თავში. როგორც ირკვევა რიგი ძეგლებიდან, ა ასოს ხმაურება სახელების თავში ადრეულობის ერთ-ერთ დამახასიათებელ მაჩვენებლად გვევლინება. ეს თავისებურება თავს იჩენს როგორც ხელნაწერებში, ისე ეპიგრაფიკულ ძეგლებში: საკმარისია დავასახელოთ თუნდაც რამდენიმე ძეგლი:

ა ე ს ე ————— ოპიზის რელიეფი⁴ და სხვა ძეგლები.

ა ო ს ე ბ } ————— იერუსალიმის კანონარი⁵,
ა ო ვ ა ნ ე }

ა უ დ ა ————— საბა პალესტინელის ცხოვრება⁶,
მცხეთის დავითნი⁷,

აგსტინიანე ————— აბასთუმნის წარწერა⁸.

ამას ადასტურებს გარჩეული წარწერაც, რომელშიც სახელი იესე, დაწერილია სწორად ა ასოთი თავში (აესე).

⁴ საქ. სსრ ხელოვნების სახ. მუზეუმი.

⁵ К. С. Кекелидзе. Иерусалимский канонарь VII века, Тифлис, 1912, გვ. 42, 67.

⁶ კიძმენი II, კ. ქეკელიძის რედაქციით, თბილისი, 1946, გვ. 122—123 და 124.

⁷ ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები..., გამოსცა მზექალაშანიძე, თბილისი, 1960, 59/9, 107/9.

⁸ თ. ბარნაველი, აბასთუმნის ერთი წარწერის შესახებ, საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყ-ბის ორგანო, „მაცნე“, № 5, თბილისი, 1969, გვ. 139—142.

Р. Л. САДОВ, МУЗЫКАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ДРЕВНЕГО ХОРЕЗМА

М., 1970, 140 стр. (с илл.)

უკანასკნელ წლებში სულ ახალი და მეტად ეურადსაღები მასალები გამოვლინდა შუა აზიის ხალხთა მუსიკალური კულტურის შესახებ, რომელთაც ცხადყოფს, რომ შუა აზიის ხალხებს საკმაოდ დიდი წვლილი შეუტანიათ მსოფლიო მუსიკალურ საგანძურში. ამიტომაც გასაგებია ის დიდი ინტერესი, რომლითაც ჰყიდებს ხელს მკითხველი რ. ლ. სადოკოვის წიგნს.

როგორც თვით ავტორი აღნიშნავს, ნაშრომის მიზანია ძველი ხორეზმის მუსიკალური კულტურის დახასიათება არქეოლოგიური მასალის, კერძოდ, სახვითი ხელოვნების ძეგლების მონაცემების საფუძველზე (მასალა, რასაც ეყრდნობა ეს გამოკვლევა, მოპოვებულია სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ხორეზმის არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მიერ).

სარეცენზიო ნაშრომის ისტორიოგრაფიულ ნაწილში ავტორი ეხება ძველი ხორეზმის მუსიკალური კულტურის შესწავლის ისტორიას. ამასთან, ამავე ნაწილშია გადმოცემული ავტორისეული მსჯელობა მუსიკალურ-ისტორიული მეცნიერების იმ დარგის მიზნებისა და შესაძლებლობების შესახებ, რომლებიც არქეოლოგიურ მასალას ეყრდნობა.

ავტორი საგანგებოდ ჩერდება მუსიკალური კულტურის კვლევის საქმეში არქეოლოგიურ წყაროებზე და მათ მნიშვნელობაზე. იგი სამართლიანად აკრიტიკებს იმ შეხედულებას, რომელიც უარყოფდა არქეოლოგიურ ძეგლთა სანდოობას მუსიკალური კულტურის ისტორიის კვლევის საქმეში.

რ. ლ. სადოკოვი იხილავს „მუსიკალური არქეოლოგიის“ — ტერმინის წარმოშობასა და შინაარსს. როგორც ირკვევა, ეს ტერმინი პირველად გვხვდება რუსი მუსიკოს-კრიტიკოსის ვ. ა. ჩეჩოტის (1846—1917) ნაშრომებში. შემდეგ კი ცნობილი რუსი მუსიკის ისტორიკოსის

ნ. ფ. ფინდუიზენის (1868—1928) ნაშრომში. მან თავის გამოკვლევებში მოიშველია არქეოლოგიური მასალა, თუმცა ცნების განსაზღვრება მკაფიოდ არ ჩამოუყალიბებია, მაგრამ მისი შრომიდან ჩანს, რომ „მუსიკალურ არქეოლოგიაში“ იგი გულისხმობდა არა მხოლოდ განთხარ მასალას, არამედ „მუსიკალურ-კულტურულ სიძველეთა“ მთელ კომპლექსს (ინსტრუმენტები, გალობა, სიმღერა, გუსლარები, სკომპოზიციები და მისთ.).

სარეცენზიო ნაშრომის ავტორი სამართლიანად აფასებს „მუსიკალური არქეოლოგიის“ ფინდუიზენისეულ გაგებას, მაგრამ რეითონაც ეერ გვაძლევს ამ ცნების ნათელ განსაზღვრებას, მის მიზნებსა და ამოცანებს, კვლევის საგანს. ავტორი დაასკვნის, რომ ცნება „მუსიკალური არქეოლოგია“ არ უნდა გავიგოთ ვიწროდ (ე. ი. არ უნდა ვიგარაუდოთ მარტო იმ ძეგლთა შესწავლა, რომელიც არქეოლოგიის მიერ არის მოპოვებული), არამედ ფართოდ — მუსიკალურ-ისტორიულ პლანში, რომელიც გულისხმობს ძველი მუსიკალური კულტურის ბევრი პრობლემის გადაჭრას. ამ პრობლემათა რიგში შეშვავს მას ძირითადად ძველი მსოფლიოს მუსიკა, როგორც მუსიკალურ-ისტორიული მეცნიერების ნაწილი (გვ. 38 და შმდ.).

რ. სადოკოვი აღნიშნავს, რომ მუსიკალური არქეოლოგია არის ჯერ ახალგაზრდა დარგი, მისი განვითარების კანონები, კვლევის მეთოდები არაა ჯერ ნათელი, მაგრამ გვთავაზობს წყაროთა წრეს, სადაც ძველი მსოფლიოს მუსიკალური კულტურის ისტორია ეროვნობება და რომლებიც მას ძირითადად არიან ერთმანეთთან დაკავშირებული. ეს წყაროებია:

I არქეოლოგიური მასალა: ა. სამუსიკო ინსტრუმენტები, ბ. სახვითი ხელოვნების ძეგლები (მოხატულობა, სკულპტურა, რელიეფი, ტერაკოტები, ლითონი), სადაც მუსიკალური სცენებია წარმოდგენილი, გ. სანოტო დამწერლობის ნიმუშები;

I II მუსიკალურ-ეთნოგრაფიული კვლევის მონაცემები:

დ. თანამედროვე ხალხურ საყრავთა შესწავლა (ზომები, კონსტრუქცია, დამზადების ტექნიკა, ლეგენდები),

ე. ხალხური მუსიკალური შემოქმედება (აოქულო ფენები);

III ლიტერატურული ძეგლები: ე. ძველ ავტორთა ცნობები, ზ. ძველ მეცნიერთა და მუსიკოსთა მუსიკალურ-თეორიული შრომები: თ. ისტორიული და მხატვრული ნაწარმოებები. სადაც ხშირადაა ასახული ამა თუ იმ ქვეყნის, ან თუ იმ დროის მუსიკალური ცხოვრება (გვ. 38).

როგორც ვხედავთ, აქ წარმოდგენილია წყაროები არა მუსიკალური არქეოლოგიისა, არამედ ძველი მსოფლიოს მუსიკის ისტორიისა, რომელშიც მუსიკალური არქეოლოგიის მონაცემები თავისთავად წყაროთა ერთ სახეობას წარმოადგენს. ამგვარად, მუსიკალური არქეოლოგია გამოდის ძველი მსოფლიოს მუსიკის ისტორიის შემსწავლელი დარგი. ჩვენი აზრით, უფრო ზუსტი იქნებოდა ამგვარი განსაზღვრება — მუსიკალური არქეოლოგია არის მუსიკის ისტორიის ერთ-ერთი დარგი, რომელიც სწავლობს მუსიკალურ კულტურას არქეოლოგიის მონაცემებზე დაყრდნობით, არქეოლოგიის მეთოდებით. იგი არის მუსიკისმცოდნეობისა და არქეოლოგიის სინთეზის შედეგი. მის პარალელურად არსებობს მუსიკალური ეთნოგრაფია (რომლის წყაროთა ერთი ნაწილი სადოკოვისეულ ზემოთ მოყვანილ წყაროთა მეორე ჯგუფშია წარმოდგენილი), — მუსიკისმცოდნეობისა და ეთნოგრაფიის სინთეზის შედეგი, მუსიკის ისტორიის დარგი, რომელიც ამა თუ იმ ხალხის მუსიკალურ კულტურას სწავლობს ეთნოგრაფიის მეთოდებით.

ამასთან უნდა დავსვინოთ, რომ მუსიკალური არქეოლოგიაც, მუსიკალური ეთნოგრაფიაც და მუსიკალური ფოლკლორისტიკაც, სწავლობენ არა მარტო ძველი მსოფლიოს მუსიკალურ კულტურას, არამედ სხვადასხვა ხალხებისა და სხვადასხვა დროისას.

ამგვარად, ავტორის კონკრეტულად არა აქვს ჩამოყალიბებული მუსიკალური არქეოლოგიისა და მუსიკალური ეთნოგრაფიის რაობა, მაგრამ, როგორც ჩანს, თვითონაც გრძნობს ამას როცა გეტავაზობს საკმაოდ რაციონალურ და მისასალმებელ წინადადებას, მუსიკალურ-ეთნოგრაფიული, მუსიკალურ-არქეოლოგიური და ლიტერატურული წყაროების ატლასების შედგენის თაობაზე, რაც მოგვეცემა საშუალებას შევეთრად გავვემოყვნა ერთმანეთისაგან ზემოთასახელებული ზარკები.

სარეცენზიო წიგნი, როგორც აღვნიშნეთ, ათრეზმის მუსიკალური კულტურის დახასიათებას ისახავს მიზნად, მაგრამ არ იფარგლება მხოლოდ ამით, არამედ აწვავს რიგ საკითხებს და განიხილავს მუსიკის ისტორიის ზოგადოპრობლემეტიკის დონეზე. ნაშრომის ერთ-ერთი ნაწილი ეთმობა ხორეზმის საყრავებს განხილული სიმებიანი (არფა, დრომბრისებური ორსიმინი საყრავი, ხუთსიმინი კითარა, ლუტნისებური საყრავები), ჩასაბერი და დასარტყმელი საყრავები, ინსტრუმენტული ანსამბლი. ავტორი საგანგებოდ ჩერდება კუთხურ არფაზე. ცნობილია, რომ არფა არის ერთ-ერთი საინტერესო საყრავი, რომლის არსებობა დასტურდება უძველესი ხანიდან და ამასთან, დედამიწის სხვადასხვა კუთხეში. რ. სადოკოვი სორეზში გაერტყეულ საყრავს განიხილავს ისტორიულ ასპექტებზე და, ბუნებრივია, მისი წარმოშობის საკითხსაც ეხება. განიხილავს არფის წარმოშობის შესახებ შეხედულებებს. მკვლევართა უმრავლესობა ამ საყრავს თვლის შვილდისრიდას წარმოშობილად. რ. სადოკოვი სამართლიანად მიუთითებს, რომ შვილი როგორც მუსიკალური ინსტრუმენტი, სამონადირეო იარაღისაგან დამოუკიდებლად უნდა აღმოჩენილიყო. როცა კი განრდებოდა მოთხოვნება აღამიანის გრძნობების ბგერებით გადმოცემისა, ამისთვის კი საჭირო იყო მატერიალური და სულიერი კულტურის საკმაოდ მაღალი დონე (გვ. 58—59). საინტერესოა რომ არიან ხალხები, რომელთაც აქვთ შვილდისარი, მაგრამ არა აქვთ სიმებიანი საყრავი (გვ. 61). სადოკოვი სავსებით მართებულად, საყრავთმცოდნეობის წინაშე აყენებს ამ საკითხს. ამასთანავე, სხვა კითხვებსაც სვამს (რა იწვევს საყრავის ევოლუციას, ტრანსფორმაციას და სხვ.), რომელსაც, მისი აზრით, აგრეთვე საყრავთმცოდნეობამ უნდა გასცეს პასუხი.

ძველ მსოფლიოში არსებობდა არფა რკალისებური და კუთხური. სპეციალურ ლიტერატურაში არსებობს მოსაზრება, პირველის არქაულობის და პირველადობის შესახებ. რ. სადოკოვი აღნიშნავს, რომ ისინი პარალელურად არსებობდნენ, მაგრამ მეორე მხრივ იმასაც ამბობს, რომ რკალისებური უფრო არქაული ფორმაო, და არფისებურთა ევოლუციაში კუთხური არფის გაჩენა ისტორიულად აუცილებელ ნაბიჯად მიიჩნია (გვ. 65). აქ ამყარად წინააღმდეგობა და ავტორი ეერ არის თანმიმდევრული ამ საკითხის კვლევისას. თუ ერთ-ერთი სახეობა უკვე არსებობდა, მეორის წარმოქმნისათვის, ცხადია, პირველსაზედ მისენ გამოდგენოდა, რკალისებურიცა და კუთხისებურიც პრინციპულად წარმოადგენს ერთი საყრავის ორ სახეობას და არა ორ სხვადასხვა საყრავს.

არფისებურთა გავრცელებას უდიდეს ტერიტორიაზე რ. სადოკოვი ხსნის ამ ქვეყნების საერთო ისტორიული სიტუაციით, რომელიც ხასიათდება ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფოებრივი გაერთიანებებით, ვაქრობის განვითარებით, რელიგიური კავშირებით (გვ. 68—69).

ჩვენი აზრით, ეს არ არის დამაჯერებელი, თუმცა გასათვალისწინებელია. აქ. რ. სადოკოვი ცდილობს გააყრიტოკოს კ. ზაქსისეული თეორია საკრათა წარმოშობა-გავრცელების შესახებ. ამ თეორიის მიხედვით არსებობდა ერთი კულტურული კერა, საიდანაც ტალღისებურად, რადიუსებად ვრცელდებოდა მატერიალური და სულიერი კულტურის ყველა მიღწევა დედამიწის სხვადასხვა კუთხეში. ძველი მსოფლიოსათვის კ. ზაქსის ასეთ კერად მიაჩნდა სირია.

სარეცენზიო წიგნის ავტორის აზრით, მუსიკალური ინსტრუმენტები არის იარაღები, რომელთა მეშვეობითაც ვლინდება საზოგადოების განვითარებაში რომელიმე ეტაპის შესაბამისი მუსიკალური აზროვნება (გვ. 70—71), საკრავები ევოლუციას განიცდიან საზოგადოების განვითარების და სულიერი კულტურის დონის შესაბამისად. ამიტომ საწყისი პუნქტის ძიება, თუ სად იქნა შექმნილი საკრავი და საიდან დარწყო მისი გავრცელება, სადოკოვის აზრით, შეუძლებელია. ამასთანავე, მას არასწორად მიაჩნია მტკიცება, თითქმის დასრულებული სა-

ხით ესა თუ ის ინსტრუმენტი ერთდროულად სხვადასხვა ადგილას წარმოშობილიყო. მისი აზრით, ასეთ შემთხვევებში შეიძლება ვილაპარაკოთ ისტორიული პროგრესის იმ საფეხურის შესახებ, რომელზედაც შესაძლებელი გახდა ერთი ინსტრუმენტის სახესხვაობათა შექმნა, კულტურული ურთიერთგავლენის შედეგად. საკრავს ერთი საერთო ტიპიდან ნაციონალურ საკრავად ქცევისათვის ბევრი დრო სჭირდება. ამიტომ მისი აზრით, შეიძლება ვილაპარაკოთ მხოლოდ ამა თუ იმ სახეობის უპირატესი გავრცელების შესახებ და გვთავაზობს, თავი შევიკავოთ ისეთი გამოთქმებისაგან, როგორიცაა მაგ., „ინდური ტიპის არფა“ და მისთ.

ამგვარად, რ. ლ. სადოკოვის ნაშრომი „ძველი ხორეზმის მუსიკალური კულტურა“ ეხება არა მარტო ძველი ხორეზმის მუსიკალურ კულტურას, არამედ მუსიკის ზოგადი ისტორიის დრად საინტერესო და მნიშვნელოვან საკითხებს, გვთავაზობს მათი შესწავლის ახალ გზებს და საშუალებებს მუსიკალური ისტორიის დარგთა დივერგენციაციის გზით.

წიგნს ერთვის ბიბლიოგრაფია, სასურველი იყო და საჭიროც დართული ჰქონოდა საძიებლები და ილუსტრაციების სიაც, რაც გაადვილებდა წიგნის გამოყენებას.

• მანანა შილაპაძე

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ К РАБОТЕ М. РУДЕНКО О КУРДАХ-ЕЗИДАХ¹

Езидами, сумевшими сохранить и отстоять в окружении мусульманского фанатизма древнейшую религию курдов, давно интересуется научный мир. Если на Западе первые сведения о езидах появились лишь в начале XIX века, то средневековая восточная литература довольно хорошо была знакома с ними.

Особенность религии курдов-езидов, ее древнейшее происхождение, некоторые черты поведения в быту — замкнутость, не-

доверчивость и пр. продолжают привлекать ученых-востоковедов.

Со второй половины XIX века Россия стала центром мирового курдоведения. О курдах, в том числе и о курдах-езидах, было написано немало ценных работ, некоторые из которых до сих пор не теряют своего значения.

В наши дни, когда к курдам-езидам возрос интерес ученых за рубежом, советское курдоведение, кроме работ Семенова и Вильчевского², опубликованных в 20-ых и

¹ М. Б. Руденко, Похоронные песни курдов-езидов Закавказья, «Палестинский сборник», вып. 21 (84), 1970, Л., стр. 70—86.

² А. А. Семенов, Поклонение сатане у переднеазиатских курдов-езидов, «Бюлл. Среднеазиат. госуд. ун-та», Ташкент, 1927, № 15, стр. 59—80. О. Л. Вильчевский, Очерки по истории езидства, «Атеист», М., 1930, апрель, № 51, стр. 81—113.

30-ых годах, о духовной жизни езидов, собственно говоря, ничего нового, паучо обоснованного и оригинального не имеет. Мы не имеем в виду небольшие компилированные статьи, напечатанные в многочисленных справочниках и заметках, которые в большинстве случаев повторяют неверные сведения столетней давности и вводят в заблуждение читателя. Поэтому весьма примечательно появление статьи М. Б. Руденко, которая знакомит нас с одной из чрезвычайно интересных и фактически еще не изученных сторон религиозной жизни езидов, проживающих в Советском Закавказье.

Как явствует из самого названия, работа посвящена похоронным песням курдов-езидов. Автор публикует курдские тексты с русским переводом. Здесь же приводятся связанные с исполнением этих песен некоторые этнографические сведения о погребальном обряде.

В советском курдоведении известны работы М. Б. Руденко, посвященные изданию памятников классической курдской литературы с переводом на русский язык³. Поэтому ее статья в новой для нее области курдоведения, привлекает внимание.

М. Б. Руденко смогла, несмотря на все трудности, упоминаемые ею, впервые в Советском Союзе сделать достоянием широкого круга читателей похоронные песни курдов-езидов и дать по курдской фольклористике новые материалы.

Интересны суждения автора о происхождении похоронной песни, об ее формах, метрике, содержании, классификации и месте в курдском фольклоре.

М. Руденко одной из первых удалось раскрыть одну из «тайн» езидской веры, в частности, исполнение похоронных песен и связанных с ними обычаев.

Однако, несмотря на всю серьезность затронутой в работе темы, статья носит явно поверхностный характер. М. Б. Руденко поспешила ознакомить читателя с одним из очень важных моментов курдского похоронного обряда.

Следует отметить, что ценность работы прежде всего заключается в публикации

текстов, к которым в свое время, несомненно, обратится курдская фольклористика, хотя ряд высказываний автора необоснован и вызывает серьезное возражение.

На стр. 70 М. Руденко пишет: «Фольклор курдов-езидов несравненно богаче, многограннее и красочнее фольклора курдов-мусульман. Это понятно: курды-езиды, в отличие от мусульман, не имели письменных традиций, и грамотность всегда оставалась привилегией узкого круга езидского духовенства».

Правильно-ли поступает автор, противопоставляя устное народное творчество двух религиозных групп многомиллионного курдского народа и указывая при этом на «превосходство» езидов? Фольклор курдов не дает повода делать такого рода выводы. На каком основании М. Руденко делит курдский фольклор на фольклор мусульманский и езидский? Курдское народное творчество также едино, как и один курдский народ. Множество одинаковых народных песен, преданий байти исполняются как курдами Закавказья, так и Ирана, Турции, Ирака и Сирии независимо от их религиозной принадлежности. Ведь до принятия ислама почти все сегодняшние курды-магометане исповедывали езидскую веру.

Такая позиция уважаемого ученого только на руку буржуазным курдоведцам и политикам, которые давно стремятся разобщить единый курдский народ не только географически, но и по признаку их духовной культуры, натравливая их друг против друга и ослабляя этим все растущую борьбу курдов за свободу и независимость.

Что касается высказывания Руденко о грамотности и письменных традициях курдов-езидов и мусульман (если имеются в виду Закавказские курды), то в царской России как о тех, так и о других никто не заботился; если же здесь говорится о курдах Курдистана, то и на сегодняшний день общая масса почти безграмотна. По религиозным законам грамотность считается грехом для любого езиды — мрида или тарика. Следовательно, никакой узкий круг езидского духовенства не мог заниматься книжным образованием.

³ См. опубликованные тексты и переводы М. Б. Руденко: Ахмед Хани Мам и Шини, М., 1952; Мела Махмуд Баязиди, Нравы и обычай курдов, М., 1963; Факи Тейран, Шейх Санан, М., 1965; Харис Битлиси, Лейли и Меджнун, М., 1965 и др.

Езиды скрывают от постороннего взгляда все религиозные обряды своей жизни. Этим объясняется их замкнутость до настоящего времени. Теологическое положение: «езидом нельзя стать — езидом рождаются от матери и отца езиды», определяет суть их жизни.

Нельзя согласиться с теми положениями статьи о погребальных обрядах, которые связаны с исполнением похоронных песен (см. стр. 71—73), поскольку они почти не соответствуют действительности.

Автор правильно замечает важность обряда «котал» (а не «котэль») в погребальном обычае курдов-езидов. Но сам процесс этого обряда описывается неточно.

М. Руденко отмечает, что «обряд этот (читай котал — К. А.) состоит в том, что боевого коня покойного ... седлают, на седло кладут оружие, одежду и шапку умершего...». Но этот обряд езиды устраивают не «только в том случае, если у покойного (непременно мужчины) не осталось сыновей — продолжателей рода, прямых наследников имущества», как считает автор статьи, а при смерти любого мужчины⁴ и при этом не обязательно брать коня умершего. Если у семьи нет коня, то его одалживают у соседа. Котал продолжается все время, пока покойник не предан земле, а не только «в день погребения».

Более того, котал никогда не «вводят по деревне от дома к дому». Конь все время остается привязанным около дома покойного и лишь при встрече с оповещенными о смерти⁵ его отводят от дома, и затем ведут вместе с процессией на кладбище.

Правда, иногда шею коня (котал) покрывают платком яркого цвета (в основном езиды Апаранского района Арм. ССР), но никакого деления матери по цвету соответственно возрасту покойного нет.

Далее, хвост коня не заплетен вовсе, как указывает автор статьи, не потому, что он участвует «в котале»; у коней курдов, в любом случае, если они не в походе, хвост распущен. Здесь же следует заметить, что во время обряда котала хвост коня ни в коем случае не бывает окрашенной.

Котал водит не «один из почетных членов племени» (стр. 72), а тот, кто знает похоронные песни. Иногда коня за уздцы держит один, а другой поет.

Что касается знамен, привезенных из других мест близкими (hewarî), то при соединении их с группой людей, вышедших им навстречу ведущих котал покойного, то они никогда не кладутся на последний, а прикрепляются к крыше дома, где покоится тело мертвого. Эти знамена представляют собой полку с привязанным к ней красным платком. Они не являются отличительными знаками племени. После похорон каждая группа «хавари» уносит с собой свой платок-знамя.

Каких-либо специальных песен, связанных исключительно с обрядом котал, не существует. Это один и те же песни, исполняемые над покойником. На кладбище в момент погребения похоронные песни не поются, как утверждает автор статьи. Во время траурной процессии они исполняются, но при приближении к кладбищу, пение прекращается. Во главе процессии становятся духовные лица — шейхи, и пиры, которые произносят молитвы. За ними следует котал и тело покойного.

Поскольку описанные М. Руденко похоронные обряды курдов-езидов не соответствуют действительности, ей незачем «принести глубокую благодарность» информатору в списке 13 на стр. 73.

М. Руденко приводит 44 текста песен и отмечает, что они «исполняются в определенные его (погребального обряда — К. А.) моменты: сразу же после смерти покойного — пока он еще в постели, после того как покойник одет и уложен на стол или тахту, на второй и третий день — пока покойный находится дома, по дороге на кладбище, и, наконец, у могилы перед самым погребением». Такое деление похоронных песен при исполнении погребального обряда не имеет места. Песни исполняются до похорон и после, в связи с раздачей одежды и постельных принадлежностей умершего, независимо от разных «определенных моментов», но ни в коем случае не у могилы, как мы уже отметили об этом выше.

⁴ В связи с этим неверна и сноска 42 на стр. 73.

⁵ Они называются hewarî, а не hewarîyê, у которого другой смысл.

Также не существует деления поющих на ближайших и дальних родственников и посторонних. Похоронные песни исполняет любой из присутствующих (и мужчина, и женщина), знающий их, и при этом никакой последовательности по родственной иерархии не существует.

Изучив содержание записанных текстов, ученый приходит к выводу, что «невзирая на малую форму (трех-, четырех- и пятистишия) курдских похоронных песен, текст их нельзя назвать неизменяемым. О них можно сказать, что текст их в первоначальной форме не повторим» (см. стр. 72). Но здесь М. Б. Руденко допускает ошибку.

Во-первых, количество опубликованных текстов не дает возможности так категорически заявлять об этом. Во-вторых, если не считать импровизированных песен, то каждый хорошо знакомый с похоронными песнями курдов, знает, что они имеют весьма выработанные стабильные тексты, передаваемые от поколения к поколению, в которые вставляется лишь имя покойного. Кроме того, раз необходим был подобный вывод, следовало один и тот же текст записать от разных лиц и после, на основе их сравнения сделать соответствующее заключение. Безусловно, за долгие годы многое исчезает, тем не менее, в основном, они продолжают оставаться неизменными.

Мы также не согласны с методом деления автором курдских похоронных песен на два цикла — мужской и женский (см. стр. 72). М. Руденко пишет, что «обычно курдские похоронные песни строго разграничены: женские песни исполняются только женщинами, мужские — только мужчинами». При таком делении главным для нее является содержание песни. При этом она не принимает во внимание пол самого покойника, над которым исполняются эти песни. Это существенный фактор в процессе исполнения разных похоронных песен и его нельзя упускать из виду. Женщины не могут песнями женского цикла оплакивать покойника-мужчину, и, наоборот, мужчины не могут песнями мужского цикла оплакивать женщину. А между тем основная часть песен, относящихся к так называемому женскому циклу, записана от

мужчин. Стало быть, с квалификацией спешить не следовало. Эти леоны как в количественном, так и в качественном отношении пока весьма незначительны и сомнительны.

Что касается самих текстов, то они подобраны несколько неудачно. Из всех 44-х пронумерованных песен лишь меньше половины можно отнести к числу исконно похоронных песен (№№ 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 17, 20, 25, 26, 40, 43, 44). А также, как №№ 1, 2, 3, 6, 16, 28, 32 и много других лучше было бы вообще не вносить в работу.

В ряде текстов (напр., №№ 6, 12, 15 и др.) заметно искусственное объединение строк; не сходится рифмовка, нарушено содержание и т. д.

Автор приводит много выражений-формул, характерных деталей, по которым можно определить похоронную песню. О тексте № 44 она пишет: «судя по первым строкам, эту песню можно принять за свадебную, однако последняя строка все проясняет» (стр. 74). Тем не менее именно первое слово «Ханло, сиаро» («Ой, всадник») указывает на то, что она похоронная. Ведь, как правило, все похоронные песни курдов-езидов начинаются этим выражением.

В переводах встречается много неточностей. Неправильно переведен, напр., смысл в тексте № 6: должно быть «уберет свою руку из-под головы», а не «спимет свою руку с головы»; № 7 — не «пастух, которому не заплатили», а «пастух, получивший плату»; № 9 — не «умер у него хозяин дома» а «хозяин дома при смерти»; № 26 — не «пусть придет; а «пусть застанет его»; № 35 — не «пыл из этих долин», а «пыл этих ущелий»; № 12 — не «гора высокая, снег покрыл ее», а «снег покрыл высокую гору»; № 15 — не «туман окутал горы», а «туман окутал вершины гор»; № 31 — не «у людей ранья», а «у чужих (людей) ранья», — здесь слово *xelq* употребляется в значении «чужой» и др.

Далее, поскольку речь идет об исполнении похоронной песни, следовало бы отметить, что после каждой исполняемой мужчиной песни, близкие родственники покойника-мужчины вместе со всеми пропевают слово «брао, брао!» («О брат, о

брат!»), не смотря на то, кем им приходится умерший — отцом, дядей, сыном или братом (курды-езиды к покойнику при всех обстоятельствах обращаются как к «брату»).

Итак, лишь после тщательного подбора информаторов и неоднократной проверки имеющихся материалов (ведь езиды всегда с большой недоверчивостью относятся к людям из «чужой» среды и неохотно дают им какие-либо сведения) нужно было решиться на опубликование текстов.

80 лет тому назад, хороший знаток курдов и их языка, С. А. Егнazarов, пожелал записать главную молитву езидов — свидетельство об их религии. Ему с большим трудом удалось записать, как ему ка-

залось, эту молитву и вскоре он опубликовал ее даже в трех вариантах⁶. На самом же деле, опубликованный текст есть не главная молитва — свидетельство о религии езидов, а является обычной повседневной молитвой, с которой езиды обращаются к богу с просьбой о милости.

Частично эта история повторилась с М. Руденко.

Работа М. Б. Руденко опубликована. В ней впервые даны похоронные песни и некоторые погребальные обычаи курдов-езидов. Мы остановились лишь на главных ее ошибках, дабы заинтересованный читатель не получил бы неправильную информацию о погребальном обряде и похоронных песнях курдов-езидов.

КАРИМ АНКОСИ

⁶ Записки КОИРГО, книжка XIII, Тифлис, 1891, стр. 174—175, 221—227.

მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი

სვანეთი განთქმულია ისტორიული და მატერიალური კულტურის მსოფლიო მნიშვნელობის უნიკალური ძეგლებით.

სვანეთში შემონახულ მხატვრულ სიმდიდრეთა სამუზეუმო სახით მოელა-შენახვის აუცილებლობის საკითხი ჯერ კიდევ XIX ს-ის მეორე ნახევარში დააყენეს ბ. ნიჟარაძემ, დ. ბაქრაძემ, ე. თაყაიშვილმა. ეს კეთილშობილური ზრდილობა შემდგომ ხანებში ფართო საზოგადოებრივი მსჯელობის საგანი გახდა. ამ ეროვნული საქმის განხორციელებას დიდად უწყობდა ხელს ის გარემოება, რომ მუზეუმის დაარსებისათვის სვანეთში შესანიშნავი პირობები არსებობდა, ყოველი აქაური ეკლესია (ხელოვნების იშვიათი ძეგლებით) თავისებურ მუზეუმს წარმოადგენდა. ასეთ ვითარებაში 1936 წელს, სეტის წმინდა გიორგის ეკლესიაში (დაბა მესტია) გაიხსნა მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, რომელიც უშუალოდ დაექვემდებარა განათლების სახალხო კომისარიატს. მუზეუმის ღირებურობად დაინიშნა ეგნატე გაბლიანი, ხოლო მეცნიერ მუშაკად (1938 წლიდან) ცნობილი ეთნოგრაფი და ლინგვისტი სეზი გულუდანი. მუზეუმის ხელმძღვანელობა იმთავითვე შეუდგა სვანეთის ისტორიული და ეთნოგრაფიული ძეგლების თავმოყრასა და მათ მეცნიერულ შესწავლას, შედგენილ იქნა საინვენტარო წიგნი და სხვ. მაგრამ სამუზეუმო საქმის სწორად წარმართვა იმჟამად მისი მუშაკებისაგან დიდ სიფრთხილესა და ცოდნას მოითხოვდა. ხალხს უნდა ეგრძნო და თვალთ დაენახა, თუ რისთვის იყო გამოიწველი ის სიმდიდრე, რომელიც მუზეუმს ადგილობრივი ეკლესიებისა და კერძო პირებისაგან ბარდებოდა. მუზეუმის მუშაკები და აქტივისტები რაიონის სხვადასხვა სოფლებსა და წარმოება-დაწესებულებებში ატარებდნენ ლექცია-მოხსენებებს მხარეთმცოდნეობის საკითხებზე, განუმარტავდნენ მასებს იუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს წარსულის შესწავლას, კულტურის ძეგლების დაცვას და სხვ. ასეთი ნაყოფიერი მუშაობის შედეგად უკვე 50-იანი წლებისათვის თანდათან დაგროვდა დიდი სამუზეუმო მასალა. აღსანიშნავია,

რომ მარტო 1947 წელს, ქართული კულტურის დიდი მოამაგის, აკად. გ. ჩუბინაშვილის მიერ მოწყობილმა სამეცნიერო ექსპედიციამ სვანეთში ადგილობრივი ეკლესიებიდან მუზეუმში გადმოიტანა 21 ხელნაწერი და 46 ფერწერული და ჰეღური ხატი, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი მსოფლიო მნიშვნელობის ექსპონატებადაა აღიარებული. მიუხედავად ამისა, მოპოვებული ნივთიერი მასალების გამოფენა მაინც ვერ ხერხდებოდა. ზემოხსენებული სეტის წმ. გიორგის ეკლესია, ფართობის სიმცირის გამო (35 კვ. მ.) უფრო ნივთების სწყობს წარმოადგენდა, ვიდრე საგამოფენო დარბაზს.

50-იანი წლების შემდგომ ხანებში ხალხმა ყურადღება გაამახვილა სიძველეთა დაცვისა და წარსულის შესწავლისადმი. ასეთ ვითარებაში, კულტურის სამინისტრო, მუზეუმის კოლექტივი, რაიონის მოწინავე ინტელიგენცია ყოველ ღონეს ხმარობდნენ რათა მუზეუმში თავმოყრილი ნივთები საჩვენებლად ყოფილიყო გამოფენილი და გახსნილიყო მუდმივი ექსპოზიცია. 1963 წლისათვის შესაძლებელი გახდა მუზეუმის ძირითადი ფონდის ახალ შენობაში გადატანა, ხოლო ძველი შენობა მთლიანად დაეთმო ჰეღურის ხელოვნების ნიმუშებისა და ძვირფასი ხელნაწერი წიგნების გამოფენას. იმავე წელს მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში პირველად გაიხსნა მუდმივი ექსპოზიცია. მუზეუმის კოლექტივს სამეცნიერო-კვლევითი და კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობის ფართო შესაძლებლობა მიეცა.

მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ფონდებით გამდიდრებისა და მათი მეცნიერული აღრიცხვის საქმეში დიდი წვლილი შეიტანეს მუზეუმის თანამშრომელთა უფროსი თაობის წარმომადგენლებმა: ე. გაბლიანმა, ს. გულუდანმა, ა. ზომბაიამ, გ. რატიანმა, ნ. შარაძენი-ემ, დ. ნიჟარაძემ (ამჟამად მუზეუმის ფონდების უფროსი მცველი), შ. ფალიანმა, ა. მარგიანმა, ა. გულუდანმა, ი. მარგიანმა და აკ. კვიციანმა, რომელიც 1954 წლიდან დღემდე ხელმძღვანელობს მხარეთმცოდნეობის მუზეუმს. მო-

პოვეზული სამუზეუმო მასალების მეცნიერული ინვენტარიზაცია-პასპორტიზაციის, სამეცნიერო-კვლევითი და კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობის დარგში მუზეუმს სხვადასხვა დროს იახმარებას უწევდნენ და უწევდნენ ცნობილი ქართველი მეცნიერები — აკადემიკოსები — გ. ჩუბინაშვილი, გ. ჩიტაია, ს. ჯანაშია, შ. ამირა-ნაშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, გ. მელიქიშვილი, ს. ყაუხჩიშვილი, პროფესორები — შ. მესხია, ე. ბერიძე, ე. ბარდაველიძე, ე. ცინცაძე, რ. შერალონიძე, რ. ხარაძე, ე. მეტრეველი, მ. გეგეშიძე, ა. რობაქიძე, მ. ქალდანი, გ. მარგინი და სხვები.

ამჟამად მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დატულია ძირითადი ფონდის 600-ზე მეტი სამუზეუმო ექსპონატი. ამ მასალას ძალიან დიდი მეცნიერული მნიშვნელობა აქვს როგორც საქართველოს, ისე კავკასიის ხალხთა ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის შესწავლისათვის.

მუზეუმში დატული მასალებიდან პირველ ყოვლისა აღსანიშნავია არქეოლოგიური ძეგლების მდიდარი კოლექციები. აქ წარმოდგენილია მესამე, მეორე და პირველი ათასწლეულის ძეგლები, რომლებიც სვანეთის ტერიტორიაზე უმეტესად შემთხვევითაა ნაპოვნი. კერძოდ, ბერია კაყის, ბრინჯაოსა და რკინის საბრძოლო და სამეურნეო დანიშნულების იარაღები, მრავალფეროვანი სამკაულები, კერამიკისა და მინის ნაწარმის ნიმუშები. აღსანიშნავია ბრინჯაოს ხანისა და ანტიკური პერიოდის კოლხური კულტურის დამახასიათებელი ძეგლები, სხვადასხვა სახეობის კოლხური ცულები, რომლებიც აღგოლობრივად დამუშავებული და ტიპოლოგიურად დიდად ემსგავსებიან დასავლეთ საქართველოში ნაპოვან ანალოგიურ ნივთებს და განეკუთვნებიან ერთიან კოლხურ კულტურას. არქეოლოგიური ძეგლების მდიდარ ფონდს ამშვენებს ამ უკანასკნელად სვანეთის ტერიტორიაზე შემთხვევით აღმოჩენილი დახურული წყალსადენი მილების მრავალრიცხოვანი ნიმუშები. რომელთა საწარმოო-ტექნოლოგიური შესწავლა ცხადყოფს ქართველი ხალხის მდიდარ

შრომით ჩვევებსა და საწარმოო გამოცდილებას, საქართველოს ამ მალაღობაში სამთაბუნო წარმოების ერთ-ერთი უძველესი კერის არსებობას. მუზეუმში დატულ არქეოლოგიურ ძეგლებს შორის განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ადრექრისტიანული, ე. წ. სირიულ-პალესტინური ბრინჯაოს საცეცხლები, შემკული იშვიათი ორნამენტებით. საყურადღებოა, რომ მსოფლიოში სულ ცნობილი ყოფილექსემები ასეთი საცეცხლები. მათგან ოთხი მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის კუთვნილებას შეადგენს.

დიდი აღდგენი უჭირავს მუზეუმში ნუმიზმატიკურ კოლექციებს. მათ შორის აღსანიშნავია ოქროსა და ვერცხლის მრავალრიცხოვანი მონეტები. მაგალითად, ალექსანდრე მაკედონელის ძე. წ. III საუკუნის ოქროს სტატერი, მაკედონიის მეფის ფილიპე II ძე. წ. IV საუკუნის ოქროს მონეტა. მნახველი აქვე ეცნობა კოლხური ტიპის ოქროსა და ვერცხლის მონეტებს, VI ს-ის ბიზანტიურ ოქროს მონეტას. ფეოდალური ხანის ქართული და აღმოსავლეთის სხვადასხვა ქვეყნების იშვიათი მონეტების მრავალ სახეობას და სხვ. მუზეუმში დატულ ნუმიზმატიკურ კოლექციებზე დაყრდნობა ცხადყოფს, რომ ანტიკურსა და ფეოდალურ ხანის გარკვეულ მონაკვეთში, სვანეთს გაცოცხლებული სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონია საქართველოს ბარის რაიონებთან, აგრეთვე სხვა ქვეყნებთან. ცხადია ფულის მიმოქცევის არსებობის ასეთი ფაქტი სვანეთში, თავისთავად გულისხმობს გარკვეულ სოციალურ ძვრებს, გვაროვნული საზოგადოების კლასობრივი დიფერენციაციის გზაზე, რაც ცალკე დამუშავებას და შესწავლას საჭიროებს. ამ მხრივ პირველი სიტყვა არქეოლოგიამ უნდა გვითხრას. თუკ არქეოლოგიურ გათხრებს სვანეთში სისტემატური ხასიათი და უფრო ფართო მასშტაბი ენიჭება, მას შეუძლია უდიდესი შედეგები მოუტანოს ქართველმცოდნეობას.

მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ფასდაუდებელ საგანძურს შეადგენს ხელნაწერი წიგნების მდიდარი ფონდი. ამ ხელნაწერი წიგნების მნიშვნელობა მეტად დიდია, როგორც საკუთრივ საქართველოს, ისე მებზობელი ქვეყ-

¹ ცნობილია, რომ თუ ბარი მიწათმოქმედების კულტურის კერა იყო. სამაგიეროდ თავის დროზე „მთა მებტაღურაგის აკვანს“ წარმოადგენდა (გ. მელიქიშვილი, საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბ., 1966, გვ. 43).

² ე. თაყაიშვილს შესაძლებლად მიაჩნდა, რომ ის ოქროს ფულები, რომელნიც ხშირად გვხვდება საქართველოს სასაფლაოებში და რომელნიც ლიზიპახისის ოქროს ფულის მიბაძვით არის დამზადებული, სვანეთში იჭრებოდა, სვანეთშივე ნაპოვნი და დამუშავებული ოქროთი (ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937, გვ. 436).

ნების კულტურის ისტორიის ფვალსაზრისით IX საუკუნიდან XVIII ს-ის ჩათვლით.

აღსანიშნავია IX ს-ის „ადიშის ოთხთავი“, რომელიც კლარჯეთში შატბერდის მონასტერშია გადაწერილი და შემავლი 897 წელს³.

ქართული კულტურის ეს უძველესი ძეგლი შესრულებულია ფაქიზად გამოყვანილი ასომთავრულით და ძველი ქართული კალიგრაფიის ერთ-ერთი ღირსშესანიშნავი ნიმუშია. აღნიშნულ ხელნაწერს არაერთი მეცნიერული გამოკვლევა მიუძღვნეს ცნობილმა ქართველმა მეცნიერებმა ე. თაყაიშვილმა, ნ. მარმა, კ. კეკელიძემ, აკ. შანიძემ, ს. ყაუხჩიშვილმა, ილ. აბულაძემ, ი. იმნაიშვილმა და სხვებმა.

ხელნაწერი წიგნების ფონდში დაცულია აგრეთვე არანაკლებ საინტერესო ხელნაწერი წიგნი — „იერუსალიმის კანონარი“. რომელზეც ო. ჟორდანიას 1910 წელს შემდეგი მინაწერი გაუკეთებია: „ღიდი და ფასადუდებელი ძეგლია მსოფლიო საეკლესიო ისტორიაში“. აქვე იწახება 1033 წელს ოქში გადაწერილი 650-გვერდიანი მესტიის ოთხთავი, რომელიც თავისი შემკულობით განთქმულია, ლაზსყალდისა და იენაშის ოთხთავები (XII—XIII სს.), ლატალის ლექციონარი (X ს.), XII საუკუნის ლაპილის ოთხთავი, ადგილობრივი მკვიდრის (სეანის) მიერ იერუსალიმში გადაწერილი და მის მიერვე სოფ. ლაპილის მთავარანგელოზის ეკლესიისათვის შემოწირული და სხვ. აღსანიშნავია, რომ მუზეუმში დაცულ ბევრ ხელნაწერ წიგნს გააჩნია მინაწერები (მაგ. მხოლოდ მესტიის ოთხთავში 90-მდე ასეთი მინაწერია) სადაც გვხვდება მინიშვნები შუა საუკუნეთა სეანეთის სოციალურ-ეკონომიური ყოფისა და კულტურული ცხოვრების სხვადასხვა ასპექტებზე⁴.

3 მსოფლიო მნიშვნელობის ზემოხსენებული ხელნაწერი რამდენიმე ასეული წლების განმავლობაში საიდუმლოდ ინახებოდა ზეო სეანეთის სოფ. ადიშში. სახელწოდებაც „ადიშის ოთხთავი“ — სწორედ ამ სოფლის სახელს უკავშირდება.

4 ამ საკითხზე იხ. ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სეანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937; 3. ინგოროყეა, სეანეთის საისტორიო ძეგლები, II, თბ., 1941; მ. ბერძენიშვილი, სეანური დოკუმენტები, როგორც წყარო XIV—XV საუკუნეების სეანეთის სოციალური ისტორიისათვის, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, II, თბ., 1968, გვ. 105—128.

5 ი. ლორთქიფანიძე, ე. პრივალოვა, მესტიაში, „საბჭოთა ხელოვნება“, № 7, 1960, გვ. 27.

6 ერლად იხ. Г. Чубинашвили, Один из памятников первостепенного значения грузинской чеканки в Сванетии, „ქართული ხელოვნება“, № 3, ობ., 1950, გვ. 95—118.

7 დწერ. იხ. გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ოქრომჭედლობა VIII—XVIII საუკუნეებისა, თბ., 1957 (შდრ. ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სეანეთში 1910 წელს, გვ. 436; რ. ყენია, სეანეთის ოქრომჭედლობა, მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის პირველი სამეცნიერო სესია, მოხსენებთა თეზისები, 1971, გვ. 18).

მუზეუმში დაცულ ხელნაწერ წიგნებზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ საისტორიო საბუთების შემდგენელ მწიგნობართაგან უმრავლესობა ადგილობრივი, სეანეთის მკვიდრი ჩანს. მაგ. ნიკოლოზ, აბრამ და დემეტრე უხოყელიანები, იოვანე და გიორგი შქერაიანები, გიორგი იველიანი, ივანე (მულახიანი), დემეტრე (იფარიანი), მიქელ დევირაიანი, გახჩანი, თოდანი და სხვები.

მუზეუმში თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს ქედური ხელოვნების მრავალრიცხოვან კოლექციებს, რომლებიც სპეციალისტების აზრით, ... თვალწინ გვიშლის ხელოვნების ამ დარგის განვითარებას, მის მრავალნაირ მიმდინარეობებსა და განშტოებებს, ძიებას, ჩამოყალიბებას, ზრდას და აღმავლობას, აყვავებას და შემდეგ თანდათანობით დეგრადაციას⁵.

ოქრო-ვერცხლიო მოჭედილი ნივთებს შორის. განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს XI ს-ის ძეგლი — მესტიის ჭვარი, რომელაც წმ. გიორგის ცხოვრების სცენებითაა შემკული⁶. იგი მიეკუთვნება ქართული ქედური ხელოვნების იმ ძეგლთა რიცხვს, რომლებიც „უნიკალურია ევროპის კულტურული წრის ხალხთა შუასაუკუნეების ხელოვნებაში“ (აკად. გ. ჩუბინაშვილი). მუზეუმსა და სეანეთის სხვადასხვა ეკლესიაში დაცული დიდალი ქედური მასალა (IX ს-დან XVIII საუკუნემდე). გვიჩვენებს განვითარების უწყვეტ ჯაჭვს და ადგილობრივი ტრადიციების განვითარებას⁷. ერთი სიტყვით, ტექნიკური და მხატვრული შესრულებით მუზეუმში დაცული ქედური ხელოვნების ძეგლებს საპატიო ადგილი უკავიათ მსოფლიო ოქრომჭედლობის საუკეთესო ნიმუშების გვერდით.

მუზეუმში დაცული ვერცხლის ჭურჭელი მარტო თავისი მხატვრული ღირსებით არ იფარგლება. მშენიერ ქართულ სურებსა და ქაშებზე ვხვდებით საერო ხასიათის არაერთ მინაწერს, სადაც ქართველ მეფეთა და დიდებულთა სახელები მოიხსენებიან, მაგალითად, „...ლუთისა სწორი მეფეთ-მეფე გიორგი... — (საქართველოს მეფე გიორგი III), „მეფეთა-მეფე ბაგრატ“ (იმერეთის მეფე ბაგრატ IV) და თანამეცხედრე „დედოფალი თამარი“, „მეფეთა-მეფე ალექსანდრე“, „პატრონი და მეფე დედოფალი ლევან“, „ეპიმეჟ დლიანი“ და ა. შ.

მესტიის მხარეთმცოდნეობით მუზეუმში საყურადღებო ადგილი უჭირავს ქართულ ფრესკას, როგორც სუფთა ხეზე ისე ტილოზე ნახატს (X ს-დან XVIII საუკუნემდე). მათგან აღსანიშნავია: მარიამ ღვთისმშობელი და წმ. ბარბარე (XI ს.), ფერწერული ხატი ორმოცი მოწამეთი (XII ს.) და ამ უკანასკნელად მუზეუმში გადმოტანილი მსოფლიო მნიშვნელობის ფერწერული ხატი ზთავარანგელოზის გამოსახულებით (XI—XII სს.) და სხვ.

მუზეუმში დაცულია ფეოდალური ხანის ხის ჩუქურთმის ნიმუშები, რომელთა შორის განსაკუთრებით საყურადღებოა საყოფაცხოვრებო დანიშნულების მრავალფეროვანი სკივრები, ხეზე კეთილობის იშვიათი ნიმუშითა და რიტუალური გამოსახულებებით, სოფ. აცის მთავარ-ანგელოზის ეკლესიიდან გადმოტანილი X ს-ის ხის კარი და სხვა ძვირფასი ნივთები.

საექსპოზიციო დარბაზებსა და ფონდსაცაეში დიდი ადგილი უჭირავს ქართული ხალხური ოქრომჭედლობის საუკეთესო ნიმუშებს (X—XIX სს.). ესენია ოქროთი და ვერცხლით მოქედილი და მოსევადებული დიდძალი ჭურჭლეული, სასმისები, სურები, აზარფეშები, ხანჯლები, ქამრები, ქალის სამკაულები და სხვ. საყურადღებოა, რომ ქართული ოქრომჭედლობის ნიმუშები, რომლებიც მესტიის მუზეუმსა და რაიონის ეკლესიებშია დაცული, მეტწილად სვანეთის საოქრომჭედლო სახელოსნოებშივე

ყოფილა დამზადებული, ხოლო მისი ხალხური ტრადიციები საქართველოს იმ მხარეში თითქმის უკანასკნელ დრომდე შემოგვრჩა⁸. ამასთან, „სვანეთში, კავკასიის ამ მაღალმთიან ზოლში, არსებული მოსევადების ერთ-ერთი უძველესი კერა“⁹.

მუზეუმში ასობით ეთნოგრაფიული ნივთია დაცული, რომელთაც უდიდესი მნიშვნელობა აქვთ საქართველოს სოციალ-ეკონომიური, პოლიტიკური ისტორიისა და ყოფა-ცხოვრებითი საკითხების შესასწავლად უძველესი დროიდან დღევანდლამდე. აღსანიშნავია: სამუშაო და საბრძოლო იარაღები, მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი საოჯახო ნივთები, მეურნეობის სხვადასხვა დარგისა და რწმენა-წარმოდგენების ამსახველი კოლექციები, მუსიკალური საკრავები და ხალხური სახვითი ხელოვნების ნიმუშები, ხალხურ სპორტთან დაკავშირებული ნივთები და სხვ. საექსპოზიციო ეთნოგრაფიულ ნივთებს შორის საყურადღებოა „ბედნიერი სვანეთის ერთობილი ხევის“ დროშა-ლემი („ლომე“), რომელსაც პროფ. ვ. ბარდაველიძემ სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა¹⁰. დროშა შეკერილია ქსოვილისაგან, ხოლო დროშის თავი კი შუბის ფორმისაა. იგი ვერცხლისგან არის დამზადებული მოოქროვილია და შემკულია სვანურ წმინდანთა ჰედური გამოხატულებებით. ქართული კულტურის ეს თვალსაჩინო ძეგლი XII—XIII საუკუნეებით თარიღდება.

სვანეთისათვის დამახასიათებელი ძველი საცხოვრებელი სახლი, ფართობის სიმცირის გამო, მუზეუმში მაკეტის სახითაა წარმოდგენილი. იქვე გამოფენილია ის ნივთებიც, რომლებიც ძველი სვანური საცხოვრებელი სახლის შინა მორთულობასთან იყო დაკავშირებული. დარბაზის ცენტრალურ ნაწილში გამართულია კერა (ჯერაჲ), რომელიც „განსაზღვრავდა სახლის შინაგან გეგმასა და მისი ნაწილების განლაგებას“¹¹. მის პირდაპირ მოთავსებულია „საუფროსო სკამი“ — „საკარცხვილ“, რომელიც, აკად. გ. ჩიტაიას დაკვირვებით, „სვანთა რიტუალური და სოციალური ყოფა-ცხოვრების ატ-

⁸ ამის შესახებ დაწერილებით იხ. გ. ჩიტაია, ოქრომჭედლობის საკითხისათვის საქართველოში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების V სამეცნიერო სესია 1942 წ. 26—27. II. მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1942, გვ. 7—9; ლ. ბოკოროშვილი, ოქრომჭედლობა სვანეთში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 7, № 5, 1946, გვ. 283—289.

⁹ მ. ჩართოლანი, სვანური სევაი (ლ. ჰელვე) და მისი ადგილი ქართულ ოქრომჭედლობაში, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XXIII, თბილისი, 1962, გვ. 153.

¹⁰ ვ. ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, დროშა! — „ლემ“, „მგელი-ძალი“, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XII—XIII, თბ., 1963, გვ. 141—156.

¹¹ მ. ჩართოლანი, კერა სვანურ სახლში, აკად. ს. ჭანაშაის სახ. საქ. სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XX, 1959, გვ. 4.

რიბუტს წარმოადგენდა¹². აქვე მოთავსებულია საოჯახო დანიშნულების სხვა ნივთები, რომლებიც სახლს წარმოდგენას გვიქმნიან ძველი სეანური საცხოვრებელი სახლის სოციალურ და სამეურნეო დანიშნულებაზე.

მუზეუმში მოწყობილია ისტორიის რევოლუციამდელი პერიოდის ღია გამოფენა და საბჭოთა საზოგადოების ისტორიის სტაციონარული ექსპოზიცია. აქ გამოფენილია მასალები სოციალისტური რევოლუციის მომზადებისა და გამარჯვების შესახებ. აქვე წარმოდგენილია მასალა, ასახავს ქართველი ხალხის ბრძოლას საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისათვის. აქვეა სეანი რევოლუციონერების: ს. ნავერიანის, დ. დღვანის, გ. ნავერიანის, ა. იოსელიანისა და სხვათა ფოტოსურათები, რაც გარკვეულ წარმოდგენას ქმნის საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების შესახებ სეანეთში.

სეანეთში საკოლმეურნეო მშენებლობის გამარჯვება ასახულია ამავე განყოფილების დოკუმენტებში. ღიდ სამამულო ომში ქართველი ხალხის აქტიურ მონაწილეობაზე მოგვითხრობს სტენდი, სადაც წარმოდგენილია მასალები სამამულო ომის მონაწილეთა კავკასიის დაცვის სეანეთში ჩამოყალიბებული განსაკუთრებული დანიშნულების რაზმის შესახებ.

თანამედროვე საბჭოთა სეანეთზე კარგ წარმოდგენას იძლევა ექსპოზიციაში წარმოდგენილი მასალა ენგურის ხე-ტყის მრეწველობის, მარმარილოს, ბარიტის, დარიშხანის წარმოების, ნეცხოველეობის, სოფლის მეურნეობის განვითარებაზე, ნაჩვენებია კულტურის, განათლების დონის ამაღლება უკანასკნელი წლების სეანეთში და ა. შ. ურბადავას იქცევის სკულპტორ ჩ. შუკვანის, მხატვრების ვ. მახარბლიძის, ჯ. ცინდელიანის მიერ საბჭოთა სეანეთზე შექმნილი ნამუშევრები და სხვ.

ქართველი ხალხი ყოველთვის ღიდ პატივს სცემდა ხალხურ სპორტს, ლეგენდებს ქმნიდა მის შესახებ. სწორედ ხალხური სპორტიდან და მონადირეობიდან იღებს საწყისებს საბჭოთა ალპინიზმი. მუზეუმში სპეციალური კუთხე აქვს დათმობილი საალპინიზმო სპორტს. აქ გამოფენილია მასალა გამოჩენილი ქართველი მთამსვლელების გ. ნიგურიანის, ს. ჯაფარიძის, ალ. ჯაფარიძის, ქ. ონიანის, პ. დვალის, ივ. მარის, ბ. ხერგიანის, ვაბ. ხერგიანის, ჯ. ჩართოლანის, მ. გვარდიანის, გ. ზურბიანის, ი. კახი-

ნის, ილ. გაბლიანის, ჯ. მემძარიაშვილის, გ. კუხიანიძის, გ. თიქანაძისა და საბჭოთა კავშირის მრავალგზის ჩემპიონის, სპორტის დამსახურებული ოსტატის, „კლდის ვეფხედ“ წოდებული მიხეილ ხერგიანის ცხოვრება-მოღვაწეობის შესახებ.

მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ფილიალებად შეიძლება ჩაითვალოს კალის წმ. კვირიკესა და ივლიტას ეკლესია ე. წ. „ლაგურკა“ (X—XI სს.) სადაც სხვა ნივთებთან ერთად ინახება მსოფლიო მნიშვნელობის ქედური ხელოვნების ძეგლი მთავარანგელოზ მიხეილის ხატი, წვირმის (XIII—IX სს.), უშგულის მაცხოვრის (IX—X სს.), ლაშხავერის (XIII—XIV სს.), მაცხეარის (X—XI სს.), ნაყოფარის წმ. გიორგის (X—XI სს.), იფარის მთავარანგელოზის (XI ს.), ფარის წმ. გიორგის (XII ს.) ეკლესიები, სადაც ასობითაა დაცული ქართული ხელოვნების იშვიათი ძეგლები — ჯვარ-ხატები, ფრესკები, საყოფაცხოვრებო დანიშნულების მრავალრიცხოვანი ნივთები. „წინათ ფიქრობდნენ თითქოსდა სიმრავლე ჯვარ-ხატებისა თუ ხელნაწერებისა, რომლებიც სეანეთში იყო დაცული და დღესაც არის... აიხსნებოდა იმით, რომ სეანეთში უზიდებოდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან ამ ნივთებს შესანახად და გადასარჩენად, რათა ეხსნათ განადგურებისაგან მტერთა შემოსევის დროს... ექვი არ არის, — წერდა ე. თაყაიშვილი, — ამასაც ადგილი ჰქონდა, მაგრამ ჩვენი დავიკრევეთ ცხრა მეათედი ჯვარ-ხატებისა თვით სეანეთშია დამზადებული. ამას მოწმობს სეანიზმები წარწერებისა, გვარების შემკეთებისა და ოქრომჭედელთა. საზოგადოდ, — ასკენის მეცნიერი, — ოქრომჭედლობა სეანეთში ღიდად ყოფილა განვითარებული“¹³.

მესტიის მუზეუმის ფილიალებად მიჩნეულ ეკლესიებში დაცულია რამდენიმე ნიმუში, რომლებზეც შემონახულია მოხატვის თარიღი, დამკვეთის ვინაობა და, რაც მთავარია, მხატვრის სახელიც. მათ შორის პირველ რიგში აღსანიშნავია „მეფის მხატვარი თედორე“, რომელსაც XI ს-ის დასასრულსა და XII ს-ის დასაწყისში სეანეთის ორი თემის ოთხი ეკლესია მოუხატავს¹⁴. ამასთან, მხატვრობაში წმინდანების გამოსახულებების გვერდით ვხვდებით საერო პირებსაც, იმას, რაც უკვლავ შევითვით ასახავს ხალხური მხატვრობის შემოქმედებით მისწრაფებებს: სცენები ქართული ხალხური

¹² გ. ჩიტაია, სეანური „საკურტილი“, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. II, ტფილისი, 1925, გვ. 95.

¹³ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 436.

¹⁴ ერცელ რბ. Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Росписи художника Теодора в Верхней Сванетии, Тб., 1966.

საგმირო ეპოსიდან — ამირანისა და მისი ძმების თავგადასავლის ესა თუ ის მომენტები, ბრძოლა ბაყ-ბაყ დევთან და სხვ.¹⁵ საყურადღებოა, რომ ფილიალებად მიჩნეული ეკლესიების კედლის მხატვრობის საერთო ხასიათი და ეტაპები ემთხვევა საქართველოს სხვა რაიონების მხატვრობის განვითარებას. ამასთან, თავისი სპეციფიკობით და საერო ხუროთმოძღვრების იმ ნიშნებით, რომლებიც სვანეთის ხუროთმოძღვრებას თავისებურ მხატვრულ გამოვლენაზე მეტყველებენ, შესაძლებელია ვთვალოდეთ „მხატვრობის ადგილობრივი სვანური სკოლის არსებობის შესახებ“¹⁶.

მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის სამოქმედო ზონა მოიცავს ზემო სვანეთს (მესტიის რაიონი). უკანასკნელ წლებში მნიშვნელოვნად გაფართოვდა მუზეუმის საქმიანობა. გეგმაზომიერი ხასიათი მიეცა მხარის წარსულისადმი მიძღვნილ სადაზვერვო-კომპლექსურ ექსპედიციებს, რის შედეგადაც გამოვლენილი და შეიგნა ანტიკური და შუა საუკუნეების ოქროსა და ვერცხლის მონეტები, ფერწერული და ქედური ხელოვნების ნიმუშები. საყოფაცხოვრებო დანიშნულების საგნები. ამასთანავე, 1969—70 წლებში, მუზეუმის ინიციატივით, უზრუნველყოფილ იქნა მესტიის ტერიტორიაზე განლაგებული ფეოდალური ხანის დახურული წყალსადენის არქეოლოგიური გამოკვლევა. ექსპედიციების შედეგად, ნივთიერ მასალებთან ერთად მუზეუმში თანდათან გროვდება ზემოპროტეკტივის მასალა. 1971 წლიდან მუზეუმის კოლექტივი გულმოდგინედ შეუდგა მხარის ტოპონიმების მთლიან აღწერა-შესწავლას. უკვე ჩაწერილია 600-ზე მეტი ტოპონიმი.

1971 წლის მაისში მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმმა ჩაატარა პირველი სამეცნიერო სესია, რომელიც საქართველოში საბჭოთა ხელოვნულების გამარჯვების და საქართველოს კომუნისტური პარტიის შექმნის 50 წლისთავს მიუძღვნა. სესიაზე წაკითხულ იქნა 20 მოხსენება, რომლებიც შეეხებოდა სვანეთის წარსულისა და თანამედროვე ყოფის აქტუალურ საკითხებს. საყურადღებოა, რომ თითქმის ყველა მოხსენებაში ხაზი გაესვა სვანეთის — საქართველოს ამ განუყოფელი ნაწილის. მკიდრო

ურთიერთობას ერთიან საქართველოსთან, სვანეთის როლს საერო ქართული კულტურის შექმნის საქმეში. მისასალმებელი იყო, რომ მუზეუმის მუშაკების და რაიონის მოწინავე ინტელიგენციის გარდა სესიის მუშაობაში აქტიური მონაწილეობა მიიღეს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიისა და სახელმწიფო უნივერსიტეტის თანამშრომლებმა.

საქართველოში საბჭოთა ხელოვნულების დამყარების 50 წლისთავთან დაკავშირებით მუზეუმში სხვა სახის ღონისძიებანიც განხორციელდა, როგორც სამეცნიერო კვლევითი ისე კულტურულ საგანმანათლებლო მუშაობის ღარგში: ფონდების ძირითად ნაწილს გაუკეთდა სამეცნიერო პასპორტი, ხოლო ხელნაწერ წიგნებს აღწერილობანი. შეიქმნა მუზეუმის ბიბლიოთეკა, რომლის წიგნადი ფონდი რამდენიმე ასეულ ეგზემპლარს შეიცავს. თანამშრომელთა მიერ გულმოდგინედ დამუშავდა გეგმით გათვალისწინებული წლიური თემები მხარის ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის. ხელოვნებისა და მუზეუმმცოდნეობის საკითხებზე. ამის შედეგად მუზეუმში რამდენიმე გამოკვლევა არსებობს, რომელთა ნაწილიც ზემოხსენებულ სამეცნიერო სესიაზე იქნა წაკითხული. მუზეუმთან შექმნილია სამეცნიერო საბჭო (9 კაცის შემადგენლობით).

მუზეუმის სამეცნიერო-კვლევით და კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობაში აქტიურად მონაწილეობენ: ალ. მერლანი, დ. ნიჟარაძე, ა. ცინდელიანი, ნ. გელაშვილი, მ. მჭედლიშვილი, ზ. არღვანი და სხვ.

მესტიის მუზეუმსა და მის ფილიალებს ყოველწლიურად ათი ათასობით დამთვალიერებელი ჰყავს, მათთვის 1971 წელს 295 ლექსიკონულტაცია ჩატარდა. მუზეუმი თვალსაჩინო როლს ასრულებს ქართული კულტურის პოპულარიზაციის საქმეში. ამაზე ნათლად მეტყველებს დამთვალიერებელთა შობაბეჭდილებათა წიგნის უბრალო გაცნობაც.

აპაქი კვიციანი
შალვა შუკვანი

¹⁵ ი. ლორთქიფანიძე, ე. პრივალოვა, მესტიაში, გვ. 27.

¹⁶ ნ. აღადაშვილი, ა. ვოლსკაია, ზემო სვანეთის კედლის მხატვრობის ძეგლები. გაზ. „ახალი სვანეთი“, 1971, № 66—67 (მდრ. მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის პირველი სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები. 1971. გვ. 16—17).

1971 წ. 6—12 სექტემბერს რუმინეთის სოციალისტური რესპუბლიკის დედაქალაქ ბუქარესტში მიმდინარეობდა ბიზანტინოლოგთა XIV საერთაშორისო კონგრესი.

ბიზანტინოლოგთა კონგრესი ტარდება ბიზანტინოლოგთა საერთაშორისო ასოციაციის ინიციატივით რეგულარულად ხუთ წელიწადში ერთხელ მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნებში. პირველი ასეთი კონგრესი მოწვეული იყო 1924 წელს ქ. ბუქარესტში. მისი ინიციატორი და უშუალო ორგანიზატორი იყო ცნობილი რუმინელი ბიზანტინოლოგი ნიკოლაე იორგა, რომლის დაბადების 100 წლისთავი დაემთხვა XIV კონგრესის მოწვევის წელს. ბიზანტინოლოგთა საერთაშორისო ასოციაციამ მის პატივსაცემად კონგრესის ჩატარება ისევ ბუქარესტში გადასწყვიტა. კონგრესზე მიწვეულ სტუმრებს მასპინძლობდნენ რუმინეთის ბიზანტინოლოგთა ნაციონალური კომიტეტი, რსრ სოციალურ და პოლიტიკურ მეცნიერებათა აკადემიის ნ. იორგას სახ. ისტორიის ინსტიტუტი და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის ინსტიტუტი.

კონგრესის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღო მსოფლიოს ოცდაათზე მეტი სახელმწიფოს 640 დელეგატმა. აქ თავი მოიყარეს ისტორიის, ლიტერატურის ისტორიის, ბიზანტიური ხელოვნების და არქეოლოგიის სპეციალისტებმა; მათ შორის იყვნენ მსოფლიოში ცნობილი ავტორიტეტები საფრანგეთიდან (პ. ლემერლი, ე. არველიური, ფ. დარუზე, ა. გიუი), ინგლისიდან (ქ. რენსიმენი, დ. ობოლენსკი, რ. ბრაუნინგი, ე. ფრენდი), საბერძნეთიდან (დ. ზაიტინოსი, ი. კარაიანოპულოსი, დ. ვრანუსისი), აშშ-დან (ჩ. შევჩენკო, კ. მანგო, ი. მეიენდორფი), გერმანიიდან (პ. ბეკი, ფ. ლილიენფელდი, ფ. ჰაუსიგი), ავსტრიიდან (გ. ჰუგერი, ო. დემუსი), ბელგიიდან (შ. დელგუა, პ. კარლინ-ჰაატერი). თავისი წარმომადგენლები გამოგზავნეს აგრეთვე კანადაში, ისრაელში, დანიაში. პირველად კონგრესის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღეს ჩილეს, ესტრალიის, ესპანეთის, პორტუგალიის მეცნიერებმა.

მაღალი მეცნიერული ავტორიტეტით სარგებლობდნენ მრავალრიცხოვანი დელეგატები სოციალისტური ქვეყნებიდან. აქ იყვნენ ისეთი ცნობილი ბიზანტინოლოგები, როგორიცაა დ. ანგელოვი, ი. დუჩევი, ვ. ტინკოვა-ზაიმოვა, ს. ლიშევი, გ. ცანკოვა — ბულგარეთიდან; მ. კონსტანტინესკი, ნ. ნიკოლესკი, მ. ბერზა, ე. სტანესკი — რუმინეთიდან; გ. ოსტროგორსკი, ფ. ბარიშინი, ბ. ფერაინეჩი და სხვები — იუგოსლავიიდან; ი. ირშერი, ე. ვერნერი, ფ. ვინკელმანი — გერმანიის დემოკრატიული 11. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1972, № 2.

რესპუბლიკიდან; გ. ზასტეროვა, ე. დოსტალოვა, ე. გროხოვა — ჩეხოსლოვაკიიდან ო. იურევიჩი, ტ. ვასილესკი — პოლონეთიდან, ი. ბარმატა — უნგრეთიდან და სხვები.

საბჭოთა კავშირი წარმოდგენილი იყო 33 დელეგატით მოსკოვიდან, ლენინგრადიდან, სვერდლოვსკიდან, თბილისიდან, ერევნიდან, ბაქოიდან. დელეგაციას ხელმძღვანელობდნენ სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორ. ვ. ლაზარევი და პროფ. ზ. უდალცოვი. ჩვენი რესპუბლიკიდან კონგრესის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღეს პროფ. მ. ლორთქიფანიძემ, ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატებმა ნ. ალადაშვილმა, გ. ალიბეგაშვილმა და ოსუ უ/მასწავლებელმა ნ. მურულუამ.

კონგრესი საზეიმო ვითარებაში გაიხსნა ნაციონალური ფილარმონიის დარბაზში. მსოფლიოს მეცნიერთა ფორუმს გულთბილი მისასალმებელი სიტყვით მიმართა რუმინეთის სახელმწიფო საბჭოს თავმჯდომარემ და რუმინეთის კომუნისტური პარტიის გენერალურმა მდივანმა, ნიკოლაე ჩაუშესკემ. მან დიდი კმაყოფილება გამოთქვა იმის გამო, რომ ამ დიდი საერთაშორისო მეცნიერული თავყრილობის ადგილად არჩეული იყო რუმინეთის სოციალისტური რესპუბლიკის დედაქალაქი. კონგრესს მიესალმა აგრეთვე რუმინეთის საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტი პროფ. მირონ კონსტანტინესკი, ქ. ბუქარესტის მერი დ. პაპი. ვრცელი მოხსენებით კონგრესის ორგანიზაციის შესახებ გამოვიდა კონგრესის გენერალური მდივანი პროფ. მ. ბერზა. კონგრესს მიესალმა ბიზანტინოლოგთა საერთაშორისო ასოციაციის თავმჯდომარე საფრანგეთის საზოგადოებათმცოდნეობის აკადემიისა და კოლეჟ დე-ფრანსის პროფესორი პოლ ლემერლი, აგრეთვე პროფ. ს. რენსიმენი (ინგლისი), პროფ. ვ. ლაზარევი (სსრკ), პროფ. გ. ოსტროგორსკი (იუგოსლავია) და სხვები.

* * *

კონგრესზე წარმოდგენილ მოხსენებათა თემატიკა დაჯგუფებული იყო ოთხი პრობლემის გარშემო:

1. ბიზანტიის საზოგადოება და მისი ინტელექტუალური ცხოვრება XIV საუკუნეში.
2. ბიზანტიის საზღვრები და საზღვრისპირა ოლქები VII—XII სს. აქ საუბარი ეხებოდა უმთავრესად ბიზანტიის აღმოსავლეთ (აზიურ) საზღვრებს.
3. საერო ხელოვნება ბიზანტიაში.
4. ბიზანტია და რუმინეთი.

აღნიშნულ პრობლემათა განხილვა მიმდინარეობდა პლენარულ და შესატყვის სექციათა სხდომებზე. გარდა ამისა, კონგრესზე მოუშაობდა რამდენიმე სპეციალური სექცია: პოლიოლოგიის, პალეოგრაფიის, დიპლომატიის, პაპიროლოგიის, ეპიგრაფიის, ისტორიული გეოგრაფიის, ნუმისმატიკის, სიგილოგრაფიის, არქეოლოგიის, ხელოვნებათმცოდნეობის, მუსიკოლოგიის, მეცნიერების ისტორიის და სხვა.

1. თემა: „ბიზანტიის საზოგადოება და მისი ინტელექტუალური ცხოვრება“.

ამ პრობლემის შესახებ მთავარი მოხსენება გააკეთა ი. შევჩენკომ (აშშ); თანამოხსენებებით გამოვიდნენ ე. ვერნერი (გდრ) ი. მეიენდორფი (აშშ), პ. ბეკი (გფრ), გ. ჰუნგერი (ავსტრია).

თავის მოხსენებაში ი. შევჩენკომ სცადა დაედგინა XIV ს. ბიზანტიის საზოგადოების სოციალური შემადგენლობა. მომხსენებელი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ბიზანტიის რჩეული ელიტა (მწერლები, მეცნიერები) ცნობილი გვარების წარმომადგენლები იყვნენ და მალალი საზოგადოებრივი მდგომარეობა ეჭირათ იმპერატორის, პატრიარქისა და დიდებულების ჯვერდით. აზრთა სხვადასხვაობა გამოიწვია მომხსენებლის დებულებამ იმის შესახებ, რომ თითქმის ბიზანტიის ელიტის იდეოლოგიას განსაზღვრავდა ინტელიგენციის ძლიერი მატერიალური და სულიერი დამოკიდებულება მთავრობაზე. ავტორს არაფერი უთქვამს თვით ინტელიგენციის შიგნით აზრთა იდეურ სხვადასხვაობაზე. ი. შევჩენკომ წამოაყენა თეზისი იმის შესახებ, რომ გვიან ბიზანტიურ ეპოქაში იმპერატორის ძალაუფლების დაცემამ გამოიწვია მისი, როგორც ლიტერატურისა და მეცნიერების მფარველის როლის შესუსტებაც. საკმაოდ შეიქნა ხალხური ლიტერატურის შემქმნელთა სოციალური კუთვნილების საკითხი. ი. შევჩენკოს და გ. ჰუნგერის მიაჩნიათ, რომ როგორც უმძლესი ისე ხალხური ლიტერატურის შემქმნელი ავტორები გაბატონებული კლასის წარმომადგენლები არიან. გ. ბეკი თვლის, რომ ხალხური ლიტერატურა იქმნებოდა დემოკრატიულ წრეებში. საყურადღებო დასკვნები გააკეთა პროფ. ე. ვერნერმა ბიზანტიის ეკონომიკისა და სოციალური წყობის ხასიათის შესახებ. ე. ვერნერი შეეცადა მოეცა გვიანბიზანტიური ფეოდალიზმის შეფასება და ეჩვენებინა ბიზანტიის ისტორიის ამ ეტაპზე ფეოდალური ფორმაციის განვითარების პროგრესული ხასიათი. მეცნიერთა ერთი ჯგუფის საწინააღმდეგოდ, რომლებსაც გვიანბიზანტიური ეპოქა მიაჩნდათ მიიმე ეკონომიკური დაეცემის პერიოდად, ე. ვერნერი ცდილობდა დაემტკიცებინა, რომ ამ

დროს ბიზანტიაში ვითარდებოდა ეკონომიკა, მაგრამ ფეოდალიზმის ჩარჩოებში. პროფ. ზ. უდალცოვამ (სსრკ) მხარი დაუჭირა ე. ვერნერის დებულებას და აღნიშნა, რომ გვიანბიზანტიურ ხანაში ჩასახვას იწყებს ახალი საზოგადოებრივი წყობილების ელემენტები. მან განსაკუთრებით ხაზი გაუსვა ხალხთა მასების მონაწილეობას ზილოტების აჯანყებაში და აღნიშნა, რომ მომავალში აუცილებლად უნდა მიექცეს ყურადღება და სპეციალურად შესწავლილ იქნეს ამ აჯანყების დემოკრატიული ელემენტები.

2. თემა: „იმპერიის საზღვრები და მოსაზღვრე ოლქები (აზიური) VII—XII საუკუნეებში“.

მოხსენება აღნიშნულ თემაზე წაიკითხა პროფ. ელ. არვეილერმა (საფრანგეთი), თანამომხსენებლები იყვნენ: ზ. უდალცოვა, რ. ბარტიკიანი, ა. კუდანე (სსრკ), ა. პერტუზი (იტალია), ნ. იკონომიდისი (საბერძნეთი), დ. ობოლენსკი (ინგლისი).

პროფ. ელ. არვეილერმა თავის მოხსენებაში მოგვცა ახალი, ფართო გაგება საზღვრების პრობლემისა. კერძოდ, მის მიერ განხილული იყო ეროვნული, სახელმწიფო და ცივილიზაციის საზღვრები. მოხსენებაში კარგად იყო ნაჩვენები, რომ ხშირად პოლიტიკური, სამხედრო და ფისკალური საზღვრები ერთმანეთს არ ეთანხმებოდნენ, რომ არ იყვნენ სტაბილური. მოხსენებაში მოცემული იყო საყურადღებო ანალიზი ისტორიულ პროცესთა განვითარებაზე გეოგრაფიული ფაქტორისა და ბუნებრივი გარემოს გავლენისა. ელ. არვეილერმა აღძრა საკითხი: „ბიზანტია და ლიმიტოფები“. მის მიერ განხილული იყო იმპერიასა და ლიმიტოფულ სახელმწიფოთა შორის პოლიტიკური და კულტურული დიფუზიის პროცესები. ელ. არვეილერის აზრით, ბიზანტიური ცივილიზაციის საზღვრები ადრეულ ხანაში ძირითადად ემთხვეოდა „რომაულ იდეათა“ გავრცელების არეს. ზოლო გვიანდელ პერიოდში კი ქრისტიანობის გავრცელების არეალს.

საბჭოთა მეცნიერების ზ. უდალცოვას, ა. კუდანის და რ. ბარტიკიანის კოლექტიური თანამოხსენება: „ბიზანტიის აღმოსავლეთის საზღვრის სოციალური სტრუქტურა IX—XII სს.“ სვამდა საკითხს ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლეთ საზღვარზე თავისებური, მრავალი ეთნიკური და დინამიური სოციალური სტრუქტურის არსებობის შესახებ, რომელიც მუდმივად ახდენდა სოციალურ და კულტურულ გავლენას ბიზანტიაზე. აღმოსავლეთის საზღვარი წარმოადგენდა მოძრავ სტრუქტურას არა მარტო გეოგრაფიული თვალსაზრისით, არამედ, პირველ რიგში, იგი იცვლებოდა სოციალ-პოლიტიკუ-

3. თემა: „საერთო ხელოვნება ბიზანტიაში“. მოხსენება აღნიშნულ თემაზე, გააკეთა ა. გრაბარმა (საფრანგეთი), თანამოხსენებები ჰქონდათ ო. პოდობედოვას (სსრკ), ჯ. ბეკიტი (ინგლისი), ვ. ფოლახს (გერმ.). მომხსენებელთა თემატიკა ეძლეებოდა შუასაუკუნეების საერთო ხელოვნების ზოგად პრობლემებს. ა. გრაბარი თავის მოხსენებაში გვთავაზობს „საერთო ხელოვნების“ ცნების განსაზღვრას. მომხსენებლის აზრით, საერთო ხელოვნებას ეძლეებს უნდა მიეკუთვნოთ ყველა ის ძეგლი და ნივთი, რომელიც არ ემსახურებოდა ეკლესიას. აქედან გამომდინარე ა. გრაბარმა სასახლის ხელოვნება, ლიტერატურული და მეცნიერული შრომები (რომლებიც შემორჩენილია ხელნაწერთა სახით), დეკორატიული ხელოვნების ნიმუშები (ფუფუნების საგნები) განიხილავს როგორც საერთო ხელოვნება. პროფ. ე. ბეკიტიც თავის მოხსენებაში: „ბიზანტიური ქსოვილება“ ყურადღება გაამახვილა, არამტრო სიუჟეტისა და სტილას ანალიზზე, არამედ მათი წარმოების ტექნიკურ ხერხებზე. პროფ. ვ. ფოლ-

ბაზის თანამოხსენებაში: „ევრცხლისა და სპილდის ძელის საერო ნაკეთობანი ბიზანტიაში“ აღორძინო იყო სხვა ხალხების კულტურათა განვითარებისათვის ბიზანტიური გამოყენებითი ხელოვნების მნიშვნელობის პრობლემა. ცენტრალური ადგილი დაეთმო ბიზანტიურ და დას. ევროპული კულტურების ურთიერთობას. საბჭოთა მეცნიერის ო. პოდობედოვას მოხსენება მიეძღვნა ვ. ი. ლენინის სახელობის ბიბლიოთეკაში დაცულ გ. ამარტოლის დასურათებული ქრონიკის მხატვრულ ანალოზს. ხელნაწერის წინათქმულათა შესწავლის საფუძველზე ო. პოდობედოვამ მივიღა იმ დასკვნაზე, რომ ქრონიკის შექმნის დროისათვის ბიზანტიაში უკვე დადგენილი იყო ისტორიული სიუჟეტების იკონოგრაფია.

განსაკუთრებულ ინტერესს ქართული ხელოვნების ისტორიის სპეციალისტებისათვის წარმოადგენდა ზოგიერთი ინფორმაცია ახალ სამეცნიერო ლიტერატურაში უცნობი ძეგლების შესახებ, რომელიც შეიძლება გამოდგეს. როგორც პარალელური მასალა ქართული ძეგლების კვლევისას. ასეთები იყო: კაპადოკიაში აღმოჩენილი ფრესკები (ნ. ტიერის ინფორმაცია საფრანგეთიდან), რომელიც საინტერესო მასალას გვაძლევს დავით გარეჯის გამოქვაბული მონასტრების კედლის მხატვრობის კვლევისათვის. აგრეთვე, პერაკლიაში გათხრილი იატაკის მოზაიკები ბიჭვინთის მოზაიკის შესწავლისათვის იძლევა მასალას (გ. ცვეტკოვა-წამოვივის ინფორმაცია თვოსლავიისაგან, შეიძლება დავასახელოთ ს. ბოვადრიევის ინფორმაცია ცენტრალური გეგმის ეკლესიების შესახებ ბულგარეთის ტერიტორიაზე და სხვა.

4. თემა: „ბიზანტია და რუმინეთი“ მთლიანად მიეძღვნა ამ ორი ქვეყნის მჭიდრო პოლიტიკურ, კულტურულ და ეკონომიკურ ურთიერთობათა საკითხების განხილვას.

როგორც აღვნიშნეთ, გარდა პენარარული სხომებისა კონგრესზე მოხსენებათა დიდი რაოდენობა წაკითხული იყო მთავარ თემატიკასთან შესატყვის ოთხ სექციაზე და აგრეთვე დამატებით მომიჯნავე დისკოპლინათა სექციებზე.

საბჭოთა დელეგაციის ყველა წევრი უშუალოდ მონაწილეობდა კონგრესის მუშაობაში. საინტერესო მოხსენებებით გამოვიდნენ ცნობილი საბჭოთა ისტორიკოსები: ი. შჩაპოვი, გ. კურბალოვი, რ. პუსტინოვი, ა. პერიენცევი, რ. ნას-ლედოვა, კ. ოსიპოვა, გ. პოხობროვი, გ. არუთინოვა, ო. ბელობროვა და სხვები.

ქართველ მეცნიერთა ჯგუფი: მ. ლორთქიფანიძე, ნ. ალადაშვილი, გ. ალიბეგაშვილი, ი. ლორთქიფანიძე, ნ. მურდულია აგრეთვე წარსდგნენ კონგრესზე მოხსენებებით და ინფორმაციებით.

8 სექტემბრის სხდომაზე რომელიც მიეძღვნა

საკითხს: „ბიზანტიის საზღვრები და მოსაზღვრე ოლქები“, პროფ. მ. ლორთქიფანიძემ წაიკითხა მოხსენება თემაზე: „საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობა X—XI საუკუნეებში“. ეყრდნობოდა რა ვრცელ ქართულ, სომხურ და ბერძნულ წერილობით ცნობებს, მომხსენებელმა დაწვრილებით შეისწავლა ბიზანტიის პოლიტიკა ქართული სამეფოს მიმართ და უჩვენა, თუ როგორ ერეოდა იმპერია საქართველოს შინაურ საქმეებში და უშლიდა ხელს ქვეყნის გაერთიანებას. მოხსენებამ დიდი ინტერესი გამოიწვია საბჭოთა და უცხოეთის მეცნიერთა შორის. ამავე სხდომაზე წაკითხული იყო მოხსენება თემაზე: „ყუჩაყები ქართულ ისტორიოგრაფიაში“ (ნ. მურდულია). მოხსენება ეხებოდა ქართულ წყაროებში დაცულ ცნობებს მომთაბარე ყუჩაყების შესახებ. ვინაიდან აღნიშნული ხალხი თავის არსებობის მანძილზე მჭიდრო ურთიერთობაში იყო აღმოსავლეთ ევროპის ხალხებსა და ბიზანტიასთან, ყუჩაყური საზოგადოების სტრუქტურის შესწავლა საინტერესოა მათთვისაც. ქართული ცნობები დამატებით მასალას იძლევა უფრო დაზუსტდეს ამ ეთნიკური მასივის სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურული ფიზიონომია.

ამავე დღეს ქართველმა ხელოვნებათმცოდნეებმა გააყეთეს ინფორმაციები „საერო ხელოვნების“ სექციის სხდომაზე.

ნ. ალადაშვილის ინფორმაციაში „X—XIII საუკუნეების ქართული მონუმენტური მხატვრობის ზოგიერთი თავისებურება“ განსაკუთრებით გაუხსნა ხაზი განვითარებული შუასაუკუნეების ეპოქის ქართული კედლის მხატვრობისათვის დამახასიათებელ მონუმენტებს. ქართული კედლის მხატვრობა დაკავშირებულია ბიზანტიურ მხატვრობასთან, მაგრამ მის განვითარებაში ძლიერად ვლინდება სპეციფიკური თავისებურებანი, რომლებიც ქართულ ძეგლებს განსაკუთრებით გამოჰყოფენ.

გ. ალიბეგაშვილის ინფორმაციის თემა — „შუასაუკუნეების ქართული ხელოვნების მხატვრული ტენდენციები“ ძირითადად ეხებოდა საერო პორტრეტს მონუმენტურ მხატვრობაში. ინფორმაციაში ხაზგასმულია ადგილობრივი მხატვრული ტრადიციები, რომლებიც განსაზღვრავდა საუკუნეთა მანძილზე საერო გამოსახულებათა ადგილის შერჩევას ეკლესიის შიგნით. საერო გამოსახულებათა მოთავსება საკუთხევის მახლობლად კარგად განათებულ ადგილას, რომელიც შესვლისთანავე განსაკუთრებით იპყრობს ყურადღებას, მიუთითებს საერო თემის მნიშვნელობაზე მხატვრობის რელიგიური შინაარსის ანსამბლში. ხელოვნებათმცოდნე კანდიდატი ინგა ლორთქიფანიძე არ დასწრებია კონგრესს, მაგრამ მისი ინფორმაცია — „პა-

ლეოლოგთა სტილი და XIV—XV საუკუნეების ქართული კედლის მხატვრობა“ — წაკითხული იყო შესატყვისი სექციაზე. აღნიშნულ ინფორმაციაში განხილულია ქართული კედლის მხატვრობის აქამდე ნაკლებ შესწავლილი პერიოდი.

მოხსენებები ფერადი დიაპოზიტელებით იყო ილუსტრირებული. ქართველი მეცნიერების მიერ წარმოდგენილმა მასალამ დიდი ინტერესი გამოიწვია. სპეციალისტები სხვადასხვა ქვეყნიდან პირად საუბარში განსაკუთრებით ჩერდებოდნენ ქართული ხელოვნების ბიზანტიურისა და ქრისტიანული სამყაროს სხვა ქვეყნების კულტურასთან ურთიერთობის საკითხებზე, ბაზს უსვამდნენ ქართული ხელოვნების შესწავლის მნიშვნელობას აღმოსავლეთ-ქრისტიანული ხელოვნების ჩამოყალიბებისა და განვითარების ზოგადი პრობლემების კვლევისათვის. ისინი გამოთქვამდნენ სურვილს უფრო ახლოს გასცნობოდნენ ქართულ ძეგლებს, რომლებმაც მიიყარეს ყურადღება თავისი თვითმყოფადობითა და მაღალი მხატვრული ხარისხით.

კონგრესის მუშაობის მიმდინარეობისას ბუქარესტის უნივერსიტეტის ერთ-ერთ დარბაზში მოწყობილი იყო ბიზანტილოგიასა და მის მომიჯნავე დისციპლინებში უკანასკნელი ხუთი წლის განმავლობაში შექმნილი ნაბეჭდი პროდუქციის საინტერესო გამოფენა. ერთ-ერთი ცენტრალური სტენდი დათმობილი ჰქონდა საბ-

ჭოთა გამოცემებს, სადაც თავისი ადგილი ეკი-რათ ქართულ წიგნებსაც.

11 სექტემბერს ქართული ჯგუფის ინიციატივით კონგრესის მონაწილეებს აჩვენეს ქართული ფერადი ფილმი „ძველი ქართული საგალობლები“ (რეჟის. ს. ჩხაიძე). ფილმმა დიდი მოწონება დაიმსახურა.

ბიზანტილოგთა XIV საერთაშორისო კონგრესის მუშაობის პარალელურად მიმდინარეობდა აგრეთვე ბიზანტილოგთა საერთაშორისო ასოციაციის სხდომები, რომელზედაც იხილებოდა საორგანიზაციო და სამეცნიერო საკითხები. გადარჩეული და შეესებული იყო ასოციაციის ხელმძღვანელი ორგანოების შემადგენლობა. ასოციაციის პრეზიდენტმა პ. ლემერლმა (საფრანგეთი) ხანდაზმული წლოვანების გამო უარი განაცხადა თავის პოსტზე და ერთნმად არჩეულ იქნა ასოციაციის საპატიო პრეზიდენტად. ასოციაციის პრეზიდენტად არჩეულია პროფ. დენის ზაკიტინოსი (საბერძნეთი). ასოციაციის გენერალურ მდივნად კი ა. პერტუზი (იტალია). ასოციაციის ვიცე-პრეზიდენტად არჩეულ იქნა პროფ. მ. ბერზა (რუმინეთი).

ასოციაციის ერთ-ერთ სხდომაზე დადგინდა ბიზანტილოგთა მორიგი XV საერთაშორისო კონგრესი მოწვეულ იქნეს 1976 წელს კენძულ კაროსზე.

ნანა მურღულია

საისტორიო მეცნიერების მოღვაწენი

მ. ა. პოლიევქტოვი (დაბადების ასი წლისთავი)

გამოჩენილი ისტორიკოსის მიხეილ ალექსანდრეს ძე პოლიევქტოვის სახელი დამსახურებული პატივისცემით სარგებლობს XVII—XVIII საუკუნეების რუსეთის საგარეო პოლიტიკის ისტორიის შემსწავლელ არა მარტო რუს ისტორიკოსთა შორის, არამედ საერთოდ საბჭოთა, კერძოდ, ქართველ ისტორიკოსთა შორისაც. ეს საცნებო ბუნებრივი და გასაგებია. პროფ. მ. პოლიევქტოვის შრომების ღირსეული პირდაპირაა დაკავშირებული საქართველოსა და კავკასიის ისტორიის პრობლემების შესწავლასთან, ხოლო მისი სამეცნიერო-მედიკოგიური მოღვაწეობის 22 წელი კი უშუალოდ, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტთან.

მ. ა. პოლიევქტოვი დაიბადა 1872 წლის 24 მარტს პეტერბურგში, მოსამსახურის ოჯახში. მისი მამა, ალექსანდრე ნიკოლოზის ძე, პროგრესულად განწყობილი ადამიანი იყო. 1861 წლის სტუდენტთა მოძრაობაში მონაწილეობის გამო იგი დააპატიმრეს და იძულებული იყო სწავლისათვის თავი გაენებებინა; შემდეგში იგი მომრიგებელ მოსამართლედ მუშაობდა. დედა — ნატალია მიხეილის ასული მაიკოვა — ცნობილი პოეტის ა. ნ. მაიკოვის ბიძაშვილი იყო.

1890 წელს კალუგას გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ მ. ა. პოლიევქტოვი პეტერბურგის უნივერსიტეტის ისტორიულ-ფილოლოგიურ ფაკულტეტზე შევიდა, რომელიც 1894 წელს პირველი ხარისხის დიპლომით დაამთავრა. მისი სადიპლომო ნამუშევარი კი („Екатерининская комиссия для составления проекта Нового Уложения“) ოქროს მედლით დაჯილდოვდა.

უნივერსიტეტში რუსეთის ისტორიის, წყაროთმცოდნეობისა და რუსეთის საგარეო პოლიტიკის კურსს მ. ა. პოლიევქტოვი ს. ფ. პლატონოვის, ა. ს. ლაპო-დანოილესკის, ს. ზ. სერგელონინის, ნ. დ. ჩეჩულინისა და სხვათა ხელმძღვანელობით სწავლობდა.

უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ მ. ა. პოლიევქტოვი რუსეთის ისტორიის კათედრაზე აქნა დატოვებული უმაღლესი სამეცნიერო და პედაგოგიური მოღვაწეობისათვის მოსამზადებლად. ს. ფ. პლატონოვის რეკომენდაციით მ. ა.

პოლიევქტოვი მალე მიაღწინეს საზღვარგარეთ არქივებში სამუშაოდ. ბრწყინვალე ნიჭმა, კარგმა მეცნიერულმა მომზადებამ და ღრმა ერული ციამ, უცხო ენების ზედმეწევნით ცოდნამ (მ. ა. პოლიევქტოვი ფლობდა ინგლისურ, ფრანგულ, გერმანულ, იტალიურ, შვედურ და პოლონურ ენებს) და უდიდესმა შრომისმოყვარეობამ მტკიცე საფუძველი შექმნეს მისი მუშაობის წარმატებისათვის.

მ. ა. პოლიევქტოვი სხვადასხვა დროის განმავლობაში ტურინის, ენეციის, ვატიკანის, პარიზის, ბერლინის, კოპენჰაგენის, სტოკჰოლმისა და ვენის არქივებში მუშაობდა. ენერგიულად სწავლობდა იგი აგრეთვე სამამულო არქივებს პეტერბურგისა და მოსკოვში.

იტალიაში ყოფნას მ. ა. პოლიევქტოვი ხელოვნების ისტორიის შესწავლამ გაიტაცა და შემდგომში ბერლინის უნივერსიტეტში ამ საგანში წამყვანი სპეციალისტების ლექციების კურსი მოისმინა.

1902 წ. მ. ა. პოლიევქტოვი პეტერბურგის უნივერსიტეტის რუსეთის ისტორიის კათედრის პრივატ-დოცენტი გახდა და იმავე დროს ქალთა უმაღლეს კურსებზე რუსეთის ისტორიაში ლექციებს კითხულობდა, ხოლო ქალთა პედაგოგიურ ინსტიტუტში ხელოვნების ისტორიის კურსი მიჰყავდა.

1908 წ. მ. ა. პოლიევქტოვმა საჩაროდ დაცევა სადისერტაციო შრომა „ნიშტადტის ზავის შემდეგ რუსეთის პოლიტიკა ბალტიის საერთის“ შესახებ („Балтийский вопрос в русской политике после Ништадтского мира“) და მაგისტრის ხარისხი მიიღო. მალე მ. ა. პოლიევქტოვი გენერალური შტაბის აკადემიაში და საზღვაო აკადემიაში მიიწვიეს ლექციების წასაბოძად. 1917 წ. მიხეილ ალექსანდრეს ძე პოლიევქტოვი პეტროგრადის უნივერსიტეტის პროფესორი გახდა.

უნდა აღინიშნოს ის გარკვეული დამსახურება, რომელიც მ. ა. პოლიევქტოვსა და მის მეუღლეს რუსულან ნიკოლოზის ასულ ნიკოლაძეს, აგრეთვე მის ცოლის დას თამარ ნიკოლოზის ასულს მიუძღვის პეტროგრადის პო-

1 რუსულან ნიკოლოზის ასული, ცნობილი ქართველი მეცნიერი, ე. ი. ლენინის სახ. საქართველოს პოლიტექნიკური ინსტიტუტის არაორგანული ქიმიის კათედრის გამგე, გამოჩენილი ქართველი საზოგადო მოღვაწის ნიკო ნიკოლაძის ქალიშვილი.

ლიციის არქივის გადარჩენის საქმეში. ეს განსაკუთრებული ფონდი იყო, რომელიც რევოლუციური მოძრაობის ისტორიისათვის ძვირფას მასალებს შეიცავდა.

როგორც არქივთმცოდნეობის დარგის დიდი სპეციალისტი მ. ა. პოლიევქტოვი 1918 წელს საარქივო საქმის რეფორმის მომამზადებელ კომისიაში მიიწვიეს სამუშაოდ, ხოლო მთავარი საარქივო სამმართველოს ჩამოყალიბების შემდეგ იგი ერთ-ერთ სექციას ჩაუდგა სათავეში.

1920 წ. მ. ა. პოლიევქტოვი თბილისში გადმოდის საცხოვრებლად. აქედან დაწყებული მან თავისი სამეცნიერო-პედაგოგიური მოღვაწეობა რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიის პრობლემების შესწავლასა და ქართველი ისტორიკოსების თაობაზე აღზრდის საქმეს დაუკავშირა.

მ. ა. პოლიევქტოვი 1942 წ. 21 დეკემბერს გარდაიცვალა. იგი თბილისში, ვაკის სასაფლაოზეა დასაფლავებული.

პროფ. მ. ა. პოლიევქტოვის სამეცნიერო-პედაგოგიური მოღვაწეობა ორ პერიოდად უნდა გაიყოს — ერთი მოიცავს მისი მოღვაწეობის ხანას პეტერბურგში, მეორე კი თბილისში მოღვაწეობის ხანას.

პეტერბურგის პერიოდში დაწერილი შრომები, თავისი ხასიათის მიხედვით შემდეგნაირად შეიძლება დაჯგუფდეს:

1. გამოკვლევები, რომლებიც რუსეთის საგარეო პოლიტიკის პრობლემების, განსაკუთრებით, XVIII საუკუნის რუსეთ-ევროპის ურთი-

ერთობათა საკითხების გაშუქებას ეხება. ამთხან, უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს მონოგრაფია „Балтийский вопрос в русской политике после Ништадтского мира (1721—1725)“ (СПб., 1907). ეს მონოგრაფია მდიდარ ფაქტობრივ მასალას შეიცავს და მას დღესაც არ დაუკარგავს თავისი მეცნიერული ღირებულება. ასევე მნიშვნელოვანია შრომები რუსეთში ესპანეთის საკონსულოს დაარსებისა და XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში პოლშტინის საკითხთან დაკავშირებით ბალტიის ზღვაზე რუსეთის პოლიტიკის შესახებ².

II. რუსეთ-ევროპის ურთიერთობათა ამსახველი საინტერესო საარქივო მასალის პუბლიკაციები. ესენია მასალები რუსეთ-სარდინიის ურთიერთობის შესახებ XVIII ს. ბოლო მეოთხედში³; პეტრე პირველის დროინდელი დიპლომატიისა და აგრეთვე ბარონ ა. ი. ოსტერმანის მიმოწერა სხვადასხვა პირებთან⁴; რუსეთში ფისკალ-კოლეგიის დაარსების პროექტის შესახებ⁵ და სხვა.

III. შრომები არქივთმცოდნეობაში. მათ მიეკუთვნებათ პეტროგრადის არქეოლოგიურ ინსტიტუტთან არსებულ საარქივო კურსებზე 1918 წელს წაკითხული ლექციები და სხვადასხვა სტატიები საზღვარგარეთული არქივების შესახებ⁶.

IV. სამეცნიერო-პოპულარული ნაშრომები რუსეთის ისტორიის სხვადასხვა საკითხებზე, საენციკლოპედიო სტატიები, რეცენზიები და მიმოხილვები⁷.

2 М. А. Полневктов, Герцог де-Лирна и его проект учреждения испанского консульства в России, в сб. «Сергею Федоровичу Платонову ученики, друзья и почтители», СПб, 1911; М. А. Полневктов, Голштинский вопрос и политика России на Балтийском море в первую половину XVIII столетия, «Русская старина», 1907.

3 «Из переписки великого князя Павла Петровича и великой княгини Марии Федоровны с сардинским королевским домом», в «Русской старине», 1899, октябрь; «Письмо сардинского посла барона де-ла Турбиа о России 1796 г.», в «Чтениях ОИДР», 1900, кн. IV; «Проект союза России с Сардинским королевством в царствование императора Павла I», в сборнике «Памяти Л. Н. Майкова», СПб., 1902.

4 «Из переписки дипломатов петровского времени (А. П. Бестужев, А. И. Остерман; вопрос о зундской пошлине)», в сборнике «Петр Великий», СПб., 1903; «Из переписки барона А. И. Остермана (Письма к князю Б. И. Куракину и графу А. Г. Головкину (1727—1729)», в «Чтениях ОИДР», 1913, кн. III.

5 «Проект барона Гюиссена об учреждении в России фискалколлегии (1713)», в «Чтениях ОИДР», 1914.

6 ს. წაგნი «История архивного дела классической древности в Западной Европе и на Мусульманском Востоке», Петроград, 1920; ს. აგრეთვე «Журнал Министрства народного просвещения», 1902, № 2.

7 «Родоначальники русской революции — декабристы», Петроград, 1917; «Противоречия самодержавия», в «Вестнике культуры и политики», 1918, № 5; «Правительствующий Сенат в царствование Екатерины II», в книге «История Правительствующего Сената за двести лет, 1711—1911 гг.», т. II, СПб., 1911; «Пограничный рубеж

V. შრომები ხელოვნების ისტორიაზე. ეს ძირითადად სტატიებია, რომლებიც სხვადასხვა ჟურნალებსა და ენციკლოპედიებში გამოქვეყნდა 1900—1901 წლებში.

ზემოაღნიშნულიდან ნათლად ჩანს ის პრობლემატიკა და სამეცნიერო მიმართულებანი, რომლის სფეროშიც მუშაობდა მ. ა. პოლიევქტოვი.

თბილისში გადმოსვლის შემდეგ იგი იმავე მიმართულებით განაგრძობდა კვლევა-ძიებას, მაგრამ, ბუნებრივია, უკვე ადგილობრივი ისტორიის პრობლემებთან დაკავშირებით.

მის მოღვაწეობაში ცენტრალური ადგილი არქეოგრაფიულმა მუშაობამ, კერძოდ, რუსეთ-საქართველოს დიპლომატიური ურთიერთობის ისტორიის დოკუმენტური მასალების გამოცემა დაიკავა.

მ. ა. პოლიევქტოვმა XVII საუკუნის ძირითადად პირველი ნახევრის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის მთელი რიგი მნიშვნელოვანი მასალა გამოავლინა და შესანიშნავად, მაღალ პროფესიულ დონეზე გამოსცა. ადრე არსებული პუბლიკაციები, რომლებიც მ. ბროსეს⁸ და ს. ბელოკუროვის⁹ ეკუთვნოდა მხოლოდ ნაწილობრივ ასახავდნენ XVII საუკუნის რუსეთსა და საქართველოს შორის ურთიერთობის ისტორიას. მ. ა. პოლიევქტოვის პუბლიკაციების წყალობით კი¹⁰ XVII საუკუნის პირველი ნახევრის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის თითქმის ყველა ძირითადი დოკუმენტი მეცნიერული მონმარების საგნად იქცა. აღნიშნულ პუბლიკაციებს დიდი მნიშვნელობა აქვთ არა მარტო ივით რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობათა, არამედ აღნიშნული პერიოდის საქართველოს პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული ისტორიის მრავალი საკითხის გაშუქებისთვისაც.

დიდი ქართველი ისტორიკოსი, აკად. ივ. ჯავახიშვილი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მ. ა. პოლიევქტოვის პუბლიკაციებს. ასე მაგალითად, მ. ა. პოლიევქტოვისადმი 1926 წლის 20 აგვისტოს მიწერილ წერილში ივ. ჯავახიშვილი წერდა:

«Глубокоуважаемый Михаил Александрович!

Ваше письмо подтвердило то радостное для грузинovedов известие, о котором была помещена маленькая заметка в «Заре Востока». Это большой подарок для нас. С нетерпением жду обнаружения этого памятника. Вы так избаловали нас, что я решаюсь просить Вас навести справки, нет ли описания посольства в Карталинское царство] конца XVI или начала XVII в. Ёсли бы такое оказалося, Вы несказанно обязали бы нас, если издали и этот памятник. Дело в том, что у нас не хватает описания русских послов как раз центра Грузии, царствва Карталинского, и такая находка восполнила бы этот существенный пробел и дала бы нам возможность сопоставить сведения русских послов с данными грузинских, персидских и западноевропейских источников. Вы оказываете такую неоценимую услугу русской и грузинской истории, вносите столько свежего, еще не обнаруженного материала, что Ваше имя впишется, как говорится, золотыми буквами в нашу историографию и Ваши труды будут настольными книгами у грузинovedов и исследователей по сношениям России с Кавказом и Востоком...»

ხოლო 1937 წლის 10 სექტემბერს მოწერილ წერილში ვკითხულობთ:

Европейской России в его историческом развитии», в журнале «Международная политика и мировое хозяйство», 1918; «Литература по внешней русской истории XVIII—XIX вв. за 1900—1915 гг.», в «Известиях», издаваемых историческим обществом при Московском университете, 1915, № 1, «Десятый археологический съезд в Риге», в ЖМНП, 1886, № 12; «Обзор деятельности Императорского Русского Исторического Общества за 1866—1916 годы», в Сборнике ИРИО, т. 148, Петроград, 1916 и др.

⁸ «Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями, от 1639 г. по 1770 г.», изданная М. Броссе, СПб., 1861.

⁹ «Сношения России с Кавказом. Материалы, извлеченные из Московского Главного архива Министерства Иностранных дел. 1578—1613 гг.», изд. С. А. Белокуровым, «Чтения ОИДР», вып. 1, М., 1889.

¹⁰ «Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений 1615—1640 гг.», Тбилиси, 1937; «Посольство князя Мышешкого и дьяка Ключарева в Кахетию в 1640—1641 гг.», Тифлис, 1928; «Посольство стольника Толочанова и дьяка Иевлева в Имеретию, 1650—1652 гг.», Тифлис, 1926; «К вопросу о сношениях Ростома карталинского с Москвою», Известия «ИЯИМК», V—VI, Тбилиси, 1940.

«Глубокоуважаемый Михаил Александрович!»

Сердечно благодарю за Вашу прекрасную книгу, которую Вы так любезно послали мне в музей. Хотя я по горло занят Руставелинской выставкой, все же трудно было удержаться от соблазна; читаю с большим наслаждением изданные Вами памятники. Еще раз приношу Вам искреннюю благодарность и желаю Вам здоровья и бодрости для продолжения и завершения столь важной для науки, особенно для истории Грузии, задачи»¹¹.

უნდა აღინიშნოს, რომ მ. ა. პოლიევქტოვის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობათა საკითხზე მუშაობის იდეა ჯერ კიდევ თბილისში გადმოსვლამდე, მისმა სიმამრმა, ნიკო ნიკოლაძემ მიაწოდა. ბუნებრივია, რომ ნიკო ნიკოლაძე, რომელმაც 1888 წ. გაზეთ „Новое обозрение“-ში პირველმა გამოაქვეყნა იმერეთში ტოლოჩანოვის ელჩობის მასალები, შემდგომად დიდად იყო დაინტერესებული XVII საუკუნის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობათა დოკუმენტებით. მას მოსკოვის არქივში მომუშავე მ. ა. პოლიევქტოვისათვის ზოგიერთი ცნობის დაზუსტება უთხოვია. ამას მოწმობს მ. ა. პოლიევქტოვის მიერ ნ. ნიკოლაძისადმი 1911 წლის 1 ივნისს მოწერილი წერილი, რომლითაც იგი წინასწარი ძიებით მიღებულ შედეგებს ატყობინებდა. წერილში ხაზი ესმებოდა იმ გარემოებას, რომ არქივში XVII საუკუნის „საქართველოსა და იმერეთის“-საქმეები საკმაოდ მოიპოვებოდა და საქმისწარმოების თვალსაზრისით მათი საერთო შეფასება იყო მოცემული¹².

რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორია, ისევე როგორც ისტორიის მთელი რიგი სხვადასხვა პრობლემები, არაერთხელ გამხდარა მათი საუბრისა და მიმოწერის საგნად. ასე, მაგალითად, 1915 წ. 16 მარტს მ. პოლიევქტოვი ნ. ნიკოლაძეს წერდა:

«...Не раз... с благодарностью вспоминаю один наш с Вами разговор, когда Вы убеждали меня не оставлять изучения внешних отношений. С тех пор почасту обращался к нему, и общая мысль о построении моей работы и о том, что хотелось бы сделать еще — восточная политика России и англо-русские отношения в их взаимных отношениях, для меня формулируется все отчетливее и отчетливее, как одна из

главных страниц всемирной истории (увы! еще не написанная и по всяком случае трижды увы! написанная не нами русскими...).

Русско-грузинские отношения, конечно, должны будут занять в этих исследованиях свое видное место. Вряд ли на мою долю выпадет самому работать в местных архивах. Хотя бы дорогу туда указать, и, видимо, основательно забытую после Дубровина, Броссе, Берже и др.

Это, конечно, не помешает в будущем почасту и подолгу посещать Джиханши. Жалею, что сейчас для меня это невозможно...

მ. პოლიევქტოვისა და ნ. ნიკოლაძის მიმოწერა თავისთავად მეტად საინტერესოა. იგი ნათლად ასახავს გულთბილ დამოკიდებულებას სხვადასხვა ეროვნების ამ ორ აღამიანს შორის. გულწრფელობასა და სიყვარულს სიძესა და სიმამრს შორის. მოწმობს უფროსი და უმცროსი თაობის წარმომადგენელთა მეგობრულ თანამშრომლობას და სულიერ ერთობას.

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა 1924 წლის 19 სექტემბერს ნ. ნიკოლაძის მიერ თბილისიდან ლენინგრადში მ. პოლიევქტოვისადმი მიწერილი წერილი.

«Дорогой Миша!

Не знаю, как благодарить тебя за две книги трудов Белокурова, которые я получил от тебя уже несколько дней тому назад. Я был в отлучке: ездил в Джиханши за своими вещами и книгами...

...считаю долгом предупредить тебя, что я пришел между ними оба тома «Арсения Суханова» того же Белокурова, так что тебе уже незачем трудиться мне их присылать. Спасибо от души и за то, что прислал в таком чудном виде...

Я очень рад, что ты берешься за пересмотр и новое издание материалов для истории сношений России с Капказом со времен великого князя Иоанна III. Это предметы, требующие наибольшей популяризации, потому что из правильного изучения вековечности и естественности этих сношений может, наконец, выработаться правильность взаимных отношений. Ты окажешь серьезную услугу и своей и в особенности нашей родине уяснением смыс-

¹¹ Летопись дружбы грузинского и русского народов с древнейших времен до наших дней, т. II, Тбилиси, 1961, გვ. 96—98.

¹² ნ. ნიკოლაძისა და მ. პოლიევქტოვის მიმოწერა დატულია ნ. ნიკოლაძის პირად არქივში, რომელიც კ. მარტისის სახელობის საქართველოს სსრ სახელმწიფო რესპუბლიკურ ბიბლიოთეკაში ინახება.

ла этих отношений. Я давно собирался это сделать и сознавал всю необходимость такой работы. Но я дилетант в русской исторической науке и мне не доставало надлежащей эрудиции для выполнения этой задачи с тою полнотой и доказательностью, без которых она не может достичь назначения. Ты же как раз создан и воспитан для осуществления подобной цели.

Будь любезен, присылай мне от времени до времени каталоги новоизданных этих исторических сочинений. Ты знаешь, какое мне всегда удовольствие доставляет чтение новых таких трудов русской школы. Выходит ли теперь какой-нибудь исторический журнал, на который мне следовало бы подписаться? Если их выходит несколько, то потрудись охарактеризовать мне разницу между ними и посоветуй, на который подписаться. Буду от души тебе за все благодарен».

მ. პოლემიკის მიერ 1924 წლის 6 ოქტომბერს მიწერილი საპასუხო წერილი ორმხრივად საინტერესოა: ჯერ ერთი, იგი ასახავს ძველი სკოლის პროგრესულად განწყობილი რუსი ინტელიგენტის, 52 წლის ასაკის ისტორიკოსის მსოფლმხედველობასა და განწყობილებას იმ ეპოქაში, როდესაც ახალი, საბჭოთაო ისტორიული მეცნიერება ისახებოდა, როდესაც მისი ჩამოყალიბებისა და განვითარების ბოძოქარ პროცესში, ბუნებრივად, ცალკეული გადახრები და შეცდომებიც ხდებოდა ხოლმე. მეორეც, წერილი საინტერესოა რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიის თვით პრობლემის ისტორიოგრაფიის თვალსაზრისითაც.

ამ წერილში, მაგალითად, ნათქვამია:

«Дорогой Нико! Очень рад, что посланные мною тебе книги Белокурова дошли благополучно по назначению, а еще более рад, что мне удалось исполнить твое поручение. Ты знаешь, с какою охотой и удовольствием всегда исполняю твои комисии. Я с удовольствием буду держать тебя в курсе всего нового и интересного в области русской исторической науки, как только сам немного здесь устроюсь и осмотрюсь».

Должен, однако, предупредить, что именно в этой области большое затишье и по внешним и по внутренним условиям. Традиция того, что ты называешь «русской школой» в исторической науке, порвалась, и боюсь — надолго. Научные историче-

ские общества — в состоянии летаргии, периодические издания эфемерны.

Преподавание истории в Высших Учебных Заведениях — сведено на нет. И это, по моему, большая ошибка именно с точки зрения преобладающей в настоящее время идеологии.

Русская историческая наука была сильна своею традицией, что и создавало почву для возникновения и упрочения в ней новых направлений.

От Соловьева к Сергеевичу и Ключевскому, с разветвлением к Костомарову, и с другой стороны, к Бестужеву-Рюмину и Платонову, и наконец к плеяде учеников каждого из названных — одна непрерывная цепь научной работы. И в то же время, каждый из них имеет свою физиономию, не повторяет только слова своего учителя. На разработанной почве вырастали и давали богатые плоды новые течения, новые школы. Ведь, в конце концов, и лучшие из представителей русской школы историков-марксистов выросли на этой почве, в атмосфере этой непрерывной научной преемственности. Но эта атмосфера возможна лишь в условиях широкой постановки исторической науки в Высших Учебных Заведениях, в тесном общении этих последних с научными обществами и редакциями.

Сводить это все на нет — подрубить тот ствол, на котором, прежде всего, само марксистское направление в исторической науке могло бы дать пышный расцвет.

Споишение России с Кавказом — большая проблема, маящая к себе интересными перспективами, но и чреватая опасностью утонуть в бездне необъятного. Я это испытываю сейчас на своей собственной маленькой работе из этой области, в которую с каждым днем схожу все глубже и глубже и скоро, кажется, совсем окроюсь в ней с макушкой. На каждом шагу столько еще не сделанного, столько не взрытой почвы. И в то же время, чем уходишь глубже, тем больше каждый намек, каждая мелочь получает все больше и больше осмысления и открывает вдруг, иногда, такие проблемы, о которых я не думал полчаса тому назад.

А как много можно было бы почерпнуть для этой темы, хотя бы даже из давно уже напечатанных документов, которые у всех перед глазами и в которые, повиди-

мому, никто и не заглядывал. Не говорю уже об архивах. Если бы можно было бы осуществить то, о чем как-то года два тому назад заводил речь И. А. Джавахов¹³— новое издание памятных русско-грузинских отношений! Вот область, в которой и здесь мог бы оказать с радостью помощь грузинской науке.

Ну, а пока что, возделаем хотя бы небольшой уголок этой нивы. Думаю, что подготовляемое мною новое издание миссии в 1650 г. Толочанова в Имеретию, если оно когда-нибудь увидит свет, даст доказательство того, что Тифлиссский университет не проиграл ничего, послав меня этим летом в Москву.

А порою, чтоб не утонуть, в мелочах, иногда развлекаюсь общими соображениями на ту же тему. Так сейчас, в свободное время, обдумываю по предложению одного журнала небольшую работу приблизительно так: Россия и Кавказ как проблема истории русской внешней политики.

Хотелось бы самому себе дать отчет, по каким линиям должна идти работа в этой области в смысле наиболее правильной постановки вопроса и наибольшей планомерности.

არანაკლებ საინტერესოა ნ. ნიკოლაძის აზრი მ. პოლიევქტოვის პუბლიკაციების შესახებ.

საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ რამდენიმე ამონაწერს. მაგალითად, 1926 წ. 21 ივლისს თბილისიდან მოსკოვში მ. პოლიევქტოვისადმი მიწერილ წერილში ნ. ნიკოლაძე წერდა:

«Меня чрезвычайно обрадовало твое письмо от 9-го особенно известием об открытии старинного списка посольства князя Мышецкого к царю Теймуразу первому. Ведь об этой поре работы этого царя не имеется никаких данных и сведения списка представляют огромный исторический интерес. Все, кто узнали о твоей находке, в неописуемом восторге, особенно Вукол Беридзе, одобрение которого так ценно. Меня и особенностью то радует, что описания этого списка dokonчат подрыв значения записок о Грузии Шардена, так мастерски одуроченного католическими миссионерами, которых бахвальство про свои мнимые подлины пропаганды *in partibus infidelium* он религиозно принял за чистую монету.

А его невежество о стране, им описанной, доходит ведь до того, что, прослав путь от Хопы, Батума, до Ахалциха и Гори, он уверяет, что переехал чрез Глазный Кавказский хребет. В связи с доказательствами ошибочности его сведений, находящимися в изданном тобою статейном списке Толочанова, список князя Мышецкого покажет Восточную Грузию половиной семнадцатого века в ее истинном свете, а не в том враньем, в каком малевали ее католические монахи, чтобы раздуть в глазах Европы свое сподвижничество. Ты должен списать новый список и привезти его с собою, чтобы возможно скорее издать его в свет».

1924 წ. 28 ოქტომბერს ნ. ნიკოლაძე ელენე დემოლოზს¹⁴ წერდა:

«Миша в командировке в Москве, занимается в тамошних архивах и собирается напечатать критическое издание посольства Толочанова в Имеретию при Алексее Михайловиче, которое я перепечатал в 1888 году довольно небрежно в «Новом обозрении» под заглавием «Имеретия в 1650 году». Нелепо было с моей стороны печатать такую огромную вещь в ежедневной газете; нельзя было поместить примечаний и разъяснений, ни избежать опечаток. Теперь наш Университет собирается выпустить эту рукопись со всем искусством».

1926 წ. 11 ივლისს იმავე პიროვნებისადმი მიწერილ წერილში ნ. ნიკოლაძე აღნიშნავდა:

«Миша Полиевктов напечатал уже (на русском языке) научно проверенное по первоисточникам «Посольство стольника Толочанова и дьяка Иевлева в Имеретию в 1650—1652 гг.» как начало серии «Международные сношения Грузии с иностранными странами». Недели три тому назад Миша поехал на вакации работать в Москву в тамошних архивах. Третьего дня он обрадовал меня письмом оттуда, в котором пишет мне, что открыл там совершенно неизвестный до сего времени документ «Статейный список посольства князя Ефима Мышецкого в 1641—1642 гг. с жалованною грамотою к царю Теймуразу I в Кახетию». Так же точно, как посольство Тол-

¹³ აკად. ივ. ჯავახიშვილი.

¹⁴ გამოჩენილი ქართველი მწერლისა და პუბლიცისტის გიორგი წერეთლის ქალიშვილი, ჟრანგი აკადემიკოსის დემოლოზის მეუღლე.

ჩაიანოვა представляет собою бесподобно-географическо-политическое описание Имперетии в половине семнадцатого века, это посольство Мышецкого, оказывается, дает описание состояния около того же времени Восточной Грузии. Другое важное значение этого памятника заключается в том, что до сих пор историческая наука ничего не знала об этой поре деятельности Теймураза I-го. Для нашего юного Университета опубликование такого драгоценного памятника составит новый венок славы. Еще недавно такой великий знаток русской истории, как академик С. Ф. Платонов, писал Мише, что его издание «Посольства Толочанова» наиболее ценная книга, которая только появилась в прошлом году по части русской истории. Если такое значение имеет Толочанов, посольство которого было уже издано в восемнадцатом веке Новиковым и в девятнадцатом мною, то можешь себе представить, что такое будет издание совершенно неизвестного доселе посольства Мышецкого, с описанием Грузии в половине семнадцатого столетия. Это будет окончательным опохаблением записок Шардена, с чисто французским легкомыслием записавшего не свои личные наблюдения над посещенными им странами, а только сплетни и бахвальства, которые ему нашептавали католические монахи, от души ненавидевшие все народы и страны, где они должны были притворствоваться, и пользовавшиеся доверчивостью незнавшего местных языков и нравов слушателя, чтобы раздуть до пельзы свои «подвиги апостолата в странах неверных». Толочанов уже более чем наполовину разрушил значение Шардена. Не сомневаюсь, что «Посольство Мышецкого» окончательно его уничтожит, в особенности в отношении Кавказа и Грузии».

უდიდესი საცნობარო-საინფორმაციო მნიშვნელობა აქვს მ. პოლიევქტოვის მიერ გამოცემულ ორ წიგნს XIII—XIX საუკუნეებში კავკასიაში ევროპელი მოგზაურების შესახებ¹⁵.

¹⁵ М. А. Полиевктов, Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935; его же, Европейские путешественники по Кавказу 1800—1830 гг., Тбилиси, 1946.

¹⁶ М. А. Полиевктов, Делопроизводственный генезис и состав документов дипломатических сношений России с Грузией московского периода (XVI—XVII вв.), «Труды Тбил. ун-ва», 1940, т. II.

¹⁷ М. А. Полиевктов, Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе, Тифлис, 1932.

უნდა აღინიშნოს აგრეთვე მ. პოლიევქტოვისა და პრ. ფ. ნათაძის მიერ ცალკე კრებულის სახით გამოცემული უცხოელი მოგზაურების ცნობები ძველი თბილისის შესახებ.

საარქივო მასალებზე პრაქტიკულად მუშაობისათვის გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება მ. ა. პოლიევქტოვის სტატიას რუსეთ-საქართველოს დიპლომატიური ურთიერთობის დოკუმენტების შემადგენლობისა და რუსეთის ხაზგარეუ საკმეთა საგანგოში არსებული საქმის წარმოების წესის შესახებ, ეს ნაშრომი 1940 წ. ობილისის უნივერსიტეტის შრომებში დიბეჭდა¹⁶.

პუბლიკაციებისა და არქივმონღონობის დარგში წარმოებული დიდი სამუშაოების გარდა მ. ა. პოლიევქტოვს გამოკლებებიც ეეთვინის. მათ შორის, უპირველეს ყოვლისა, უნდა დავასახელოთ ნაშრომი XVII საუკუნის მოსკოვის სახელმწიფოს მიერ კავკასიაში წარმოებული პოლიტიკური და ეკონომიური დაზვერვების შესახებ¹⁷. ამ ნაშრომში ნაზევნებია პირველწყაროების დაწვრილებითი ანალიზის საფუძველზე, XVII საუკუნეში რუსეთსა და კავკასიას შორის მიმოსვლისა და ტრანსპორტის ტექნიკურ საშუალებათა პირობები. განხილულია დაზვერვითი მუშაობის ტექნიკა, რომელსაც საელჩო პრიაზი როგორც საქართველოდან რუსეთში ჩასული ელჩების, ისე საქართველოში და საერთოდ კავკასიაში გაგზავნილი თვით რუსელებებისა და ვაჭრების მეშვეობით ახორციელებდა. აღწერილია საქართველოში გამოგზავნილი რუსეთის ელჩობათა მარშრუტები. შრომას დართული აქვს აგრეთვე საინტერესო რუკები და სქემები. რუსეთის მთავრობისათვის საინტერესო საკითხების ხასიათის განხილვისას მ. პოლიევქტოვი აღნიშნავდა, რომ XVII საუკუნეში საქართველოში გაგზავნილ ელჩებს ჩვეულებრივ ორი „ანკეტა“ ეძლეოდათ: 1. პოლიტიკური და 2. სტატისტიკურ-ეკონომიკური. რომელთა მიზანს შეადგენდა:

1. ქვეყნის გეოგრაფიული მდებარეობის შესწავლა; 2. მოსახლეობის, მისი საერთო რიცხვისა და დასახლებული პუნქტების რაოდენობის შესახებ ცნობების შეგროვება; 3. მოსახლეობის საერთო პოლიტიკური განწყობილებებისა და ადგილობრივი ხელისუფლების მიმართ

დამოკიდებულების გარკვევა; 4. ქვეყნის ეკონომიკის შესწავლა; 5. სამხედრო ორგანიზაციის გამოკვლევა.

თავისი შრომის დასასრულს ავტორი დაასკვნა, რომ უკვე XVII საუკუნეში მოსკოვის სახელმწიფო კავკასიაში წინსვლისათვის საცუღდაგულოდ ემზადებოდა, ზერადა იმ შესაძლებლობებსა და სიძნელებს, რომლებსაც აქ შეიძლება შეხვედროდა. მ. ა. პოლიევქტოვის სამართლიანი მითითებით: „...ученый авангард колониального наступления русского капитализма на Кавказ, «академическое» кавказоведение XVIII и XIX вв. имело своих непосредственных предшественников в лице московских кавказоведческих изысканий XVII века. Изучение того и другого, в их взаимной увязке между собою и в теснейшей увязке с политикой русского капитализма на Кавказе, одна из проблем для современного советского марксистского кавказоведения»¹⁸.

პეტრე პირველის კასპისპირეთში ლაშქრობის ეკონომიურ მიზნებს მ. ა. პოლიევქტოვმა ორი ნაშრომი მიუძღვნა¹⁹.

XVIII საუკუნის რუსული კავკასიისმცოდნეობის ისტორიის საკითხებიც ორ სპეციალურ სტატიაშია განხილული²⁰.

მთელ რიგ შრომებში მეცნიერი შეეხო XIX საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიის პრობლემების არქიტექტონიკის საკითხებს. მაგალითად, 1819—1820 წლებში იმერეთის, გურიისა და სამეგრელოს აჯანყების საარქივო

საქმეს²¹, მასალებს 1832 წ. შეთქმულებისა და, ალექსანდრე ჭავჭავაძის მოღვაწეობის შესახებ და სხვა.

პროფ. მ. პოლიევქტოვს დიდი ამაგი მიუძღვის 1832 წლის შეთქმულების ისტორიის მასალების შეგროვებისა და ლენინგრადიდან თბილისში გადმოტანის საქმეში²².

მ. ა. პოლიევქტოვმა სპეციალური შრომა მიუძღვნა საქ. სსრ ცენტრალურ არქივში დაცულ კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის მემკვიდრეობას²³. მ. პოლიევქტოვსვე ეკუთვნის სენატორების კუტაისოვის და მეჩნიკოვის მიერ ამიერკავკასიის მხარის რევოლუციის ლენინგრადში დაცული საარქივო მასალების მიმოხილვაც²⁴.

მოღვაწეობის ბოლო პერიოდშიც მ. პოლიევქტოვი არ ივიწყებდა ხელოვნების ისტორიის თემატიკას. ასე, მაგალითად, 1941 წელს, „კულტურისა და ხელოვნების ისტორიის მეტეხის მუზეუმის შრომების“ კრებულში მან გამოაქვეყნა სტატია XVI—XVII საუკუნეებში საქართველოში მყოფი მოსკოველი მხატვრების შესახებ²⁵.

მაგრამ მ. პოლიევქტოვის სამეცნიერო-კვლევით მოღვაწეობაში შესწავლის ძირითად საგანს წარმოადგენდა კავკასიაში რუსეთის მიერ გატარებული პოლიტიკის ისტორია წარმოადგენდა.

ამ დარგში დაწერილმა ნაშრომებმა, და განსაკუთრებით ძვირფასმა პუბლიკაციებმა, დიდი როლი ითამაშეს რუსეთსა და საქართველოს შორის ურთიერთობათა ისტორიის შემდგომი შესწავლისა და კვლევითი სამუშაოების ყოველმხრივი განვითარებისათვის.

ბიოგრაფიული პიკაპი

¹⁸ М. А. Полиевктов, *Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе*, Тифлис, 1932, გვ. 54.

¹⁹ М. А. Полиевктов, *Проект Бругемана и русская оккупация прикаспийских областей в двадцатых годах XVIII века*, в кн. «К истории прикаспийского вопроса», Тифлис, 1934; М. А. Полиевктов, «Проект хозяйственной эксплуатации оккупированных в XVIII в. Россией прикаспийских областей Кавказа», в «Материалах по истории Грузии и Кавказа», 1937.

²⁰ М. А. Полиевктов, «Из истории русского академического Кавказоведения XVIII в.», в «Известиях АН СССР. отд. общ. наук. 1935, № 8; Его же, «Архивные данные о смерти на Кавказе академика Самуила Готлиба Гмелина (младшего) по документам Централархива ССР Грузии», в «Известиях Кавказского историко-археологического института», Тифлис, 1925, т. III.

²¹ «საისტორიო მოამბე», 1924, ტ. 2.

²² ცნობა ამის შესახებ პროფ. ა. კიკვიძემ მოგვამოდა, რისთვისაც მადლობას მოგახსენებთ.

²³ იქვე, 1925, ტ. 2.

²⁴ იხ. «თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები», 1940, ტ. 5.

²⁵ М. А. Полиевктов, «Новые данные о московских художниках XVI—XVII вв. в Грузии», в сб. Труды метехского музея истории, культуры и искусства, 1941.

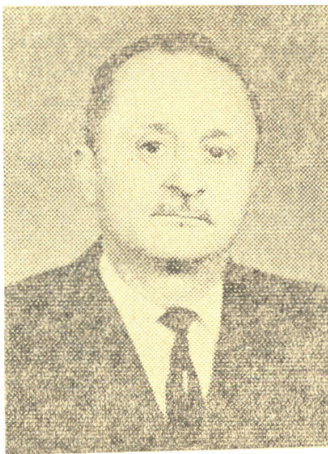
ქართულმა მეცნიერებამ დიდი დანაკლისი განიცადა. მძიმე ავადმყოფობის შემდეგ გარდაიცვალა მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე, სკკპ წევრი 1945 წლიდან, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი, თბილისის შრომის წითელი დროშის ორდენოსანი სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგე და ისტორიის ფაკულტეტის დეკანი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფ. შოთა ამბაკოს ძე მესხია.

ჩვენს რიგებს უდროოდ გამოაკლდა ქართული ისტორიული მეცნიერების თვალსაჩინო წარმომადგენელი და ერთ-ერთი ხელმძღვანელი, აკად. ივ. ჯავახიშვილის, აკად. ს. ჯანა-

შაის და აკად. ნ. ბერძენიშვილის ღირსეული მოწაფე და მათი საქმის განმგრძობი.

შ. მესხია დაიბადა 1916 წლის 27 აპრილს წალენჯიხის რაიონის სოფელ ობუჯში; ზუგდიდის სატყეო სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ 1933 წლიდან სწავლა განაგრძო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე, რომელიც დაამთავრა 1937 წელს. 1937—1938 წლებში მუშაობდა სკოლის დირექტორად ზუგდიდის რაიონის სოფელ კახათში, 1938—1941 წლებში კი გადაიხდა ასპირანტურის კურსს აკად. ს. ჯანაშაის ხელმძღვანელობით. 1941—1942 წლებში შ. მესხია მონაწილეობდა საბჭოთა ხალხის დიდ სამამულო ომში, დაჯილდოებული იყო შრომის წითელი დროშის ორდენით, სამამულო ომის მეორე ხარისხის ორდენითა და მედლებით.

1942 წელს შ. მესხიამ მუშაობა დაიწყო მეცნიერ თანამშრომლად აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტში, სადაც იმავე წელს წარმატებით დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია, 1943 წლიდან კი მუშაობდა აგრეთვე თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრაზე.

1951—1953 წლებში შ. მესხია მიეწინებულ იყო სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის დოქტორანტურაში, სადაც 1955 წლის იანვარში წარმატებით დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე „ქალაქები და საქალაქო წყობილება ფეოდალურ საქართველოში“.

1956 წლიდან შ. მესხია არჩეულ იქნა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგედ და ერთდროულად აგრძელებდა მუშაობას საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის უფროს მეცნიერ თანამშრომლად. 1961 წლიდან იგი იყო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტე-

ტის დეკანი. 1967 წელს არჩეულ იქნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად. იმავე წელს საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის ბრძანებულებით მიენიჭა მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწის საპატიო წოდება.

შ. მესხიას სახელთან დაკავშირებულია ქართველი ხალხის ისტორიის უმნიშვნელოვანესი საკვანძო საკითხების შესწავლა და დამუშავება, როგორცაა ფეოდალური საქართველოს სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური განვითარება, ქალაქები და საქალაქო წყობილება ფეოდალურ საქართველოში, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორია, ქართული წყაროთმცოდნეობა და ისტორიოგრაფია, საქართველოს ისტორიის სწავლების მეთოდოლოგია და სხვ.

შ. მესხიას გამოკვლევებმა „ქალაქები და საქალაქო წყობილება ფეოდალურ საქართველოში“ (რუსულ ენაზე), „საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში“. აგრეთვე მთელმა რიგმა სხვა ნაშრომებმა დიდი წვლილი შეიტანა ფეოდალური საქართველოს ქალაქების სოციალურ-ეკონომიური წყობილების, საზოგადოებ-

რიე-პოლიტიკური მოძრაობის, კლასობრივი ბრძოლისა და სხვა საკითხების შესწავლაში.

შ. მესხია ხანგრძლივი დროის მანძილზე ეწეოდა ფართო ისტორიოგრაფიულ და წყაროთმცოდნეობით კვლევა-ძიებას, მან კრიტიკულად შეისწავლა და გამოაქვეყნა დიდმნიშვნელოვანი საისტორიო წყარო „ძველი ერისთავთა“, ასევე მასალები ეკონომიური ისტორიის, კლასობრივი ბრძოლისა და სამოხელეო წყობის შესახებ გვიანფეოდალურ საქართველოში. შ. მესხიას კალამს ეკუთვნის ცნობილი ნარკვევები ქართველი ისტორიკოსების ლეონტი მროველის, დავით აღმაშენებლისა და თამარის ისტორიკოსების, ეახუშტი და თეიმურაზ ბაგრატიონების, ნიკოლოზ დიდიანის შესახებ, აგრეთვე სპეციალური მონოგრაფია თავისი მასწავლებლის აკად. ს. ჯანაშიას ცხოვრებასა და მეცნიერულ მოღვაწეობაზე.

უკანასკნელ ხანებში შ. მესხია იკვლევდა X—XIII საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორიის რთულ საკითხებს, მან ვრცელი გამოკვლევა მიუძღვნა ფეოდალური საქართველოს ისტორიის ისეთ უმნიშვნელოვანეს ფაქტს, როგორიც იყო დიდგორის ბრძოლა. ამ ნაშრომში მან სრულყოფილად გააშუქა დავით აღმაშენებლის ეპოქის საქართველოს სახელმწიფოებრივი და კულტურულ-ეკონომიური ისტორიის უმნიშვნელოვანესი საკითხები. მასვე ეკუთვნის სპეციალური ნაშრომი შოთა რუსთაველის ეპოქის საქართველოს საშინაო და საგარეო პოლიტიკურ ეითარებაზე.

სიცოცხლის უკანასკნელ ხანებში შ. მესხია მუშაობდა თამარის ეპოქის საქართველოს სახელმწიფოებრივი და პოლიტიკური ისტორიის საკვანძო საკითხებზე.

შ. მესხია აქტიურად მონაწილეობდა „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ მრავალტომეულის შექმნაში, რედაქტორობდა ამ ნარკვევების მეორე ტომს და იყო მისი მესამე ტომის მთელი რიგი ნაწილების ავტორი. მასვე ეკუთვე

ნის მეცნიერულ-პოპულარული ხასიათის ნარკვევები საქართველოს ისტორიაზე, რომლებიც გამოქვეყნებულია რუსულად, ინგლისურად, ფრანგულად და რომელთა გერმანული ტექსტი სულ ახლახან გამოქვეყნდა.

შ. მესხია იყო თანაავტორი საქართველოს ისტორიის დამხმარე სახელმძღვანელოსი, რომელიც 1958 წელს გამოიცა, აგრეთვე თანაავტორი საშუალო სკოლების საქართველოს ისტორიის ამჟამად მოქმედი სახელმძღვანელოებისა. შ. მესხია დაუცხრომლად იბრძოდა საქართველოს ისტორიის სწავლების გაუმჯობესებისათვის, იყო ამ საქმის ერთ-ერთი ენერგიული პროპაგანდისტი და ხელისშემწეობი.

შ. მესხია იყო გულისხმირი პედაგოგი, ახალგაზრდების ღირსეული აღმზრდელი, მისი ხელმძღვანელობით და მზრუნველობით აღზარდა არაერთი სპეციალისტი, რომელთაგან ბევრი წარმატებით მოღვაწეობს ქართული ისტორიოგრაფიის სარბიელზე.

მრავალმხრივ მეცნიერულ მუშაობასთან ერთად შ. მესხია ნაყოფიერ საზოგადოებრივ მოღვაწეობას ეწეოდა. იგი იყო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის სამეცნიერო საბჭოს თავმჯდომარე, არაერთი სხვა სამეცნიერო საბჭოს წევრი, საქართველოს სსრ განათლების სამინისტროსთან არსებული ისტორიის მეთოდური საბჭოს თავმჯდომარე, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის სპეციალური სამეცნიერო რედაქციის საქართველოს ისტორიის მეთოდური საბჭოს თავმჯდომარე, საისტორიო საზოგადოების თავმჯდომარის მოადგილე და სხვ.

პრინციპულობა მეცნიერულ მოღვაწეობაში, თავმდაბლობა და გულისხმიერება აღამიანებთან დამოკიდებულებაში შ. მესხიას დამახასიათებელი თვისებები იყო; შ. მესხიას სახელი მუდამ იცოცხლებს ქართველ მეცნიერთა მისი მრავალრიცხოვანი მოწაფეებისა და მეგობრების სსრუნიში.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმი და საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილება; საქართველოს უმაღლესი და საშუალო სპეციალური განათლების სამინისტრო; თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი; აკადემიკოს ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი; საქართველოს საისტორიო საზოგადოება.

ოქტაგონის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-24-07 телефон

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 10.VIII.72; შევ. № 1349; ანაწილის ზომა $7 \times 11\frac{1}{2}$;
ქაღალდის ზომა $70 \times 108\frac{1}{16}$; ნაბეჭდი თაბახი 16.45; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 14,22; უფ. 01064; ტირაჟი 1500.
ფასი 1 მან.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნ. აკად. სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

